

INSTITUTUM HISTORICUM POLONICUM ROMAE

IX

ANTEMURALE

NON EXTINGUETUR

ROMAE 1965

INSTITUTUM HISTORICUM POLONICUM ROMAE
VIA DEGLI SCIPIONI 284 - ROMA

IAM PRIDEM ROMAE PRODIERUNT HAEC VOLUMINA
(continuatio *Studia Teologiczne* — Wilno, vol. I-X):

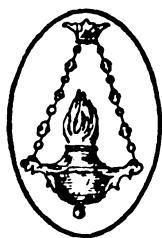
- XI — MEYSZTOWICZ V., *Repertorium bibliographicum pro rebus Polonicis Archivi Secreti Vaticani*. Vaticani, 1943.
- XII — MEYSZTOWICZ V., *De archivo Nuntiaturae Varsaviensis quod nunc in Archivo Secreto Vaticano servatur*. Vaticani, 1944.
- XIII — SAVIO P., *De Actis Nuntiaturae Poloniae quae partem Archivi Secretariatus Status constituunt*. Romae, 1947.
- XIV — MEYSZTOWICZ V., *Prospectica descriptio Archivi Secreti Vaticani*. (Ed. chirotypica, exhausta).

ANTEMURALE, I-IX. Roma, 1954-1965.

INSTITUTUM HISTORICUM POLONICUM ROMAE

IX

A N T E M U R A L E

NON EXTINGUETUR

R O M A E 1 9 6 5

SUMPTIBUS
FUNDATIONIS
MEMORIAE
CAROLI DE BRZEZIE
LANCKOROŃSKI
DICATAE

EDIDIT:
INSTITUTUM HISTORICUM POLONICUM ROMAE
VIA DEGLI SCIPIONI, 284 - ROMA

EDITIONEM CURAVERUNT:
VALERIANUS MEYSZTOWICZ
CAROLINA LANCKOROŃSKA

**ANTONIUS DE BRZEZIE
LANCKOROŃSKI**

NATUS 8.VIII.1893 OBIIT 8.II.1965

**INSTITUTI POLONICI HISTORICI ROMAE
PROMOTOR PROTECTOR BENEFACOR
FOUNDATIONEM
MEMORIAE CAROLI DE BRZEZIE LANCKOROŃSKI
DICATAM
EREXIT DIREXIT SUSTINUIT**

INDEX RERUM

I. FONTES

- Sigismundi I regis Poloniae documentum in Australia inventum*
ed. V. MEYSZTOWICZ Pag. 3
- De litteris quas card. Fabritius Spada Secretarius Status ad
Andream Santacroce nuntium ap. in Poloniam scribebat*
ed. V. MEYSZTOWICZ » 11
- De documentis Polonicis archivi marchionum Santacroce in Ar-
chivo Secreto Vaticano*
ed. W. WYHOWSKA DE ANDREIS » 21
- Pie IX et l'Eglise Catholique en Pologne. La suppression des
diocèses catholiques par le gouvernement russe après l'insur-
rection de 1863-1864. 1866-1869.*
ed. S. OLSZAMOWSKA SKOWRŃSKA » 41

II. STUDIA

- HENRYK PASZKIEWICZ — *Mare Russiae* » 133
- WITOLD KAMIENIECKI — *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim
przed unią lubelską* » 165
- LEON KOCZY — *Archiwum w Kopenhadze, jako podstawa do
polskich badań nad dziejami Baltyku w XVI i XVII w.* » 205

I.

FONTES

SIGISMUNDI I REGIS POLONIAE
DOCUMENTUM IN AUSTRALIA INVENTUM

Documentum singulum trans oceana inventum hic in lucem primum producimus. Documentum hoc est originalis donatio, facta a Sigismundo I, rege Poloniae et magno duce Lithuaniae, cuidam burgravio seu moenium magistro Mosyriensi, die 7 Septembris anni 1507. Nec nomen eiusdem burgravii est nobis notum: falsarius enim aliquis, posterioribus temporibus, nomen hoc caute abrasit et aliud nomen (« Skicki ») eodem loco superscripsit ita, ut prior scriptura neque ope radiorum infrarubrorum nunc legi potest. Attamen non est hoc documentum valore destitutum. Prodiit enim ex cancellaria Magni Ducatus Lithuaniae, quam rex Sigismundus I secum ducebat etiam extra fines Lithuaniae, Cracoviae manens. Illustrat bene iura Magni Ducatus ubi nobiles terras incolatas et terras desertas habebant, quae terrae incolatae nominibus incolarum vocabantur; quas terras nobiles aliis nobilibus cedebant « ad beneplacitum Magni Ducis », cui ius erat cessionem confirmare; apparet ita nec incolam, nec nobilem, nec magnum ducem habuisse « ius proprietatis », sensu hodierno, in terram incolatam, sed unicuique eorum certa iura in eandem terram propria fuisse.

Lingua documenti est illa, quae fuit propria cancellariae Magni Ducatus Lithuaniae. Communiter lingua haec pro quadam lingua artificiali, ad instar linguarum litteratorum habetur, continet vocabula praesertim ex lingua Alboruthenica seu Belorussa, cum aliis, quae e lingua ecclesiastica Slava et e lingua Polonica desumpta sunt.

Scribebatur haec lingua litteris formae vulgo dictae « cyrillianae »; officinae typographicae latinae his litteris communiter carent. Antiquus invaluit usus eas litteras secundum valorem phoneticum transcribere; regulae talis transcriptionis in « Instrukcja Wydawnicza » Academiae Scientiarum Poloniae a. 1930 editae sunt. Sequuntur hae regulae saecularem usum, in Magno Ducatu Lithuaniae receptum, qui hucusque apparet in nominibus propriis tam personarum (Chodkiewicz, Tyszkiewicz), quam locorum (Szczorsy, Chernihów). Attamen non tollunt regulae Academiae Polonae omnem difficultatem typographicam, quia secundum eas signum « ier » conservat propriam formam, quae apud officinas typographicas latinas non existit; et quia signa « sz » « cz » « szcz » quorum valor phoneticus Polonis notus est, non intenditur ab aliis. Aliae regulae ad transcriptionem litterarum formae « cyrillicae » dantur in « Norme per il catalogo degli stampati della Biblioteca Apostolica Vaticana », Vaticani 1949.

Secundum hanc transcriptionem nomina propria in forma graphica inusitata apparebunt (Tyškevič, Khodkevič, Sčorsi), sed valor phoneticus signorum melius studiosis praesentatur. Non invenitur in regulis Vaticanis transcriptio signi « ier » (tverdy znak) qui in lingua russica nullum valorem phoneticum habet: non ita tamen est in lingua actorum Magni Ducatus Lithuaniae, in qua « ier » saepe loco vocalis « o », « a » vel etiam aliquando « u » adhibetur. Ergo ad regulas Vaticanas censuimus adiungere regulam, quam iam receptam a nonnullis editoribus invenimus: loco signi « ier » (tverdy znak) lineam brevem ponere (e.g. zn-k-, k-niaz')

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	І	Й	К	Л	М	Н	О	П	Р
A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I	I	I	K	L	M	N	O	P	R
С	Л	У	Ѳ	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ	Ь	Ы	Ѣ	Э	Ю	Я	Ө	Ӧ
S	T	U	F	Kh	Ts	č	š	šč	-	'	Y	Ě	E	Iū	Iā	F'	Ju

Presentem tabulam transcriptionum benevolis lectoribus discutendam proponimus.

Rex Sigismundus I documentum manu propria latine subscripsit. Recentiores inscriptiones in margine et in dorso documenti sunt in lingua Polonica. Documentum nostrum invenitur nunc apud M.B. de Plater (Broel Lodge, 26 Sunny av., Wavell Hights, Australia); ille nobis hoc documentum transmisit, eique gratiae a nobis debentur. Initio saec. XX documentum hoc in Sydney, Australia, in venditione per hastam a praesenti proprietario acquisitum est. Quomodo in Australiam venerit, nescimus.

Cracoviae 7.IX.1507.

*Sigismundus I Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae
universis.*

*Donationes terrarum desertarum et cum incolis, quas ipse et Albertus Gasztold, burgravio Mozyriensi fecerunt, « ad beneplacitum M. Ducis » -
fillis eiusdem moenium magistri confirmat « in perpetuum ».*

*Originale: in possessione M.B. de Plater, « Broel Lodge », 26 Sunny av.,
Wavell Heights, Brisbane (Australia).*

*Charta habet mensuram 41×32 cm., et in dimidium confecta est ita,
ut bina folia, mensurae 20,5×32 cm. praesentet; quae folia simul coniuncta
et quasi conglutinata manebant. Signum fabri chartarii: scutum elypticum,
cum cruce militari (melitensi), sub corona clausa, cum ornamentis latera-
libus; mensura signi est 9×5 cm.*

*Sigillum appositum (in cera impressum) habet insigne M. Ducatus
Lithuaniae (equitem « Vytis, pogoń »), cum corona ducali.*

*In margine sinistro: nota de oblatione in actis Tribunalis M. D. Lith.
sub anno 1687; in dorso: nota de oblatione in actis palatinatus Polocensis,
sub anno 1765; et inscriptio archivistica sine data.*

1. Zygm-nt- pervy¹⁾ Bożoiū milostiu korol Polski veliki kniaź
Sigismundus primus Dei gratia rex Poloniae magnus dux
Litovski
Lithuaniae,
2. Ruski Pr-ski Zomojd-ski Mazovietski In-flan-ski Sivierski
Russiae, Prussiae, Samogitiae, Masoviae, Livoniae, Severiae
i Černihows-ki.
et Czernihoviae.
3. Činim znamienito sim našym listom khto na neho posmotriti
Declaramus his nostris litteris, qui eas aspexerit,
abo kto jehο uslyšyti niniešnym i na potom budusčym komu
vel qui eas audierit, praesentibus et futuris, quibus
vēdēti pot-
scire oppor-

1) Sigismundus I, Casimiri IV et Elisabeth Austriacae filius, n. 1.I.1467, rex Poloniae
et magnus dux Lithuaniae 20.X.1506, m. 1.IV. 1548.

4. reba toho vedati: Bili nam čolom synowe horodničoho²⁾ Mozyrskoho³⁾ tet, hoc scire: Rogaverunt nos filii burgravii Mozyriensis, pana Jak-ba Skits-koho⁴⁾ pan Mikhal Skits-ki⁵⁾ so sestrami Domini Jakobi Skicki, Dominus Michael Skicki cum sororibus svoemi suis
5. Skits-kimi⁶⁾ i povedili pered nami štože ieśmo pervo seho Skickiis, et dixerunt coram nobis: quod Nos iam primum dali otcu ich Skits-komu⁷⁾ w powete Branskim⁸⁾ dwe dedimus patri eorum, Skicki, in districtu Branscensi, duas zemli p-stykh-terras desertas,
6. na imia Ben-kov-ščyzn- a Możejkov-ščyzn-⁹⁾ sov-sem quae vocantur Bienkowszczyzna et Możejkwowszczyzna, cum omnibus jako se onye zemli majut- na štož- i list- s podpisu quod hae terrae continent; de qua re et litteras signatas ruki naszoe pered-nami wyka-manu Nostra illi Nobis ostende-
7. zyvali. A k tomu tež- pokladali pered-nami try listy voevody runt. Et insuper ostenderunt Nobis tres litteras Palatini Vilen-skoho kan-clera naszoho starosty Belskoho¹⁰⁾ i Mozyrskoho¹¹⁾ Vilnensis Cancellarii Nostrī capitanei Bielscensis et Mozyriensis,

2) Horodniczy, « burgravius », « aedilis », « munimentorum curator », « moenium magister », officialis magni ducis Lithuaniae, qui fere « burgravio » in regno Polonorum aequalis erat, et hoc nomine optime designatur. Eius officii erat integritatem moenium alicuius castrī vel civitatis curare; in castris maioribus suberat castellano vel capiteo, in minoribus ipse nomine magni ducis exercebat potestatem.

3) Mozyrz (Moziria, Mozir), civitas, castrum et capitanatus Magni Ducatus Lithuaniae super flumen Prypeć; notum a s. XII; nunc in Bielorussia Sovietica.

4) Skicki. Nomen proprium aliunde ignotum. Hic, et etiam in aliis praesenti documenti locis (in eadem 4 linea et intra lineis 5, 10, 15) diversa probabiliter recentiori manu super rasuram inscriptum.

5) V. notam 4.

6) V. notam 4.

7) V. notam 4.

8) Brańsk, civitas et castrum Magni Ducatus Lithuaniae; super flumen Nurzec. Nunc Polonia, palatinatus Białostocensis. - Notum a XIII s.

9) Nomina propria terrarum, aliunde ignotarum, quae usualiter a nominibus propriis incolarum (etiam si ab eis derelictae erant) vocabantur.

10) Bielsk, civitas, castrum et capitanatus in Magno Ducatu Lithuaniae, nunc palatinatus Białostocensis. Notum a XIII. s.

11) V. notam 3.

8. pana Al-brach-ta¹²⁾ Martinoviča¹³⁾ Kaš-talta; vper-szym
Domini Alberti, Martini filii, Kasztolt; in prima earum
 liste opis' est- iż eho milosti dal- otcu ich-
litterarum scriptum est quod Sua Gratia dedit patri eorum
 try zemli p-stykh-
tres terras desertas
9. vo Branskim¹⁴⁾ povete vkožestane na imia Iatsov-šczyzn-
in Branscensi districtu, in usum: quae dicuntur Jacowszczyzna,
 Maz'kov-šczyzn, Iankov-šczyzn-¹⁵⁾ sovsim jakose onye zemli
Maz'kowszczyzna, Jankowszczyzna, cum omnibus uti hae terrae
 w sobe maiut- do voli naszoe
se habent, ad beneplacitum nostrum
10. hospodarskoe a na dr-him liste opis' iesti iż- eho milosti
ducale; et in alteris litteris scriptum est quod Sua Gratia
 dal- ottsu ikh- Skits-komu¹⁶⁾ čeloveka volosti Branskoe¹⁷⁾
dedit patri eorum Skicki hominem pagus Branscensis
 na imia Ia-
nomine Ja-
11. ška Iakimoviča¹⁸⁾, do voli naszoe A na tretim liste
szko Jakimowicz, ad beneplacitum Nostrum, et in tertius litteris
 stoiti opisano iż- eho milosti dal od-tsu ikh- čeloveka
est scriptum quod Sua Gratia dedit patri eorum hominem
 volosti Branskoe¹⁹⁾
pagus Branscensis
12. w Mihun-tsakh-²⁰⁾, na imia Jakhima K-nitskoho²¹⁾ a k-temu zemliu
in Mihuńce, nomine Jakim Kunicki et cum eo terram
 p-st-iu, tamže v Mih-ntsach²²⁾, brata toho K-nitskoho
desertam, ibidem in Mihuńce, [olim] fratris eiusdem Kunicki,
 Iuškov-šczyzn-²³⁾ do voli naszoe
[dictam] Juszkowszczyzna, ad beneplacitum nostrum

12) Albertus (Olbracht) Kasztold (recte: Gasztold) Martini filius, natus ante 1480, locumtenens Novogrodiensis 1503-06, palatinus ibidem 1508, palatinus Polocensis, Trocensis 1519, Vilnensis et cancellarius M.D. Lithuaniae 1522, capitaneus Mozyriensis, Borysowiensis, Bielscensis, comes Romanus 1529, m. 1539 (uxor Sophia de domo ducum Wierejski).

13) Martinus Kasztolt, (recte: Gasztold) locumtenens Novogrodiensis 1464-1471, palatinus Kioviensis 1471-80, marescalcus Lith. 1480, palatinus Trocensis 1480. (Uxores: N. et Anna de domo ducum Holszański).

14) V. notam 8.

15) Nomina propria terrarum, aliunde ignota, vix certae lectionis; cfr. notam 9.

16) V. notam 4.

17) V. notam 8.

18) Aliunde ignotus.

19) V. notam 8.

20) Nomen terrae aliunde ignotum.

21) Aliunde ignotus.

22) V. notam 20.

23) Nomen terrae aliunde ignotum.

13. hospodarskoe Hdež- oni bili nam čolom abykh-my na to dali
ducale. Et illi rogaverunt Nos ut eis demus de
im- naš- list- i onye zemli i liudi vyžepisanye na štož-
his Nostras litteras, et has terras et homines sopradictos de quibus
oni list-
litterae
14. danin-naš- i tež- listy. pana voevody eho milosti
Nostrae donativae et litterae domini palatini Suae Gratiae
vilen-skoho w sobe majut-pot-verdzamy^{a)} im- Našym listom na
Vilnensis habent, eis confirmemus Nostris litteris in
več-nost- O
perpetuum. De
15. tom-že i bisk-p plotski kan-cler- nasz- kor-ny pol'skoe²⁴⁾
eiusdem et episcopus Plocensis, cancellarius Noster Regni Poloniae,
i toža Jan Khovin-, iš-^{b)} za diet'mi Skits-koho²⁵⁾ naradal- A tak-my
et item Jan Khovin- qui pro filiis Skicki Nobis consiliavit. Itaque Nos
16. gospodar tych listov vyslukahv-šy z laski naszoe na
Magnus Dux: his litteris auditis, de gratia Nostra et cum
proz'bu^{c)} kniazia bisk-pa eho milosti plotskoho i na čolobite
consilio Domini episcopi Suae Gratiae Plocensis, et ob rogationem
ich- to
eorum
17. za nimi tyja vsi zemli i liudi soželiažnye, vodle
illis eas omnes terras et homines dependentes, secundum
pervšoe daniny naše i vod-le tykh-listov- pana
primam donationem Nostram, et secundum illas litteras domini
voevody jeho mi-
palatini Suae Gra-
18. losti Vilen-skoho, pot-vierd-žaemy im- sim- našym- listom-
tiae Vilnensis, confirmamus praesentibus Nostris Litteris.
Majut- oni sami žoni i deti i potom-ki ikh-tye
Habent illi ipsi, uxores et filii et descendentes eorum, has
19. zemli i liudi na sebe deržati i ikh vžyvati so w-sim
terras et homines per se tenere et eis uti, cum omnibus
po tom-jako se onye zdav-na w sobe majut, na večnyie časy.
secundum quod illi ex antiquo in se habent, in perpetuum.
I na to dali
Et ideo dedimus

24) Erasmus Ciołek (« Vitellius ») eps. Plocensis 29.XI.1503, m. Romae 1522.

25) V. notam 4.

20. jeśmo sej naš list do ktoroho i pečat' našuju velikoho
has Nostras litteras, ad quas etiam sigillum Nostrum Magni
 kniażestwa litvskoho prytisn-ti kazali i rukoju našoju potpi-
Ducatus Lithuaniae imprimi iussimus et manu Nostra sub-
21. sali. Pisan w Krakove pod lety Bożoho Narożenia tyseča
scripsimus. Scriptum Cracoviae, anno Divinae Nativitatis millesimo
 piat'sot semoho, mesiacu aprelia semoho dnia in-dyk-ta
quingentesimo septimo, mensis Aprilis septima die, indictionis
desiatoho.
decimae.
22. Sigismundus Rex ^{d)}
23. Hornostaj Maršalk i pisar RP.²⁶⁾
Hornostaj Marescalcus et Scriptor subscripsi

In margine: Oblatio in actis Tribunalis M. Ducatus Lithuaniae:

Roku 1687, miesiąca iula ósmnastego dnia ten przywilej
Anno 1687 mensis Julii decima octava die hoc privilegium
 Króla Jegomości Zygmunta Pierwszego Imć Pan Alexander Zułowski ²⁷⁾
Regiae Suae Maiestatis Sigismundi Primi, Dominus Alexander Zułowski
 do Xięg Głównych Trybunałnych oblatował Mikołaj Ciechanowicki ²⁸⁾
in Libros Magnos Tribunalis obtulit. Nicolaus Ciechanowicki
 Marszałek Trybunałski. M. Kow . . . ^{e)} Pisarz s.s.
Marescalcus Tribunalis. M. Kow . . . Scriptor suscripsit.

26) Hornostaj, Joannes. *Joannis filius, marescalcus et scriptor Magni Ducatus Lithuaniae* (1523, 1534) in *Moscovia legatus* 1523, *subthesaurarius* 1531, *capitaneus Slonimensis, Zelvensis, Birstanensis*; *administrator palatinatus Trocensis* 1538, *Vilnensis* 1550, *palatinus Novogrodensis* 1551, m. 1558 (1556?). *Sigla « RP » significare videtur: « ruku prilozil » (manus apposuit).*

27) *Aliunde ignotus.*

28) *Nicolaus Ciechanowicki (recte Ciechanowiecki), (filius Christophi Ciechanowiecki, castelani Mscislaviensis, palatini Mincensis), palatinus Mscislaviensis (1660, 1670), quater marescalcus Tribunalis M. D. Lithuaniae.*

In dorso: Oblatio in actis palatinatus Polocensis:

Roku 1765 Junii dwudziestego pierwszego dnia stawając u Sądu
Anno 1765 Iunii vigesima prima die apparens coram Iudicio
Patron J. Kazimierz Bieliński Podczaszyc Malborski²⁹⁾ ten
Advocatus J. Casimirus Bieliński filius subpincernae Marienburgensis hoc
dokument ad acta podał.
documentum ad acta obtulit.

Antoni Wincenty Pakosz Sędzia Ziemski manu propria³⁰⁾

Piotr Buynicki Sędzia Ziemski³¹⁾

Ignacy Jeśman Sędzia Ziemski województwa Połockiego³²⁾

Concordavi cum actis

Jakub Spasowski Regent Ziemski województwa Połockiego³³⁾

In dorso: Inscriptio archivistica:

Przywilej króla Zygmunta Pierwszego¹⁾ dany Ichmość Panom Janowi
Privilegium regis Sigismundi Primi datum Nobilibus Dominis Ioanni
i Michałowi Skickim³⁴⁾ na dobra w Mozyrskim³⁾ powiecie^{e)} Pana
et Michaeli Skicki in terras in Mozyriensi districtu Domini
Albrychta¹²⁾ Martinowicza Gasztolda¹³⁾ Kanclerza W. Księstwa Litewskiego
Alberti Martini filii Gasztold Cancellarii Magni Ducatus Lithuaniae
.^{e)} onych^{e)}
.^{e)} Horum

29) *Aliunde ignotus; nobiles Bieliński de gente Abdank, alii de gente Szreniawa, alii Junosza notantur in Niesiecki, Herbarz Polski I-X, Lipsk 1839-1845.*

30) *Antonius Pakosz, insigne Prawdzic, iudex terrestris Polocensis a. 1762. (Niesiecki, op. cit.)*

31) *Petrus Buynicki, iudex terrestris Polocensis, Ord. Sancti Stanislai eques. (Niesiecki, op. cit.)*

32) *Ignatius Jeśman, insigne Korczak, iudex terrestris Polocensis a. 1788. (Niesiecki, op. cit.)*

33) *Aliunde ignotus.*

34) *Sic in ms.: in corpore documenti Ioannes Skicki non nominatur.*

a) *sic in ms., ex lingua polonica*

b) *sic in ms.*

c) *lectio incerta*

d) *latine, manu propria regis*

e) *non legitur, ob defectum chartae.*

V. MEYSZTOWICZ

DE LITTERIS QUAS CARDINALIS FABRITIUS SPADA
SECRETARIUS STATUS AD ANDREAM SANTACROCE
NUNTIUM APOSTOLICUM IN POLONIA
A. 1694 SCRIBEBAT

Inventus est in Helvetia, apud liberarios, fascis chartarum, in involucro membraneo albo contentus, in cuius dorso inscriptio legitur:

Lettere della Segretaria di Stato a Monsignor Andrea Santacroce, Nuntio in Polonia del 1694. Ricapiti riguardanti la di lui eredità... morto Cardinale... del 1712.

Quae inscriptio sat male est conservata, ita ut aliquae partes (« 1694 » « eredita », « morto ») nonnisi sub radiis infrarubris leguntur. Videtur in eadem pergamena olim alia Scriptura facta esse; quae tam accurate abrasa est, ut neque sub radiis infrarubris legi possit. (Unum solum verbum « *Tomus* » percepimus). Totum involucrum ex unico foglio membraneo, mensurae 32x53 mm. confectum est ita, ut mensura involucri sit 29x20x7 cm.

A comitibus Lanckoroński inventum et Archivo Secreto Vaticano donatum, nunc in eodem Archivo servatur, sub siglia SS. Polonia 354A.

Litterae, in fasciculo inclusae, conscriptae sunt omnes in foliis chartaceis duplicis, quae ad dimensionem 27,5 x 19,5 cm. redacta sunt. Folia omnia signum fabri habent, quae columbam supra triplicem montem sedentem sub littera « P » praesentat; conscripta sunt manu, ex qua clare modus scripturae exeunti saeculo XVII proprius dignoscitur. Dies omnium litterarum indicant eas anno 1694 scriptas fuisse, qui est annus tertius et quartus pontificatus Innocentii XII et vigesimus primus regni Ioannis III Sobieski. Omnes epistolae Romae scribebantur. Duobus solis exceptis (N. 129 et N. 137), proveniunt a Cardinale Fabritio Spada, qui ab anno 1691 usque ad annum 1700 munere Secretarii Status fungebatur; fere omnes manu eius propria subsignatae sunt. Omnes diriguntur ad Andream Santacroce qui ab a. 1690 usque ad a. 1696 Nuntius erat in Polonia, ab a. 1699 ad cardinalatum promotus, Romae obiit a. 1712.

Constituunt epistolae hae plenam collectionem earum, quae a Secretario Status hoc anno ad Nuntium in Polonia missae sunt.

Epistolae, seu potius fascis chartarum, in involucris mittebantur: inscriptiones cum nomine Nuntii ad quem dirigebantur in iisdem involucris certe erant. Quae etiam sigillis obsignata fuisse putamus: proinde nulla sunt in epistolis nostris vestigia sigillorum.

Cardinalis Spada usus erat epistolas ad Nuntium in Polonia quocumque sabbato mittere: nec omittit Sabbatum Sanctum, nec sabbatum ultimum Decembris, quod hoc anno erat festum Nativitatis. Consuetus etiam erat

Cardinalis acceptis epistolis Nuntium de felici earum receptione certio- rem reddere; scimus exinde Andream Santacroce unaquaque die Martis ad Secretarium Status scribere solitum fuisse. Haec regularitas commercii utraque ex parte tam stricta in litteris apparet, ut dubitare liceat an consequentia, tam rigida in scriptis, aequae accurata esset in facto; quod dubium in datis diurnis documentorum redundat.

Litterae e Varsavia missae per circa tres hebdomadas in itinere manebant, de mora ulterius protracta Secretarius Status Nuntium plerumque admonebat.

Commercium tam abundans - unoquoque sabbato epistola Varsaviam, unoquoque die martis e Varsavia Romam ibat - demonstrare videtur quam magni momenti pro utraque partium altera pars videbatur. Attamen res tractatas perspicientes vix aliquid revera magni momenti in litteris invenimus. Sunt omnia negotia ordinariae administrationis: spectant ad provisiones dioecesium, ad abbatias, ad lites inter episcopos et proceres, ad disciplinam cleri saecularis et regularis; adsunt optiones bonae valetudinis et gratulationes festivae. Rare nonnisi apparent scripta in quibus de rebus maioris momenti agitur. Haec maiora negotia forsitan non per Nuntium, sed per Cardinalem Protectorem Poloniae fieri poterant; Carolus Barberini ab anno 1681 post Petrum Vidoni hoc munere functus esse videtur; ille officium suum pro rege Poloniae agendi pluries adimplevit, ut ex nostris epistolis apparet; sed erant etiam res a negotiis vere gravibus remotae.

Hoc de fasciculo, casu invento, dicto, aliqua nobis notatu digna in margine apparent.

Frequentia commercii epistolaris anno 1694 momento negotiorum non respondet; ad res ordinariae administrationis explendas sat esset semel in mense epistolam mittere. Oritur ergo quaestio: cur, nullo graviore negotio festinationem imponente, tam frequenter mittebantur epistolae?

Inutilis frequentia commercii rationem suam habere videtur in usu, qui residuus erat temporum iam actorum, in quibus inter Sanctam Sedem et Poloniam res vere magni momenti agebantur; erant haec tempora iam plusquam a duobus lustris exacta, quando defensio christianitatis a mahometanis in actu erat; in illa defensione rex Poloniae magnam habuit partem; tunc frequenter, imo frequentius epistolae ab utraque parte invicem mittebantur, inter quas et illa celeberrima, quae a verbis « Venimus, vidimus et Deus vicit » incipit. Nunc vero mutata erant tempora. Victoria, illo anno obtenta, efficit ut mahometani non amplius verum erant Christianitati periculum. Verum est eos aliqua castra a Polonis ablata adhuc in sua potestate habuisse, adhuc sub iugo suo Valachiam et Moldaviam tenuisse; sed post cladem anni 1683 « Sublimis Portae » potestas iam infracta erat, nec audebant iam Turci terras Occidentis Christiani invadere. De ea re bene conscii tam imperator, quam res publica Veneta, regem Poloniae vix adiuvabant in eius conatu Valachiam et Moldaviam liberandi - quos conatus, auxiliis sociorum carens, rex rebus infectis relinquere coactus est. Sed nunc, anno 1694, etiam haec bella Moldavica ad res praeteritas pertinebant. Rex Ioannes infirmus senescebat; reginae unice amatae invitus succumbebat volubilibus desideriis. Dilecta filia Teresa Maximiliano II electori Bavariae in uxorem eodem anno data, Sobieski in quadam solitudine manebat, negotiis maioris momenti iam prius exactis. Usus tamen frequentius mittere epistolas inter aulam Varsaviensem et curiam Romanam ex quadam inertia retinebatur, etiam si res nonnisi minoris momenti in litteris tractarentur. Quaestio poni possit, an revera non erant hoc tempore res ad totam Christianitatem spectantes, de quibus tam Polo-

niae tam Sanctae Sedis interfuerit? Certe sciebat senescens sed sapiens rex Poloniae officium suum suiue regni in Christianitate a hostibus defendenda peractum non esse. Sed socii eius occidentales - imperator, Veneti - nullum praeter turcicum periculum advertabant. Petrus, iuventus tsar Russiae et Imperii Russici futurus fundator, iam Moscoviam anarchia turbatam sibi subiectam habebat; sed potestatem suam in orientalibus regionibus Asoviae confirmare studebat, procul ab oribus Venetiae et imperatoris. Europa ignara futuri periculi manebat. Turcis victis, nemini iam intererat de Polonia eiusque dissidio cum suis vicinis orientalibus, qui tam remoti erant a finibus christianorum. Sed iam loco « Christianitatis » in frequentiore usum veniebat nomen Europae. Ipsa enim Res Publica Christiana obsoleta et oblivioni data, ad nihilum redacta apparebat ab ipso momento victoriae super mahometanos. Non ergo est mirum negotia inter Poloniam et Sanctam Sedem ad res quotidianas redactas esse; quod ex commercio litterarum, in nostro fasce contentarum, clare apparet. Frequentia commercii tamen remansit in temporum actorum memoriam.

Unum tantum ab illo anno 1694 praeterivit saeculum, et ecce anno 1796 etiam nuntiatura Poloniae suppressa est.

ELENCHUS EPISTOLARUM

*a Cardinale Fabritio Spada, Innocentii XII Secretario Status,
ad Andream Santacroce, Nuntium in Polonia a. 1694 Romae scriptarum.*

N. 1 - 2.I.	De Comitiiis Generalibus Poloniae bello contra Turcos adversis. (Folium singulum.)
N. 2 - 2.I.	De accepta epistola de die 8.XII.1693. (Folium singulum.)
N. 3 - 2.I.	De ieiunio in vigilia S. Mathiae ap. (Folium singulum.)
N. 4 - 9.I.	De nondum accepta epistola hebdomadae praecedentis.
N. 5 - 16.I.	De Comitiiis impeditis deque regis infirmitate.
N. 6 - 16.I.	De Comitiiis Generalibus proxime convocandis.
N. 7 - 16.I.	De accepta epistola de die 15.XII.1693 (quae in mora erat) simul cum epistolis de diebus 22 et 29.XII.1693.
N. 8 - 23.I.	De epistolis in mora.
N. 9 - 30.I.	De Summi Pontificis [Innocentii XII] bulla de rebus Neapolitanis. (Sine subscriptione).
N. 10 - 30.I.	De Comitiiis Generalibus Poloniae ob infirmitatem regis [Ioannis Sobieski] remissis ad posterum.
N. 11 - 30.I.	De epistola nondum recepta.
N. 12 - 6.II.	De accepta epistola quae in mora erat.
N. 13 - 13.II.	De Comitiiis Generalibus Poloniae quae aliquas « citationes scandalosas » aboleant.
N. 14 - 13.II.	De nominatione episcopi Luceoriensis.

- N. 15 - 13.II. De P. Odone Marliki (sic in ms.) Priore Monasterii Sanctae Crucis in Monte Calvo. Dispensatio a censura.
- N. 16 - 13.II. De differentiis in causa Scepusii componendis Nuntio Tanara iuvante.
- N. 17 - 13.II. De acceptis epistolis de diebus 5. et 12.I., quae in mora erant.
- N. 18 - 13.II. De negotiis abbatiarum.
- N. 19 - 20.II. De nova constitutione Apostolica de facultatibus Protectorum Ordinum.
- N. 20 - 20.II. De compositione litis inter episcopum Vilmensem [Constantinum Brzostowski] et magnum campiductorem^{a)} Lithuaniae [Casimirum Ioannem Sapieha].
- N. 21 - 20.II. De comitiis non incoeptis.
- N. 22 - 20.II. De receptis epistolis de 26. et 19.I.
- N. 23 - 27.II. De epistola nondum recepta.
- N. 24 - 6.III. De episcopo Vilmensi [C. Brzostowski] eiusque suffraganeo Krespin [Kryszpin, Joanne Hieronymo de Kirchstein] deque processu Cardinalis Caroli Barberini.
- N. 25 - 6.III. De negotio P. Mircki (sic).
- N. 26 - 6.III. De recepta epistola de die 2.II.
- N. 27 - 13.III. De recepta epistola de die 9.II.
- N. 28 - 20.III. De mensis abbatialibus.
- N. 29 - 20.III. De lite inter episcopum Vilmensem [C. Brzostowski] et magnum campiductorem Lithuaniae [C. J. Sapieha].
- N. 30 - 20.III. De negotio Scepusii [Spisz] de recessione exercitus ex hac terra.
- N. 31 - 20.III. De recepta epistola de die 17.II.
- N. 32 - 27.III. De negotiis episcopi Vilmensis [C. Brzostowski], magni campiductoris Lithuaniae [C. J. Sapieha] deque negotio Scepusii [Spisz] Nuntius Tanara.
- N. 33 - 27.III. De receptis epistolis de die 23.II. et 2.III.
- N. 34 - 3.IV. De negotio Nuntii Tanara coram aula Viennensi in causa Scepusii [Spisz] deque rogando Rege [Poloniae] ne in hac causa ulterius agat.
- N. 35 - 3.IV. De lite inter episcopum Vilmensem [C. Brzostowski] et magnum campiductorem Lithuaniae [C. J. Sapieha].
- N. 36 - 3.IV. De recepta epistola de die 9.III.
- N. 37 - 10.IV. Bonam valetudinem exoptat.
- N. 38 - 10.IV. De Praepositi Generalis Cistercensium scripto eiusdem ordinis disciplina in Polonia.
- N. 39 - 10.IV. De Summi Pontificis [Innocentii XII] restaurata valetudine.

- N. 40 - 10.IV. De negotio Scepusii [Spisz], de nuntio Tanara.
- N. 41 - 10.IV. De accepta epistola de die 16.III.
- N. 42 - 17.IV. Bonam valetudinem exoptat.
- N. 43 - 17.IV. De accepta epistola de die 23.III.
- N. 44 - 24.IV. Nomine Summi Pontificis [Innocentii XII] gaudet de restaurata valetudine regis [Ioannis Sobieski].
- N. 45 - 24.IV. De accepta epistola de die 30.III.
- N. 46 - 1.V. De episcopo Luceoriensi nominato [Francisco Prażmowski] deque eius quadam cuiusdam abbatia e negotio.
- N. 47 - 1.V. Gaudet de nuntii reparata valetudine.
- N. 48 - 8.V. Convalescentiam Regis [Ioannis Sobieski] exoptat.
- N. 49 - 8.V. Res de quadam abbatia, de qua episcopus nominatus Luceoriensis [F. Prażmowski] negotium habet, ad Congregationem Consistorialem remissa est.
- N. 50 - 8.V. De recepta epistola de die 13.IV.
- N. 51 - 15.V. Licentia nuntio data ad tempus Vratislaviam in Slesia se transferre infirmitatis causa.
- N. 52 - 15.V. De recepta epistola de die 20.IV.
- N. 53 - 22.V. Bonam valetudinem exoptat.
- N. 54 - 22.V. De accepta epistola de die 22.IV.
- N. 55 - 29.V. Transmittit litteras quas sibi rex [Ioannes Sobieski] de negotio abbatiarum scripsit. (Sine subscr.)
- N. 56 - 29.V. De acceptis epistolis quae in mora erant.
- N. 57 - 5.VI. De convalescentia nuntii gaudet.
- N. 58 - 5.VI. De capitanei de Kelma [Kelmensis?] qui apud Tartaros ad pacem negotiandam ibat, regressu in Polonia; incitatur nuntius, ut de successibus in hac re scribat.
- N. 59 - 5.VI. De accepta epistola de die 4.V.
- N. 60 - De P. Antonii Conski [Koński] ad abbatiam Premetensem [Przemęt] promotione.
- N. 61 - 12.VI. De accepta epistola de die 28.V.
- N. 62 - 19.VI. De iis quae nuntius Tanara de negotio 13 civitatum Scepusii [Spisz] retulit. De regis [Ioannis Sobieski] valetudine.
- N. 63 - 19.VI. De accepta epistola de die 25.V.
- N. 64 - 26.VI. De gaudio ex matrimonio [Teresae Sobieska] cum Electore Bavariae [Maximiliano II].
- N. 65 - 26.VI. De accepta epistola de die 1.VI.
- N. 66 - 3.VII. De matrimonio [Teresae] principis Poloniae cum electore Bavariae [Maximiliano II] retulit Cardinalis Barberino Summo Pontifici [Innocentio XII].

- N. 67 - 3.VII. De suffraganeo archiepiscopi Leopoliensis.
- N. 68 - 3.VII. De negotiis P. Mircki (sic) et P. Conski [Koński].
- N. 69 - 3.VII. De accepta epistola de die 8.VI.
- N. 70 - 10.VII. De prospectata pace regis Poloniae [Ioannis III] cum sultano [Achmet II] deque 3 litteris regis in eadem materia: potius bellum parandum est.
- N. 71 - 10.VII. De accepta epistola de die 15.VI.
- N. 72 - 17.VII. De pecunia a Serterio Fanfonio obtinenda.
- N. 73 - 17.VII. Rogat, ut Nuntius incitet episcopum Premisliensem ritus orientalis [Innocentium Ioannem] Winnicki ad adimplenda promissa; hoc petit nomine regis [Ioannis Sobieski] P. Carolus Mauritius Vota Societatis Iesu.
- N. 74 - 17.VII. De revocato itinere nuntii Vratislaviam.
- N. 75 - 17.VII. De auxilio in castellum Kamieniec a Turcis introducto deque periculo Tartarorum incursionis.
- N. 76 - 17.VII. De accepta epistola de die 22.VI.
- N. 77 - 24.VII. De quodam negotio P. Vota.
- N. 78 - 24.VII. De Tanara, nuntio Viennae, deque negotio Scepusii [Spisz].
- N. 79 - 24.VII. De episcopo « unito » Premisliensi [I. I. Winnicki].
- N. 80 - 24.VII. De apertis tractationibus cum Turco; de victoria contra Tartaros obtenta.
- N. 81 - 24.VII. Rex Poloniae rogatus est ut intercedat pro cessatione belli inter principes Christianos.
- N. 82 - 24.VII. De accepta epistola de die 29.VI.
- N. 83 - 31.VII. De quodam negotio de abbatiis cum oratore Galliae tractando.
- N. 84 - 31.VII. De accepta epistola de die 6.VII.
- N. 85 - 7.VIII. Nomine S. Pontificis [Innocentii XII] dat nuntio facultatem, ut magnum campiductorem Lithuaniae [C. J. Sapieha] a censuris ei ab episcopo Vilnensi [C. Brzostowski] impositis, absolvat.
- N. 86 - 7.VIII. De decessu [Casimiri] Szczuka episcopi Culmensis deque successore a rege proponendo.
- N. 87 - 7.VIII. De anniversario pontificatus.
- N. 88 - 7.VIII. De accepta epistola de die 13.VII.
- N. 89 - 14.VIII. De quodam negotio Vilnensi.
- N. 90 - 14.VIII. Ut inducat cardinalem Radziejowski ad intercedendum coram magno campiductore Lithuaniae [C. J. Sapieha].
- N. 91 - 14.VIII. De accepta epistola de die 20.VII.
- N. 92 - 21.VIII. De quodam negotio Vilnensi in Congregatione considerando. (Sine Subscript.)

- N. 93 - 21.VIII. Transmittit ad notitiam nuntii Decretum S. Officii de quibusdam negotiis Ducis Saviarum [sic in ms.: Sabaudiae?] et de hereticis Lucernae.
- N. 94 - 21.VIII. De P. Antonio Koński deque abbacia Premetense [Przemęt].
- N. 95 - 22.VIII. De accepta epistola de die 27.VII.
- N. 96 - 28.VIII. De instantia archiepiscopi Leopoliensis [Constantini Lipski] ut decanus ab eo propositus in suffraganeum designetur.
- N. 97 - 28.VIII. De quadam instantia P. P. Missionariorum.
- N. 98 - 28.VIII. Ut cum Rege Varsaviam redeunte de negotio abbatiarum tractet.
- N. 99 - 28.VIII. De accepta epistola de die 3.VIII.
- N. 100 - 4.IX. De negotio abbatiarum cum oratore Galliae tractando.
- N. 101 - 4.IX. De accepta epistola de die 10.VIII.
- N. 102 - 18.IX. De iniuriis a quibusdam ignotis episcopo Vileni [Brzostowski] illatis.
- N. 103 - 11.IX. De sponsalitiis [Teresae] filiae regis [Ioannis Sobieski].
- N. 104 - 18.IX. Ad notitiam nuntii refert decisionem Congregationis in quodam negotio electoris Coloniensis.
- N. 105 - 18.IX. De accepta epistola de die 24.VIII.
- N. 106 - 25.IX. Gaudet de consensu ex parte regis [Ioannis Sobieski] pro pace inter principes christianos intercedendi.
- N. 107 - 25.IX. De accepta epistola de die 31.VIII.
- N. 108 - 2.X. De quodam negotio Vileni.
- N. 109 - 2.X. De accepta epistola de die 7.IX.
- N. 110 - 9.X. De negotio abbatiarum.
- N. 111 - 9.X. De instantia episcopi Baccoviensis [Amandi Cieszejko] ut sibi beneficia parochialia cumulare liceat.
- N. 112 - 9.X. De abbacia in Paradiso [Paradyż].
- N. 113 - 9.X. Principes Alaxandrum et Constantinum Romae grate acceptos fore nuntiat.
- N. 114 - 9.X. De accepta epistola de die 14.IX.
- N. 115 - 16.X. Cardinalis Carolus Barberini retulit Summo Pontifici [Innocentio XII] de negotio abbatiarum.
- N. 116 - 16.X. De errore in chartis mandatis. (Sine subscript.)
- N. 117 - 16.X. De pace universali inter principes christianos.
- N. 118 - 16.X. De quodam negotio Vileni.
- N. 119 - 16.X. De accepta epistola de die 21.IX.
- N. 120 - 23.X. De domo pro religiosis Theatinis ab episcopo Varmiensi [Ioanne Zbąski] fundanda.

- N. 121 - 23.X. De lite inter episcopum Vilmensem [C. Brzostowski] et magnum campiductorem Lithuaniae [C. J. Sapiuha].
- N. 122 - 23.X. Improbantur Serenissimi Sapia [Sapiuha?] - laudatur orator Galliae. (Sine subscript.)
- N. 123 - 23.X. Nomine S. Pontificis de infirmitate ducissae [Catharinae] Radziwiłł sororis regis condolet.
- N. 124 - 23.X. De accepta epistola de die 28.IX.
- N. 125 - 30.X. De decessu ducissae Radziwiłł sororis regis condolet. (Error in data « 30 Ott. 1693 »; recte « 30 Ott. 1694 »)
- N. 126 - 30.X. De decreto S. Offitii contra edictum Ducis Sabaudiae.
- N. 127 - 30.X. De accepta epistola de die 5.X.
- N. 128 - 30.X. De causa episcopi Vilmensis [C. Brzostowski] contra sacerdotem Vincentium Wollonicz [Wołłowicz].
- N. 129 - S.I.S.d. Ignotus nomine Episcopi Vilmensis ad Summum Pontificem contra sacerdotem Vincentium Wollowicz [Wołłowicz], canonicum Vilmensem qui simul praeposituram Geranonensem et Onixtensem atque Archidiaconatum Samogitiensem retinet. (NB. hoc documentum adnexum est praecedenti N. 128).
- N. 130 - 6.XI. Ut episcopus Plocensis [Andreas Załuski] qui filiam regis [Teresam] uxorem Principis Bavariae [Maximiliani] Bruxellum ducet, pro pace et concordia intercedat.
- N. 131 - 6.XI. De Bulla de caeremoniis in Sacramento Ordinationis conferendo.
- N. 132 - 6.XI. De malo eventu conatus castrum Kamieniec capiendi.
- N. 133 - 6.XI. De accepta epistola de die 12.X.
- N. 134 - 13.XI. De quodam negotio Vilmensi.
- N. 135 - 13.XI. De victoria in Turcos prope castrum Kamieniec obtenta.
- N. 136 - 13.XI. De obtenta epistola de die 19.X.
- N. 137 - Romae 30.X.1964. Ignotus ad ignotum [nuntium in Polonia] de cardinalatu Marchionis d'Archien [d'Arquien] (Folium duplex flavi coloris 155 x 195 mm., minimis litteris inscriptum; in charta signum: Hs).
- N. 138 - 13.XI. De abbacia Paradisi [Paradyż].
- N. 139 - 20.XI. De quodam negotio Vilmensi a Summo Pontifice [Innocentio XII] iudicato.
- N. 140 - 20.XI. De negotiis Rudolphi Piotrowski Praepositi in Kościelna Wieś et de Abbatissa Olobocensi.
- N. 141 - 20.XI. Te Deum a Summo Pontifice indictum ratione victoriae in infideles in Hungaria, Polonia alibique obtenta. (Sine sign.)
- N. 142 - 20.XI. De accepta epistola de die 26.X.

- N. 143 - 27.XI. De revocato breve pro Abbatissa Olobocensi (ordinis Cisterciensis).
- N. 144 - 27.XI. De epistola nondum accepta.
- N. 145 - 4.XII. De acceptis duabus epistolis de diebus 2. et 9.XI.
- N. 146 - 4.XII. De morte provincialis Ordinis Praedicatorum, de priore eiusdem Ordinis Vilnae deque P. Łodziata.
- N. 147 - 4.XII. Sperat magnum campiductorem Lithuaniae [C. J. Sapieha] persuasionibus cardinalis primatis [Michaelis Radziejowski] cessurum fore in negotio Vilnensi.
- N. 148 - 4.XII. De epistolis (ad proceres) in occasione comitorum praesentandis.
- N. 149 - 11.XII. Mittuntur responsiones ad epistolam de die 26.XI.
- N. 150 - 11.XII. De abbacia Sieciekowiensi [Sieciechów] ab episcopo nominato Luceoriensi [F. Prażmowski] retinenda.
- N. 151 - 11.XII. De negotiis episcopi Vilnensis [C. Brzostowski] cum regularibus inoboedientibus et cum magno duce exercitus Lithuaniae [C. J. Sapieha].
- N. 152 - 11.XII. Transmittit litteras Generalis Ordinis Praedicatorum spectantes ad decessum provincialis Lithuaniae eiusdem ordinis, qui obiit excommunicatus. (Sine subsc.)
- N. 153 - 11.XII. Transmittit decretum S. Officii de aliquibus scriptis prohibitis. (Sine subscr.)
- N. 154 - 11.XII. De remisso itinere romano principum Alexandri et Constantini.
- N. 155 - 18.XII. De accepta epistola de die 23.XI.
- N. 156 - 18.XII. De Congregatione deputata ad negotia abbatiarum in Polonia.
- N. 157 - 18.XII. De negotio abbatiarum in Comitibus non movendo.
- N. 158 - 18.XII. De regularibus Vilnae.
- N. 159 - 25.XII. De accepta epistola de die 30.XI. (Charta ex parte a vermibus consummata).
- N. 160 - 25.XII. De nuntio in Vienna eiusque interventu coram magno duce exercitus Lithuaniae [C. J. Sapieha] in negotio Vilnensi. (Charta ex parte a vermibus consummata).
- N. 161 - 25.XII. De negotio abbatiarum, de cognatis cuiusdam Mireki [Mirski?] a quodam Wihouski [Wyhowski?] oppressis.
- N. 162 - 25.XII. De gratulationibus natalitiis Summo Pontifici [Innocentio XII] oblatis.

a) « *Magnus campiductor* », aliter « *supremus (vel magnus) dux exercitus* », *hetman wielki*.

W. WYHOWSKA DE ANDREIS

DE DOCUMENTIS POLONICIS
ARCHIVI MARCHIONUM SANTACROCE
IN ARCHIVO SECRETO VATICANO

I. Introductio.

Inter veteris et illustris Romanae gentis Santacroce (Santa Croce) Publicola praestantissimos viros iure prae ceteris sunt nominandi cardinalis Prosperus Santa Croce (1513-1589), apostolicus nuntius in Germania Hispania Gallia, Petrus Santa Croce, et re publica bene administrata et bellica laude clarus, primum Ferdinandi III Neapolitani regis deinde Leonis X copiis praefectus.

Saeculo autem XVII ex Santa Croce gente ad res Polonicas adierunt tres clarissimi viri, Antonius, nuntius apostolicus in Polonia, anno 1629 in Cardinalium Collegium vocatus, ab anno 1631 ad annum 1640 Polonici Regni protector; Marcellus, Cardinalis anno 1652 creatus atque ab anno 1660 ad annum 1674 alio cum collega Poloni Regni protector; Andreas, apostolicus nuntius in Polonia ab anno 1691 ad annum 1696, anno 1699 Cardinalis creatus.

Praeclarae Santa Croce gentis Tabularium, quod in Archivo Secreto Vaticano aetate nostra asservatur, constat 53 fasciculis, quorum unoquoque quaedam documenta (250 ad 1000) continentur. In his fasciculis documenta non sunt numerata (praeter illos, in quibus processus iudiciales continentur). Documenta quae in hoc tabulario continentur spectant plerumque ad res pecuniarias, ad haereditates, ad possessiones gentis Santa Croce aliarumque familiarum ei coniunctarum. Aliqua documenta sunt saeculo XV conscripta, plurima ad saec. XVI et XVII spectant, quaedam quoque ad XVIII et XIX.

Pauca sunt scripta, quae ad Poloniam spectant, eaque in diversis fasciculis servantur. Inter illos duo potissimum sunt illustrandi, qui numeribus 38 et 48 indicantur. In fasciculo 38 invenimus regesta epistolarum, quae a nuntio apostolico Varsaviae annis 1690 et 1691 scribebantur; atamen in fasciculo 48 adest commercium epistolarum inter viros gentis Santa Croce. Documenta ex fasciculo N. 38 conscripta sunt tempore a die 28.6.1690 usque ad diem 14.2.1691. Scribebantur in lingua Italica et quidem certe a quodam amanuensi nuntii Andreae Santa Croce, ad Sacras Congregationes Romanae Curiae.

Documenta autem fasciculi N. 48 diversis temporis sunt conscripta; invenimus ibi litteras legati regis Poloniae Georgii Ossoliński, qui anno 1633 ad cardinalem protectorem Regni scribebat ad licentiam Romam regredi obtinendam. Binae sunt litterae ad cardinalem Marcellum Santa Croce de beata Salomea in sanctorum numerum adscribenda; adest quoque in hoc fasciculo series scriptorum (« adversariorum » vel « conceptionum ») quae certe cardinali Andreae Santa Croce attribui possunt, etsi non sint ab eo subscripta et datis locorum et temporum atque inscriptionibus careant: eadem manu conscripta, quae ex aliis documentis eiusdem cardinalis nobis nota est. (Vide: Nunziatura di Polonia 113 etc.). Illorum scriptorum aliqua antequam Andreas Santa Croce nuntius in Polonia fuerat, alia vero iam postquam ipse cardinalis creatus erat, conscripta sunt. Cum autem vel quis vel quando vel quibus omnes epistulas conscripserit omnino nosse non possimus, controversias reliquas doctis viris quaestiones penitus inquisituris relinquimus.

Fasciculi tantum numerus notatur, sine folio, cum folia numero careant, praeter tabulas epistularum decem foliis filo compactis constantes in fasciculo 38 asservatas.

II. Documenta.

1.

(*Typis impressum*)
Oratione fatta a Papa Innocenzo XI nel giorno 29 di settembre dell'anno 1683 dal Signor Abbate Denhoff, Inviato straordinario del Re di Polonia, mentre presentò a Sua Santità avanti il Sacro Collegio, Ambasciatori e Prelati il Gran Stendardo de' Turchi mandato da Sua Maestà.
Tradotto in italiano per soddisfazione della Regina.
In Roma, per Antonio de' Rossi alla Piazza dei Ceri 1709.
Con licenza de Superiori.
Versio It., typis impressa.
ASV. Arch. Santacroce, p. 14, s.f.
2.

Varsaviae 10.IV.1693.
Ignotus [Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia] marchionissae Landevallae mittit litteras consolatorias ob mortem eius mariti, legati Galliae. It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 20, s.f.
3.

S.l. [Viterbo?] 9.I.1707.
Ignotus [Cardinalis Andreas Santa Croce ep. Viterbiensis] reginae Poloniae [Mariae Casimirae] gratulatur de liberatione filiorum. It. Concept. (Adest aliud exemplar).
ASV. Arch. Santacroce, p. 20, s.f.
4.

Viterbo 29.V.1707.
Ignotus [Cardinalis Andreas Santa Croce ep. Viterbiensis] reginae Poloniae [Mariae Casimirae] condolet ob mortem patris eius, cardinalis d'Arquien. It. Concept. (Adest aliud exemplar).
ASV. Arch. Santacroce, p. 20, s.f.

5. Varsaviae 1.VIII.1694.
*Ignotus [Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia]
 Ioannem III, regem Poloniae
 certiozem facit de electione Innocentii XII et adventum referen-
 darii Scincea (?) nuntiat.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 20, s.f.*
6. S.l. 29.V.1709.
*Ignotus
 reginae Poloniae
 gratias agit pro intercessione apud papam.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 20, s.f.*
7. Viennae 23.VII.1690.
*Philippus Malaspina
 ad fratrem suum;
 certiozem eum facit de felici adventu Varsaviam nuntii [Santa
 Croce]. De prospectato matrimonio inter filium regis Poloniae
 et filiam ducis Neuburg. Promittit negotium fratris filiae
 ducis commendare.
 It. Orig.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 23, s.f.*
8. Viennae 29.X.1690.
*Philippus Malaspina
 ad fratrem suum
 refert se litteras a nuntio Santa Croce non accepisse; matrimonium
 filii regis Poloniae ante primum ver non fore.
 It. Orig.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 23, s.f.*
9. Iavoroviae 15.VI.1698.
*Maria Casimira, Regina Poloniae
 ad Andream Santa Croce nuntium ap. in Vienna;
 gratias agit pro auxilio Ludovico Chisio Marchioni Montorii dato.
 Lat. Exempl.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 30, s.f.*
10. S.l. [Romae?] 27.II.1706.
*Ignotus [cardinalis Andreas Santa Croce?]
 ad ignotum
 de audientia reginae Poloniae coram Summo Pontifice.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 34, s.f.*

11. Varsaviae 28.VI.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Congregationem de Propaganda Fide
accepit litteras in negotio Deodati ep. Traianopolis. Pater Buonesana
nuntiavit ei se Romam convocatum esse.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 1r. *)*
12. Varsaviae 28.VI.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Sanctum Offitium [card. Cybo]
accepit litteras in quibus permittitur ut episcopi a quadam absti-
nentia fideles dispensent.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 1r.*
13. Varsaviae 19.VII.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Congregationem de Propaganda Fide
de Raphaelae Angelo ep. Galatae, graeco-unito, comprehenso et iudicio
ecclesiastico submisso; nuntius petit ut Congregatio opinionem
in hoc negotio ostendat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 1 v.-2 r.*
14. Varsaviae 6.IX.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Sanctum Offitium.
Certiorum facit episcopos Polonos facultatem dispensandi fideles ab
abstinentia obtinuisse.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 2 v.*
15. Varsaviae 6.IX.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Sanctum Offitium
transmittit petitionem monacharum Armeniarum quae regulam
S. Benedicti accipere volunt.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 3 r.*

* Hoc documentum et alia quae sequuntur, N. 11-N. 31 inveniuntur in fasciculo chartaceo consuto, quod folia 10 habet.

16. Varsaviae 27.IX.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Congreg. de Propaganda Fide
de episcopo unito Małachowski, ep. Premisliensi, a se adiuto. Nuntius
scripsit in hoc negotio ad regem, ad magnum cancellarium Regni
et ad patrem Votta S.I. a)*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 3 v.
17. Varsaviae 4.X.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
Congregationi de Propaganda Fide
transmittit litteras regis Poloniae et patris Votta de negotio
ep. Małachowski.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 4 r.
18. Varsaviae 4.X.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
Congregationi de Propaganda Fide
mittit notitias a Patre Buonesana de Collegio in Brunsberga
collectas.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 4 r.
19. Varsaviae 18.X.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
a Congregatione de Propaganda Fide
responsum in negotio archiepiscopi a) Galatae petit.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 4 r.
20. Varsaviae 18.X.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad Congregationem de Propaganda Fide
nuntiat regem episcopo Małachowski favere; nuntius intervenit apud
cardinalem Radziejowski, ne Winnicki iniusto auxilio fruatur.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 4 v.
21. Varsaviae 1.XI.1690.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
S. Congregationi pro consultationibus Episcoporum et Regularium
libellum de novo ordine Canonice Regul. transmittit et nuntiat
patrem Lucam Pichielewicz in munere suo exercendo ab adver-
sariis impediri.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce p. 38, fasciculum, f. 5 r-5 v.

a) sic in ms.

22. Varsaviae 3.I.1691.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
 S. Congregationi de Propaganda Fide
 litteras Archiepiscopi Leopolitani transmittit in qua praesentatur
 postulatio quorundam monachorum, ut regula S. Benedicti eis
 concedatur.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 6 r-7 r.
23. Varsaviae 3.I.1691.
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
 ad S. Congregationem de Propaganda Fide,
 asseverat episcopum Malachowski ab iniuria protegi; Winnicki
 autem unioni detrimentum afferre.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 7 r.
24. Varsaviae 29.I.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
 ad S. Congregationem Sancti Officii
 de quodam scriptore episcopatus Chelmensis, contumace, qui
 puniendus est.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, fasciculum, p. 38, f. 7 v.
25. Varsaviae 29.I.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
 ad S. Congregationem de Propaganda Fide
 scribit regem Poloniae nolle episcopum Wartanowicz comprehen-
 dere; ipse putat iustum esse accusatum Romae iudicare.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 8 r-9 r.
26. Varsaviae 29.I.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
 ad S. Congregationem de Propaganda fide.
 A cardinale Radziejowski accepit breve pontificium, in quo papa a
 rege Persarum petit ut christianos benevole tractet; rex Poloniae
 per Moscoviam in Persiam hoc scriptum mittet.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 9 r.
27. Varsaviae 31.I.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
 ad S. Congregationem S. Offitii
 de episcopo Galatae, qui confessionem fidei fecit et absolutionem
 obtinuit.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 9 r.

28. Varsaviae 31.I.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad Card. Cybo, Secretarium S. Congregationis de Propaganda Fide.
Ab episcopo Galatae confessionem fidei accepit. Episcopus liber est,
sed munere caret; nuntius litteras commendatorias ei providet,
ut Viennae beneficium aliquid obtineat.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce p. 38, fasciculum, f. 9 v.
29. Varsaviae 31.I.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
cardinali Cybo, secretario S. Congregationis de Propaganda Fide
transmittit apochas solutae pecuniae.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce p. 38, fasciculum, f. 9 v.
30. Varsaviae 19.II.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad S. Congregationem de Propaganda Fide
de litteris, in quibus rex Poloniae promittit praelatum Małachowski
protegere et de gravissimis quaestionibus unionis universalis
tractat. Nuntius in hac re ad episcopos epistolam scripsit
prudentem, ut machinationes episcopi Winnicki arceret.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce p. 38, fasciculum, f. 9 v.
31. Varsaviae 14.II.1691.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
cardinali Cybo, secretario S. Congregationis de Propaganda Fide
refert Deodatum ep. Traianopolis ritus Armeni profectum esse,
pecunia repletum.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 38, fasciculum, f. 10 r.
32. Florentiae 2.I.1633.
*Ossoliński Georgius, legatus Regis Poloniae
ad cardinalem Antonium Santa Croce;
petit a cardinale permissionem reverti in status Suae Sanctitatis.*
It. Orig.
ASV. Arch. Santacroce, p. 45 s.f.
33. S.l. s.d. [Varsaviae 1691?]
*[Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia]
ad reginam Poloniae [Mariam Casimiram]
de imminente bello et de futura gloria Christianitatem et familiam
regiam ornanda.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

34. S.l. s.d. [Varsaviae 1691?]
[Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia]
ad regem Poloniae [Ioannem III]
res gestas regis laudat, ad novum splendorem incitat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
35. S.l. [Varsaviae?] 6.I.1695.
Ignotus [Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia?]
ad episcopum Premisliensem [G. Dönhoff]
dolet ob litem episcopi cum supremo duce exercitus Regni; hortatur
episcopum, ne bonum publicum neglegat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
36. Varsaviae 1.V.1693.
Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad electorem Brandenburgensem
gaudium ostendit ob institutionem missionum in Brandenburgo.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
37. S.l. [Varsaviae?] s.d.
[Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia]
ad reginam Poloniae
concedit cuidam sacerdoti, artis musicae perito, ludis scaenicis
interesse.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
38. S.l. [Varsaviae?] s.d.
[Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia?]
ad regem Poloniae
de iniuriis a supremo duce exercitus Regni sibi illatis.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
39. S.l. [Romae] s.d. [post 27.VI.1697.]
[Andreas Santa Croce?]
ad Augustum II regem Poloniae
laetatur electione regis; papam de electione certiozem facit.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

40. S.l. [Varsaviae?] s.d.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad reginam Poloniae
vestitionem monachae Rosae Pagliacci ipse celebrare promittit.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
41. S.l. [Romae] s.d.
*[Cardinalis Andreas Santa Croce]
ad reginam Poloniae [Mariam Casimiram]
de discessu reginae a Roma et de quibusdam negotiis in curia
Romana ab ea agendis. (Vix legitur).
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
42. S.l. [Romae] s.d. [post 12.IX.1683].
*[Andreas Santa Croce]
ad regem Poloniae [Ioannem III]
gratulatur regi ob victoriam apud Viennam.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
43. S.l. [Romae] s.d. [post 12.IX.1683].
*[Andreas Santa Croce]
ad reginam Poloniae [Mariam Casimiram]
gratulatur ob victoriam regis apud Viennam.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f. (in eodem folio ut N. 42).*
44. S.l. s.d.
*[Andreas Santa Croce?]
ad palatinum Siradiae
de quadam perturbatione sananda. (Vix legitur).
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
45. S.l. s.d. [1688].
*[Andreas Santa Croce?]
ad regem Poloniae [Ioannem III].
«Per la caduta di Belgrado». Exprimit spem Christianitatis in
virtutem liberatoris Viennae.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*

46. S.l. s.d. [Varsaviae post 1.II.1691].
 [Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia]
 episcopis Poloniae
 nuntiat mortem Alexandri VIII.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
47. S.l. s.d. [Varsaviae post 12.VII.1691].
 [Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia]
 episcopis Poloniae
 nuntiat electionem Innocentii XII.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
48. S.d. s.l. [Varsaviae].
 [Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia]
 ad reginam Poloniae
 in causa quodam Fardelli, iudicio ecclesiastico submitiendo: petit a
 regina, ut vehementiam marescalci Regni arceret.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
49. S.d. s.l. [Varsaviae].
 [Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia]
 ad uxorem marescalci Regni [Poloniae]
 dolet ob adventum legati Tartarorum; confidit diligentiae huius
 dominae causam bonae jamae Regni.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
50. S.d. s.l. [Varsaviae].
 [Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia]
 ad uxorem palatini Posnaniensis;
 transmittit ei libellum de missione legati Tartarorum.
 It. Concept. (in eodem folio, ut N. 49).
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
51. S.l. s.d. [Varsaviae? VII.1691?]
 [Andreas Santa Croce]
 ad regem Poloniae
 nuntiat mortem papae [Alexandri VIII?], sui benefactoris.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

52. S.l. s.d. [Romae, post 1697].
 [Andreas Santa Croce]
 ad regem Poloniae [Augustum II]
 de restitutione episcopi Posnaniensis in sedem; laudanda est pietas
 regis erga Sedem Apostolicam.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
53. S.l. s.d. [Romae 1689].
 Andreas Santa Croce
 ad Alexandrum VIII
 nominatus a papa nuntius in Polonia, gratias ei agit.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
54. S.l. s.d. [Romae, 1689].
 Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
 ad cardinalem Ottobono
 certiozem eum facit se nominatum esse nuntium in Polonia.
 It. Concept. (Adest aliud exemplar)
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
55. S.l. s.d. [Romae 1689].
 Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
 ad regem Poloniae [Ioannem III]
 certiozem eum facit se, humillimum servitorem, apud gloriosum
 regem uti nuntium missum iri.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
56. S.l. s.d. [Romae 1689].
 Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
 ad reginam Poloniae [Mariam Casimiram].
 Exprimit gaudium se nuntium in Polonia nominatum esse.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
57. S.l. s.d. [Romae, 1704?]
 [Andreas Santa Croce]
 ad confessorem reginae Poloniae, patrem Ludovicum
 respondit ad litteras eius: non oportet reginam Poloniae ipsam
 apud imperatorem intervenire.
 It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

58. S.l. s.d. [Viennae, 1699].
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Vienna
ad ducissam Czartoryska
nuntiat se Romam revocatum esse; sperat ducissam in anno sancto
Romam venturam esse.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
59. S.l. s.d. [Romae, 1689].
*Andreas Santa Croce
ad cardinalem Ottobono;
gratulatur cardinalem Ottobono nepotem Summi Pontificis fieri;
laetatur de nominatione sua in nuntium in Polonia.*
(in eodem folio alterum conceptum in eadem materia; cfr. etiam 54)
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
60. S.l. s.d. [Varsaviae].
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad episcopos Poloniae
de quodam controversia inter auctoritatem ecclesiasticam et potesta-
tem status. (Vix legitur).*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
61. S.l. s.d. [Post 27.VI.1697].
*Andreas Santa Croce
ad patrem Votta
laudat restitutionem episcopi Posnaniensis in sedem a rege factam,
et gratulatur ob eam rem patri Votta.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
62. S.l. s.d. [Romae post XI.1699].
*Andreas Santa Croce, cardinalis
ad cardinalem Michaelem Radziejowski
dolet card. Radziejowski causam scissionis Regni esse; ipse paratus
est in Poloniam reverti ut tranquillitati Regni prosit.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
63. S.l. s.d. [Varsaviae].
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad patrem Votta
de discessu legati Tartarorum, periculo pacis particularis Poloniae
cum Turcia elapso.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

64. S.l. s.d. [Varsaviae 1691?]
Andreas Santa Croce [nuntius in Polonia]
episcopis Poloniae
transmittit bullam in qua papa nuper electus [Innocentius XII?]
annum sanctum declarat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
65. S.l. s.d. [Romae 1699].
Cardinalis Andreas Santa Croce
ad regem Poloniae [Augustum II]
purpura cardinalium ornatus offert operam suam in curia Romae.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
66. S.l. s.d. [Romae, 24.XI.1700].
Cardinalis Andreas Santa Croce
ad Franciscum Pignatelli, nuntium in Polonia
de electione Clementi XI.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
67. Romae 3.V.1710.
[Cardinalis Andreas Santa Croce]
ad regem Poloniae, Augustum [II]
exprimit gaudium ob eius reditum in Poloniam.
It. Concept. (Adest alter exempl.)
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
68. S.l. [Romae] 23.II.1704.
[Cardinalis Andreas Santa Croce]
ad Horatium Spada, nuntium ap. in Polonia
de munere nuntii in Polonia, ubi nuntius certe ingenio relucebit.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
69. S.l. [Romae] 26.III.1704.
[Cardinalis Andreas Santa Croce]
reginae Poloniae [Mariae Casimirae]
mittit litteras consolatorias ob comprehensionem eius filiorum.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

70. S.l. [Romae] 9.I.1704.
 [Cardinalis Andreas Santa Croce]
*ad Horatium Spada, nuntium extraordinarium Viennae;
 nominatus nuntius in Polonia sua munera certe cum peritia
 adimplebit.*
It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
71. S.l. [Romae] s.d. [post 17.V.1706.]
 [Cardinalis Andreas Santa Croce]
*cardinali Horatio Spada
 congratulatur ob promotionem ad cardinalatum.*
It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
72. S.l. s.d. [Varsaviae].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
 ad episcopum Culmensem.*
*Petit ab eo, ut ipse processioni in Torunia particeps sit, vacante sede
 Cuiaviensi.*
It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
73. S.l. s.d. [Viennae, 1696].
*Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Vienna
 ad ducissam Czartoryska
 recordatur vitam in Polonia et domum ducis Czartoryski.*
It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce p. 48, s.f.
75. S.l. 6.III.1696.
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Vienna
 ad Eleonoram ducissam Lotaringiae, viduam regis Poloniae.*
*Destinatus nuntius ad imperatorem, confidit ut ducissae etiam tum
 servire possit.*
It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
76. Viennae s.d. [1697?]
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Vienna
 reginae Poloniae [Mariae Casimirae]
 operam suam offert.*
It. Concept.
 ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

76. S.l. s.d. [Varsaviae 1696].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad episcopos Poloniae*
Copia litterarum valedictoriarum Illmi Dni Nuntii Apostolici ad
Illmos DD. Episcopos Regni Poloniae.
Lat. Exempl.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
77. S.l. [Romae] 1.III.1704.
[*Cardinalis Andreas Santa Croce*]
*ad Franciscum Spada nuntium in Polonia
de novo munere nuntii, difficilis et honorifici.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
78. S.l. s.d. [Romae, 1700].
[*Cardinalis Andreas Santa Croce?*]
ad archiep. Tarantinum nuntium in Polonia [Pignatelli]
nuntiat mortem papae [Innocentii XII].
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
79. S.l. [Romae] 24.V.1705.
[*Cardinalis Andreas Santa Croce*]
ad reginam Poloniae [Mariam Casimiram]
laetatur, ut regina sanitatem receperit.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
80. S.l. s.d. [Varsaviae].
[*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia*]
ad palatinum Siradiensem.
*Praesentia legati Tartarorum in Polonia excitat timorem unionis
christianae; nuntius in hac re cum palatino colloquium habere
desiderat.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
81. S.l. s.d. [Varsaviae].
[*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia*]
ad episcopum Varmiensem
*confidit, ut legatus Tartarorum responsum obtineat, quod unionem
christianam non laedat.*
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

82. S.l. s.d. [Romae, post 27.IX.1700?]
[Cardinalis Andreas Santa Croce]
cardinali Michaeli Radziejowski
nuntiat mortem Summi Pontificis [Innocentii XII?]
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
83. S.l. s.d. [Varsaviae ante VI.1696].
Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad reginam Poloniae [Mariam Casimiram].
Petit, ut regina obliviscatur errorem filii.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
84. S.l. s.d. [Varsaviae ante VI.1696].
Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad principem Iacobum filium Ioannis III.
Hortatur eum ut patrem amet et ei lungam vitam exoptet; memorat
Regnum Poloniae suffragiis non successione obtineri; ad pietatem
versus matrem incitat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
85. S.l. s.d. [Varsaviae].
Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad patrem Votta.
Adventus legati Tartarorum famam regis minuit; nuntius papae
scribere debet unionem christianam in periculo esse; commendat
patri Votta causam Regni et Christianitatis.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
86. S.l. s.d. [Varsaviae].
Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad episcopum Plocensem.
Audit rumores de pace particulari cum Turcia; periculum Poloniae
et Sedis Apostolicae rappraesentat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.
87. S.l. s.d. [Varsaviae].
Andreas Santa Croce, nuntius ap. in Polonia
ad episcopum Cracoviensem
desiderat cum eo ante comitia imminetia colloquium habere de
periculo, a missione legati Tartari orto.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.

88. S.l. s.d. [Varsaviae 1690].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad ducissam Radziwiłł.
Perventus, uti nuntius apostolicus, ducissam obsequenter salutat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
89. S.l. s.d. [Varsaviae 1690].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad principem Iacobum filium Ioannis III
de adventu in Poloniam nuntii apostolici nuper nominati.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
90. S.l. s.d. [Varsaviae].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad uxorem marescalci Regni Poloniae.
Gaudetur ob traditionem cuiusdam Fardelli auctoritati ecclesiasticae.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
91. S.l. s.d. [Varsaviae].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad uxorem palatini Belzensis.
Petit ab ea intercessionem apud patrem marescalcum Regni; non
defendet improbum, sed iura Ecclesiae.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
92. S.l. s.d. [Varsaviae].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
ad uxorem marescalci Regni Poloniae.
Utinam maritus eius contra ecclesiam non agat et improbum aucto-
ritati ecclesiasticae reddat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
93. S.l. s.d. [Varsaviae post 1.II.1691].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
regi Poloniae [Ioanni III]
nuntiat mortem papae [Alexandri VIII].
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*

94. S.l. s.d. [Varsaviae post 1.II.1691].
*Andreas Santa Croce nuntius ap. in Polonia
reginae Poloniae [Mariae Casimirae]
mortem Alexandri VIII nuntiat.
It. Concept.
ASV. Arch. Santacroce, p. 48, s.f.*
95. S.l. s.d. [Romae].
*Ignotus [Kucharski Stanislaus]
cardinali Santa Croce
exponit iniurias a Gasparo Staciewski sibi illatas.
Lat. Exempl.
ASV. Arch. Santacroce, p. 53, s.f.*
96. S.l. s.d.
*Ignotus [episcopus Varmiensis?]
ad Clementem X
petit a papa canonicatum vacaturum pro ep. Varmiensi.
Lat. Exempl.
ASV. Arch. Santacroce, p. 53, s.f.*
97. Varsaviae 17.I.1665.
*Venceslaus [Leszczyński] archiepiscopus Gnesnensis
ad cardinalem [Marcellum Santa Croce] comprotectorem Regni.
Flagitat eum Salomeam Divam Beatam pronuntiari... ut binis anni
diebus... possit honorari.
Lat. Orig.
ASV. Arch. Santacroce, p. 53, s.f.*
98. Cracoviae 7.VII.1665.
*Andreas [Trzebicki] ep. Cracoviensis
ad cardinalem [Marcellum Santa Croce]
rogat ut negotium canonizationis (b. Salomeae) ad cultum divinum
augendum promovere E.V. dignetur.
Lat. Orig.
ASV. Arch. Santacroce, p. 53, s.f.*

SOPHIE OLSZAMOWSKA-SKOWROŃSKA

PIE IX ET L'ÉGLISE CATHOLIQUE EN POLOGNE:
LA SUPPRESSION DES DIOCÈSES CATHOLIQUES
PAR LE GOUVERNEMENT RUSSE APRÈS
L'INSURRECTION DE 1863-4 (1866-1869).

I. Avant-propos, 41. — II. Suppression du diocèse de Kamieniec (1866), A) Exposé historique, 43. B) Documentation, 49. — III. Suppression du diocèse de Podlachie (1867), A) Exposé historique, 65. B) Documentation, 69. — IV. Suppression du diocèse de Mińsk (1869), A) Exposé historique, 83. B) Documentation, 88. — V. Documents Pontificaux, 114. — Epilogue, 130.

I

AVANT-PROPOS

L'insurrection de 1863-4 au Royaume de Pologne et dans les Provinces dites « Occidentales » ou « Annexées » à l'Empire Russe: Lithuanie, Blanche-Ruthénie et Wolhynie, trouva une conclusion dramatique.

Le vainqueur - le gouvernement russe - procéda à une « pacification » violente: - répressions contre les personnes, procès suivis de condamnations capitales ¹⁾, jugements sommaires prononcés par des juges militaires, peines de prison, déportations en masse en Sibérie, confiscation des biens ²⁾ - ruinèrent le pays. A cette action contre la population venait se joindre toute une série de mesures législatives, dont le but principal fut d'unifier le Royaume de Pologne et les Provinces Occidentales avec l'Empire Russe, et leur russification ³⁾. Une administration, composée d'éléments très actifs,

1) *Akta procesu Rządu Narodowego*,... Warszawa 1962.

AWEJDE OSKAR, *Zeznania*,... Wrocław-Moskwa, 1963.

2) KACZKOWSKI Z., *Konfiskaty na ziemiach polskich*, Warszawa, 1914.

3) MILUTIN N. A., *Materiały i Izsledowanija w Carstwie Polskom*, ed. 1866.

avec un programme préparé d'avance par des personnages gouvernementaux: au « Royaume de Pologne»: le Général - Gouverneur Berg, avec Milutine et Tcherkasky ⁴⁾, en Lithuanie: le Général - Gouverneur Murawiew et Kauffmann ⁵⁾.

Ce plan de « pacification » frappa durement l'Eglise Catholique, à laquelle appartenait la grande majorité du pays: peines capitales contre ecclésiastiques, qui avaient été à la tête de groupements d'insurgés (les P.P. Capucins, Maximilien Tarejwa et Agrippin Konarski ⁶⁾; prêtres séculiers: Stanislas Brzóska en Podlachie ⁷⁾ et Mackiewicz en Samogitie); déportation en masse de prêtres, accusés d'avoir pris part d'une façon ou d'une autre aux manifestations religieuses-patriotiques, ou d'avoir contribué à l'Insurrection ⁸⁾.

Venaient ensuite les mesures répressives contre l'Eglise Catholique, surtout les oukases concernant la suppression des couvents et la réorganisation imposée par le Gouvernement de l'organisation ecclésiastique ⁹⁾. Des mesures exceptionnelles visaient directement la hiérarchie catholique, accusée d'avoir pris part à l'Insurrection, ou sympathisé avec le mouvement insurrectionnel. L'archevêque de Varsovie, Sigismond Feliński, fut déporté en 1863 à Jaroslaw au fond de la Russie, où il resta 20 ans; l'évêque de Wilno, Adam Krasieński, déporté la même année à Wiatka, y resta aussi 20 ans.

Dans cet ensemble de mesures oppressives, il y a deux qui visaient précisément à désorganiser l'administration ecclésiastique: l'introduction d'administrateurs dans les diocèses, à la place des évêques déportés; la suppression des diocèses, et leur subordination à un évêque ou administrateur ecclésiastique d'un diocèse voisin.

L'exposé des documents, concernant les deux dernières questions: administrateurs - intrus et suppressions successives des trois diocèses: de Kamieniec, en Podolie, de Mińsk, et de Podlachie, sera l'objet de cette étude. L'éditeur a conservé l'orthographe souvent erronée des documents.

Je me fais un devoir de remercier tous ceux, qui ont contribué à cet ouvrage par leurs conseils et leur aide, et en premier lieu la Fondation Romaine de la Marquise Umiastowska.

4) LEROY-BEAULIEU: *Un homme d'Etat russe, Nicolas Milutine*, Paris 1913.

5) CYŁOW, *Sbornik Rasporiazenij gr. M. N. Murawiewa*, Wilno 1866.

6) GADACZ K., *Les Capucins de la Province polonaise dans l'Insurrection de 1863-4*, Roma, 1963.

7) BALIŃSKA, *Proces ks. Stanisława Brzóska*, Warszawa 1962.

8) KUBICKI Paul, *Bojownicy-Kapłani, Dawne Królestwo Polskie*, vol. I; *ibid.*, partie IIIme: *Na Litwie i Białorusi*, vol. I.

9) *Materijły i Izsledowanija N. A. Milutina w Carstwie Polskom*, č. II, *Po duhovnym delam*; ESPOSIZIONE DOCUMENTATA; KUBICKI, *op. cit.*, *Dawne Król. Pol.*, vol. I, Introduction. V. FELIŃSKI Z., *Pamiętniki*, vol. IIIme, ed. Kraków 1897.

SUPPRESSION DU DIOCESE DE KAMIENIEC EN 1866

A. EXPOSÉ HISTORIQUE

Le premier diocèse qui subit la suppression arbitraire, fut celui de Kamieniec. Situé au sud des anciennes terres de Pologne, sur un terrain exposé continuellement aux invasions de différents peuples et de différentes religions et aux changements de gouvernements du Roi de Pologne, des Grand Duks ou Tsars russes, des Tartares ou des Turcs, il eut une longue et pénible histoire dont les débuts sont liés à la légende d'une mission à Kiev de St. Hiacynthe, de l'Ordre de St. Dominique. Il est plus conforme à l'histoire de placer l'origine du diocèse de Kamieniec à la fin du XIVme siècle¹⁾. La liste des évêques contient toute une série de noms connus de la noblesse polonaise de ce temps, dont plusieurs passeront du siège lointain de Kamieniec à celui de Cracovie, ou même de Gniezno²⁾. L'histoire de ce diocèse, cinq fois centenaire, parle plusieurs fois de destruction et de reconstruction d'églises tombées en ruines ou brûlées; de même de rétablissements de l'administration ecclésiastique, dispersée par les incursions tartares ou turques. Avec les partages de la Pologne à la fin du XVIII siècle, le diocèse de Kamieniec passe sous la domination russe. Par un oukase de l'Impératrice Catherine II, le diocèse subit une réorganisation arbitraire, l'évêque Dembowski est éloigné, et l'administration est attribuée à l'évêque auxiliaire de Przemyśl, Michel-Romain Sierakowski; le siège de l'évêché est transféré à Latyczów et simultanément l'ancien titre du diocèse de Kamieniec est changé en celui de Latyczów³⁾. L'Ambassadeur extraordinaire de Rome au couronnement du Tsar Paul Ier, l'archevêque Lorenzo Litta, qui eût la possibilité de prolonger sa mission en Russie pour régler l'administration ecclésiastique de l'Eglise catholique dans l'Empire, procéda aussi à la restauration de l'ancien évêché de Kamieniec. Da Bulle de Pie VI « *Maximis undique pressi* » datée de

1) Voir ABRAHAM WŁADYSLAW, *Założenie biskupstwa Lacińskiego w Kamieńcu Podolskim* dans *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza*, vol. I, Lwów 1912; ENCYKLOPEDIA KOŚCIELNA, ed. Nowodworski, vol. IX, pp. 339-412; ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA, ORGELBRANDA III, pp. 617-620, Biskupstwo Kamienieckie; BALIŃSKI-LIPIŃSKI, *Starożytna Polska*, II; PRZEŹDZIECKI AL. *Podole, Wołyń, Ukraina*, III, PODRĘCZNA ENCYKLOPEDIA KOŚCIELNA, ed. Chełmicki vol. XIX pp. 213-216; SIMASKIEWIČ M., *Rimskoe katolicestwo i ego ierarchia w Podolii, Kameneč-Podolsk, 1872; BATUSKOW, Podolia*, ed. St. Petersburg 1891; TOLSTOJ D., *Le Catholicisme romain en Russie*, Paris 1863, I, pp. 284-289.

2) V. supra, TOLSTOJ D., *op. cit.*, I, pp. 469-470; ENCYKL. KOŚCIELNA, ed. NOWODWORSKI, vol. IX, pp. 403 sqq; *Podr. Encykl. Kość*, ed. CHELMICKI, vol. XIX pp.; Cf. *Directorium Divini Officii Dioecesis Camenecensis* a. 1866, ed. Wilno 1865. V. *Documentation*, Doc. No 9.

3) ROUET DE JOURNAL, *Les Nonciatures de Russie, Nonciature de Litta*, Introduction pp. XLIX-L, *ibid*, Relation finale de Litta, pp. 424-425, 426, 427; *ibid.*, *Nonciature d'Arezzo*, II, 445-446., Relation finale d'Arezzo, *Capo VI, Diocesi di Kamieniec; БЕЛОГОЛОВЫЙ, Акты и документы относящиеся к устройству и управлению Римско Католической Церкви в России*, Petrograd, 1915, pp. 83-84, oukase de Catherine II du 6 septembre v. st., 1795; voir *Polnoe Sobranie Zakonow Rossijskoj Imperii*, vol. XXIII, No 17379. GODLEWSKI M., *Monumenta Ecclesiastica Petropolitana*, II, Doc. III, pp. 43-44. *Lettre du ci devant Secrétaire Métropolitain* (orig. de Siestrzeńcewicz) V. Spb.; TOLSTOJ D., *Le Catholicisme romain en Russie*, Paris 1864, II, 35-36. V. GOSUD. ARHW. M.I.D., *Eglise Catholique en Russie*, 1813, No 25.

Florence, le 16 oct. 1798, approuva l'acte de réorganisation ecclésiastique du Nonce Litta. - Ainsi fut rétablie l'administration ecclésiastique du diocèse de Kamieniec ⁴⁾.

Durant le règne de Nicolas Ier le projet de supprimer dans l'Empire deux diocèses catholiques, Mińsk et Kamieniec, ne fut pas réalisé; grâce au Concordat de 1847 ⁵⁾ à la suite de longues négociations diplomatiques entre Rome et St. Pétersbourg, l'existence de ces deux diocèses fut assurée. Au long épiscopat de François Mackiewicz (1817-1842) et de Nicolas Górski (1855-1856) ⁶⁾ succéda celui de Ant. Fijałkowski au Diocèse de Kamieniec, promu en 1858 ⁷⁾. Sa préconisation fut difficile et pénible. Ancien professeur de théologie à l'Université de Wilno et ensuite Recteur à l'Académie Ecclésiastique à St. Pétersbourg, assesseur délégué du Chapitre de Wilno au « Collège Ecclésiastique », il n'était apprécié ni par l'archevêque de Mohilev, le digne Ignace Hołowiński, ni par son successeur, l'archevêque Żyliński. On l'accusait de trop de complaisance envers le Gouvernement et de doctrine imbue de fébronianisme ⁸⁾. En 1856 Antoine Fijałkowski, fut présenté par le gouvernement russe à Rome, comme évêque suffragant pour Kamieniec. Le Saint Siège confia le procès d'information à l'archevêque Żyliński - qui, ayant peur de s'opposer au pouvoir, formula un jugement favorable.

Une longue correspondance sur cette affaire embrouillée - entre Rome, Żyliński et le Nonce de Vienne - aboutit à une déclaration de fidélité aux enseignements du Saint Siège, signée par Fijałkowski; le 10 juillet 1856 Fijałkowski fut préconisé au diocèse de Kamieniec ⁹⁾.

En conséquence de la faille de l'insurrection de 1863-4 le procès de russification et de l'incorporation à l'Empire Russe suivit un cours plus rapide. On laissa la Lithuanie, comme territoire ethniquement différent, pour plus tard; les premiers efforts furent concentrés contre la Podolie et la Blanche-Ruthénie. - L'insurrection de 1863-4 trouva une faible résonance dans le diocèse de Kamieniec; mgr. Antoine Fijałkowski, jadis candidat

4) ROUET DE JOURNAL, *op. cit.* *Nonciature de Litta*, v. Relation finale de Litta, pp. 429-430, 431; *Akty i Gramoty o ustroistwie i upravlennii Rimsko-katoličeskoj Cerkwi w Imperii Rossijskoj i Carstwie Polskom*, ed. 1849, pp. 89-93, 125-133; BEŁOHOŁOWYJ, *Akty i dokumenty I*, pp. 112-114, oucace de Paul Ier du 28 avril (v. st.) 1798, v. *Połnoje sobranie Zakonow Ros. Imp.*, vol. XXV, No 18504. Bulle « *Maximis undique pressi* » v. MERCATI A., *Raccolta I*, pp. 538-559.

5) Cf. MERCATI A., *Raccolta I*, pp. 751 sqq.; le texte du Concordat de 1847; cf. S. OLSZAMOWSKA SKOWROŃSKA, *Le Concordat de 1847*, dans *Sacrum Poloniae Millenium*, vol. IX, pp. 577-578, 607 sqq.; Conférences 1, 2, 8, 9, 10, 11, discussions concernant les diocèses de l'Eglise Catholique dans l'Empire russe.

6) Cf. DIRECTORIUM DIVINI OFFICII DIOECESIS CAMENEC. a. 1866 - transmis à Rome par l'évêque de Luck - Żyromierz, Gaspar Borowski - v. *AA.EE.SS.*, *C. di R. e Pol.* vol. XIX, annexé au fo 453.

7) V. RITZLER - SEFRIN, *Hierarchia*, vol. VII., *Podr. Encykl. Kościelna*, XI, pp. 261 - 262; BOUDOU A., *Le Saint Siège et la Russie*, II, 84 - 87, 288 sqq.; 450 sqq. et autres. *M. Żywczyński*, article dans *Polski Słownik Biograficzny*, VI, 444.445 avec abondante bibliographie sur Antoine Fijałkowski.

8) V. l'opinion de Hołowiński sur Antoine Fijałkowski - Lettre de H. à Pie IX du 28 avril 10 mai 1851; v. *AA.EE.SS.*, *C. di R. e Pol.*, XII, 45-63. - Cf. J. WASILEWSKI, *Arcybiskupi i Administratorowie Archidiecezji Mohylowskiej*, Pińsk 1930, pp. 88-96; SIMASKIEWIĆ, *op. cit.* 447-448.

9) Voir *AA.EE.SS.*, *C. di R. Pol.*, vol. XIV; cf. BOUDOU A., *Le Saint Siège et la Russie*, II, 84-87.

du Gouvernement russe pour le siège de Kamieniec, ne prit aucune part au mouvement patriotique polonais. Un *władyka* militant de l'Eglise orthodoxe russe, Léonce, futur archevêque orthodoxe de Chełm et Varsovie, déploya une énergique activité de propagande religieuse et nationale. C'est à ce personnage qu'il faut attribuer l'oukase imprévu d'Alexandre II du 17 juin 1866, destituant mgr. Fijałkowski et ordonnant de réunir les églises de ce diocèse à celui de Łuck-Żytomierz ¹⁰⁾.

Le diocèse supprimé comptait alors 100 paroisses et plus de 200 mille fidèles ¹¹⁾. Les membres du Chapitre et du Consistoire furent dispersés dans les paroisses. Le Séminaire fut fermé, et ses élèves eurent l'unique possibilité de suivre leurs études au Séminaire de Żytomierz.

L'attitude irréprochable de mgr. Fijałkowski envers l'action illégale du gouvernement, était inattendue. Il ne prit part à aucun acte et communique son attitude, conforme aux prescriptions du droit canonique, dans une lettre à l'évêque voisin de Łuck-Żytomierz, Gaspar Borowski; ensuite il envoya une protestation au Général Gouverneur Bezak ¹²⁾.

On rélégua mgr. Fijałkowski de Kamieniec à Kiew, d'où il adressa une pétition au Grand-Duc héritier ¹³⁾. Ensuite on l'exila en Crimée, à Simféropol. - En route pour Odessa, l'évêque réussit d'envoyer une lettre au Pape, par l'entremise du Nonce à Paris ¹⁴⁾. De Kiew, encore une fois. Fijałkowski s'adressa à mgr. Borowski, le 30 janvier 1867, ayant en vue sa rélévation prochaine à Simféropol, lui délégant provisoirement ses pouvoirs de juridiction ordinaire sur son diocèse supprimé, en attendant la décision du Saint Siège ¹⁵⁾.

Rélégué à Simferopol en Crimée, mgr. Fijałkowski y demeura j'usqu'en 1872. A la suite de négociations entre St. Pétersbourg et le Saint Siège en 1871, quelques sièges vacants furent pourvus dans l'Empire et au Royaume de Pologne. Le 23 février 1872 mgr. Fijałkowski, alors octogénaire, fut transféré au siège vacant métropolitain de Mohilew.

Un autre évêque catholique devait porter toutes les conséquences d'une situation anticanonique. Selon les termes de l'oukase de suppression du diocèse de Kamieniec, Gaspar Borowski, évêque de Łuck-Żytomierz,

10) Sur Léonce, év. orthodoxe de Podolie (1863-1873), v. BARIUSKOW, *Podolia*, pp. 261-262, *Annexes*, pp. 50-53. - *Poimoe Sobranie Zakonow*, ed. II., vol. XLI, Ire partie, p. 636, N. 43. 365. V. *Documentation*, Doc. No I; - v. BARIUŠKOW, *Podolia*, p. 260 sqq; LESCOEUR, *L'Eglise Catholique en Pologne et le Gouvernement russe*, 2me ed. Paris 1876, tome II, pp. 166-8, 250-253; *ИВН.*, ed. 1903, p. 384.

11) V. Relation de Mgr. Borowski au Saint Siège, dans *AA.EE.SS. C. di R. e Pol.*, vol. XIX, après f. 453; v. *Documentation*, N. 9.

12) V. Mgr. Fijałkowski à Mgr. Borowski, lettre du 26 juillet 1866; v. *AA.EE.SS.*, *C. di R. e Pol.*, vol. XIX, ff. 477-478; v. *Documentation*, Doc. No 2, sur A. Bezak, Général Gouverneur de Kiev, Podolie et Volhynie (1865-1869) v. BARIUSKOW, *Podolia*, pp. 257, 260, *Annexes*, pp. 47-50.

13) Correspondance de Mgr. Fijałkowski avec les autorités russes: protestation faite à Wałujew Ministre de l'Intérieur, le 27 août, v. st. 1866 communiquée aux journaux à la même date. Pétition au Grand Duc Alexandre, du 31 sept. 1866, v. *Documents* NNo 3, 4bis, 5bis.

14) Cf. Nonce de Paris, Flavio Chigi, au Cardinal Secrétaire d'Etat Antonelli, le 30 juillet 1867; v. *Documentation*, Doc. No 18. Sur Flavio Chigi Nonce Apost. en France (1861-1873) voir G. DE MARCHI, *Le Nunziature Apostoliche, dal 1880 al 1956*, ed. Roma 1957, pp. 55, 127.

15) Mgr. Fijałkowski à Mgr. Borowski, 6 mars 1867, v. *Documentation*, Doc. No 10.

était chargé de l'administration du diocèse supprimé¹⁶⁾. Ancien professeur de l'Académie de Vilna, contrairement à Antoine Fijałkowski, il subit l'influence de son ami, le futur métropolitain, Ignace Hołowiński, avec lequel il fut préconisé le même jour, au Consistoire du 3 juillet 1848. Promu au siège épiscopal de Łuck-Zytomierz, il commença son administration non sans quelques difficultés, dans un diocèse difficile du point de vue politique et religieux: polonais, catholiques ruthéniens, anciens grecs - unis et russes - orthodoxes. Pendant il exerça son ministère avec zèle s'occupant surtout du Séminaire.

Suivant la ligne politique religieuse de Hołowiński, il sut maintenir des relations correctes avec les autorités russes. - Aussi fut-il l'unique évêque de l'Empire qui reçut la permission en 1862 de se rendre à Rome, pour assister aux cérémonies de la canonisation des martyrs japonais. - Durant l'insurrection de 1863, Mgr. Borowski s'opposa par principe de loyauté au mouvement révolutionnaire, aussi eut-il à souffrir des hostilités, dirigées contre sa personne de la part des éléments patriotiques polonais.

Le gouvernement russe lui confia, sans aucune entente préalable, l'administration du diocèse supprimé de Kamieniec. - Homme d'Eglise par excellence, loyal envers le Gouvernement civil, mais encore plus envers le Chef de son Eglise, il refusa d'obéir à l'oukase du 5/17 juin 1866, sans avoir reçu une approbation formelle de la part du Saint Siège. Les véxations, dirigées contre son diocèse de Łuck-Zytomierz, (fermeture de deux églises, données au culte orthodoxe, et de deux couvents) ne brisèrent point la résistance passive de Borowski; il refusa aussi de recevoir la correspondance des doyens du diocèse supprimé¹⁷⁾. Pressé par le Gen. Gouverneur de Kiew, Bezak, de prendre en mains l'administration du diocèse supprimé dans toute son étendue, mgr. Borowski s'adressa à l'év. dépossédé, Fijałkowski, qui l'assura dans sa lettre du 25 juillet 1866, que la suppression avec toutes ses conséquences était faite sans aucun consentement de sa part. Après avoir reçu le décret impérial par voie officielle du Collège Ecclésiastique de St. Pétersbourg, Borowski s'adressa au Ministre de l'Intérieur, Wałujew, lui exposant, qu'il ne pouvait procéder à l'exécution de l'oukase - sans l'autorisation du Saint Siège, suivant en cela les prescriptions formelles du droit ecclésiastique; il pria donc le Ministre de lui procurer une pareille autorisation de Rome. - Le 22 octobre Borowski rédigeait lui-même une lettre au Saint Père, présentant les faits et demandant des directives, pour trouver une issue à cette situation pénible. - Cette lettre fut envoyée par l'évêque au Ministre Wałujew. Par l'oukase du 22 novembre 1866 les relations directes de St. Pétersbourg

16) Sur Mgr. Borowski, v. éloges de Hołowiński dans sa lettre à Pie IX du 10 mai 1851; v. ESPOSIZIONE DOCUMENTATA..., Doc. No XVIII, p. 70. - Pour la Bibliographie: v. article de W. Charkiewicz, « Kasper Borowski » dans *Polski Słownik Biograficzny*, II. 348-349. - *Podr. Encykl. Kośc.*, vol. V, pp. 75, art. de Cz. Sokołowski. - « Biskupi nasi uwzięzieni lub wygnani od R. 1767 », Kraków 1903. - RAJEWSKI S., *Ksędz Kasper Borowski, episkop płocki*, dans *Russkaja Starina*, 1908, II, 422-428; WASILEWSKI J. ks., *Arcybiskupi i Administratorowie Archidiecezji Mohylowskiej*, pp. 60-61; BOUDOU A., *Le Saint Siège et la Russie*, II, v. Table onomastique: Borowski.

17) V. la relation de ces faits, envoyée clandestinement à Rome par Mgr. Borowski, notée sur les pages du dernier *Directorium Officii Divini* du Diocèse de Kamieniec pour l'an 1866. - L'original de cette relation: v. AA.EE.SS., *C. di R. e Pol.*, vol. XIX, après le f. 453 sqq., à la fin de la page du 13 janv.: « *Notata per Gasparem Borowski, episcopum Luceoriensem et Zytomiriensem, facta a. 1867, mensis february die 8 Zytomiriae* ».

avec le Saint Siège étaient rompues. Cependant mgr. Borowski, n'ayant pas de réponse à sa première lettre au Saint Siège, rédigea le 12 décembre un télégramme au Card. Secrétaire d'Etat, Antonelli, l'envoyant préalablement à Wahujew.

L'attitude de Wahujew fut négative, vu la rupture des relations avec la Curie Romaine. Aux instances du Général - Gouverneur Bezak auprès de l'évêque expulsé, Fijałkowski, pour qu'il prenne l'administration du diocèse de Luck-Zytomierz, ce dernier répondit avec un digne *non possumus*.

Mgr. Fijałkowski dans une lettre du 6 mars 1867, de son lieu d'exil à Simferopol, déléguait toutes ses facultés, jusqu'à prochaine décision du Saint Siège à mgr. Borowski; cela ne présentait aucune solution admissible pour Borowski. Il craignait justement d'être traité par Rome comme un intrus et d'être accusé de vouloir se séparer du Saint Siège. Etant donné les difficultés d'une pareille situation pour les fidèles du diocèse supprimé (p.e. pour les dispenses en questions matrimoniales), mgr. Borowski suggéra au Saint Siège une solution inusitée: le Saint Siège déciderait au sujet de l'administration ecclésiastique du diocèse supprimé et publierait le décret dans la presse romaine¹⁸⁾.

Quelle était la position du Saint Siège, dans cette affaire de suppression du diocèse de Kamieniec - quelle furent sa tactique et ses décisions?

Déjà le 1er juillet 1866 mgr. Fijałkowski communiquait clandestinement, par Lwów, au Nonce Vienne, Mariano Falcinelli, le fait de la suppression de son diocèse et envoyait en même temps, par l'entremise du Nonce, une lettre au Pape. Vu les difficultés d'une pareille transmission, le Nonce ne reçut cette correspondance que le 4 septembre; le même jour il l'envoyait au Card. Secrétaire d'Etat, Antonelli¹⁹⁾.

Le 22 septembre par ordre du Pape, une lettre de réconfort devait être envoyée à mgr. Fijałkowski. Mais les difficultés de transmission clandestine ont sans doute empêché cette lettre de Pie IX de rejoindre son destinataire. Enfin le 30 juillet 1867, mgr. Flavio Chigi, Nonce à Paris, envoyait au Card. Antonelli un paquet de documents, en russe et en latin, concernant la suppression du Diocèse de Kamieniec, envoyés clandestinement à Chigi par mgr. Fijałkowski²⁰⁾.

Rome était donc suffisamment informée de l'état des choses. Déjà le 29 octobre 1866 dans l'Allocution *Luctuosum* - Pie IX protestait énergiquement et blâmait la suppression du diocèse de Kamieniec; ce document fut inséré dans l'*Esposizione documentata...*, éditée par la Secrétairerie d'Etat, le 15 novembre de la même année.

A la session de la Congrégation des Affaires Ecclésiastiques Extraordinaires du 29 septembre 1867, la question du diocèse de Kamieniec fut

18) Cf. la suggestion d'une pareille issue, v. la lettre de mgr. Borowski « à un comte », en 1866: v. *Documentation*, Doc. No 8.

19) Mariano Falcinelli-Antoniacci, Nonce Apostolique à Vienne (1863-1873) Archevêque tit. d'Athènes (v. DE MARCHI, *op. cit.*, 47-48, 77), à Antonelli, 4 sept. 1866, v. *Documentation*, Doc. No 4.

20) Cette correspondance ne se trouve pas dans le dossier des *C. di R. e Pol.*, vol. XIX et XX; cf. seulement: Card. Antonelli au Nonce Falcinelli, 29 sept. 1866. v. *Documentation*, Doc. No 5, - Difficultés de transmission à Fijałkowski: v. Falcinelli à Antonelli, 21 oct. 1866, v. *Documentation*, Doc. No 6bis. Cf. Flavio Chigi à Antonelli, 30 juillet 1867 - v. *Documentation*, Doc. No 18.

longuement examinée ainsi que les décisions à prendre; elles devaient régler le sort de deux diocèses. Un nouvel oukase, du 10/22 mai 1867, analogue à celui de 5/17 juin 1866, venait de supprimer le diocèse de Podlachie, d'exiler son évêque et confier son administration à l'administrateur du diocèse de Lublin. - Après de longues délibérations, selon l'avis formulé dans un *Votum* du Consulteur Tarquini ²¹⁾ la Session Cardinalice se résolut à une solution provisoire: confier temporairement l'administration des deux diocèses supprimés, aux autorités ecclésiastiques des diocèses voisins.

Cette solution, approuvée par le Pape, et formulée dans un Décret de la Congrégation du Concile du 3 mai 1867 fut publiée dans le *Giornale di Roma* du 4 mai, suivant en cela le conseil de mgr. Borowski, qui dans un télégramme au Rédacteur du *Giornale* pria de lui envoyer l'exemplaire du 4 mai ²²⁾. L'évêque, selon le désir du gouvernement russe et avec l'approbation du Saint Siège, put enfin prendre en ses mains l'administration ecclésiastique du diocèse de Kamieniec. - Mais déjà le 13 août 1870, le digne mgr. Borowski, lui aussi, dut prendre la route de l'exil en Sibérie, à Perm, pour s'être opposé à l'exécution du décret impérial, concernant l'introduction de la langue russe dans le culte catholique de son diocèse. Borowski ne devait revenir qu'au bout de 13 ans, en 1883, octogénaire et transféré au siège de Płock.

Au mois de mai 1867, sur l'ordre du Pape, Antonelli s'adressa au Nonce à Paris, Flavio Chigi, pour essayer d'entamer confidentiellement la question de Kamieniec, avec l'Ambassadeur de Russie à Paris, Budberg. L'arrivée d'Alexandre II à Paris, à l'Exposition Universelle, sembla faciliter ce pas diplomatique. Cependant dans son entretien avec le Chancelier russe, Gorczakow, le Nonce n'aborda point l'affaire de Kamieniec et se limita aux questions de plus grave importance pour l'Eglise catholique en Russie ²³⁾.

Dans l'Encyclique *Levate*, du 17 octobre 1867, Pie IX protesta encore une fois hautement contre la suppression des diocèses de Kamieniec et de Podlachie ²⁴⁾. Le Saint Siège lutta en vain, de 1880 à 1882, à Vienne et à Rome, pour obtenir du gouvernement russe la restauration des trois diocèses illégalement supprimés ²⁵⁾ (celui de Mińsk ayant été supprimé en 1869).

Ce n'est qu'en 1918, que le siège de Kamieniec, disjoint du diocèse de Luck-Zytomierz, fut pourvu d'un nouvel évêque, mgr. Pierre Mańkowski (24 sept. 1918) qui n'y résida que peu d'années (domination soviétique). - Le régime ecclésiastique de Kamieniec fut confié ensuite à des Administrateurs Apostoliques qui l'un après l'autre furent empêchés d'entrer en fonction.

21) *Votum* du Consulteur Tarquini - v. *Documentation*, Doc. No 23.

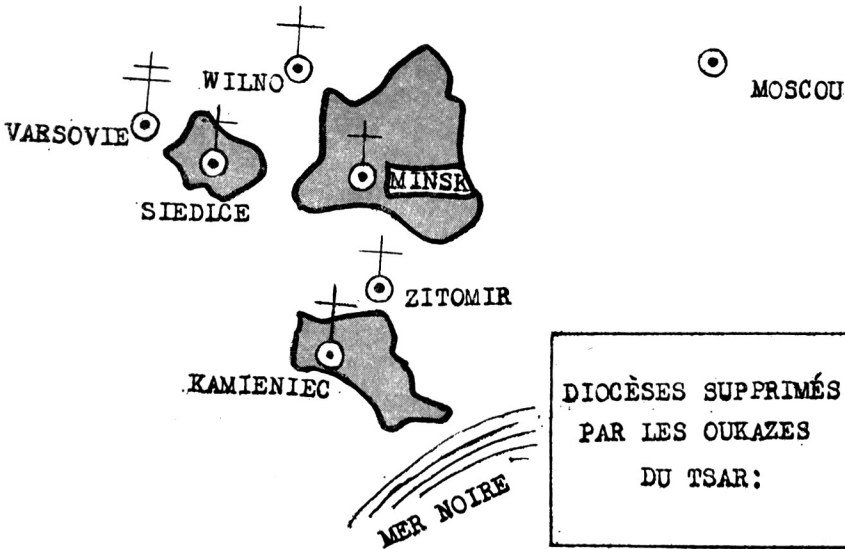
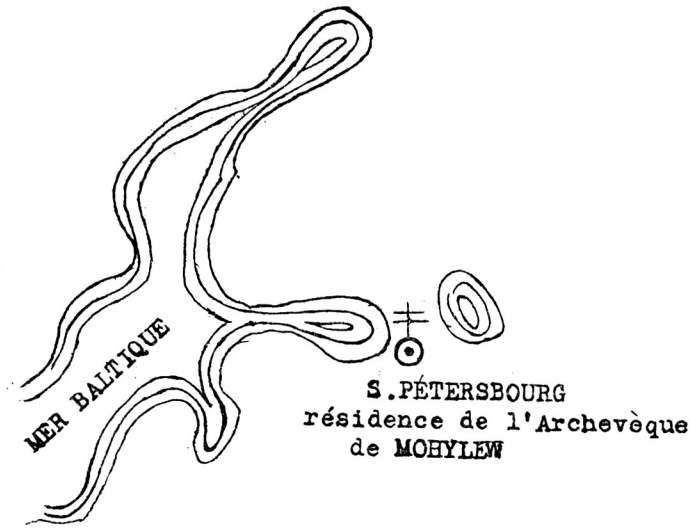
22) Décret de la Congrégation du Concile, du 3 mai 1867, v. *Documentation*, Doc. No 15; v. texte impr. dans ESPOS. DOCUMENTATA, (ed. latine, Roma 1870), *Appendix*, Doc. I, p. 228. - Article du *Giornale di Roma* du 3 (4.) mai 1867, v. *Documentation*, Doc. No 14, pp.

23) Antonelli à Chigi, 9 mai 1867, v. *AA.EE.SS.*, *C. di R. e Pol.*, XIX, 462-463; v. *Documentation*, Doc. No 16. - Chigi à Antonelli, 11 Juin 1867, *ibid*, XX, 243-250.

24) L'Encyclique *Levate*, du 17 oct. 1867; v. *ACTA PII PP. IX*, pars I, vol. IV, pp. 371-378; v. *Documentation*, Doc. No 43. LESCOEUR, *L'Eglise catholique*, ed. 1876, pp. 250-253.

25) V. MERCATI A., *Raccolta*, I, p. 1016; v. *Documentation*, Doc. No 44.

SCHEMA
DES DIOCÈSES
DE MINSK SIEDLICE KAMIENIEC

B. DOCUMENTATION

Doc. N. 1.

St. Petersburg 5 (17) VI.1866.

*Alexandre II
au Sénat.*

Oucase de suppression du diocèse de Kamieniec.

*Połnoe Sobranie Zakonow Rossijskoj Imperii; Sobranie wtoroje, tom XLI,
otdelenie perwoje, 1866, ed. St. Pétersbourg 1868.*

Carstwowanie Gosudaria Imperatora Aleksandra II.

N° 43.365 Junia 5 (17) 1866.

*Imennoj dannyj Senatu. - O uprazdnenii Kameneckoj eparhii i prisoe-
dinenii prinadležaščih k nej cerkwej k wiadomstwu eparhii Łucko-
Zitomirskoj.*

*Priznaw poleznym Kameneckuju Rımsko-katoličeskuju eparhiju upraz-
dnit', wsemiłostiwiějše uwol'niaem Episkopa Fijałkowskago ot dołżnosti
Naczalnika eparhii, poweliewaja prinadležaščija k Kameneckoj Rımsko-
Katoličeskoj eparhii cerkwi prisoedinit' k wiadomstwu eparhii Łucko-
Zitomirskoj*.*

N° 43365 - 5/17 juin 1866.

Traduction libre

*Oucase donné au Sénat. - De la suppression des diocèses de Kamieniec
et de la réunion des Eglises de ce diocèse à l'administration du diocèse
de Łuck-Zytomierz.*

*Etant donné la nécessité de suppression du diocèse catholique-romain
de Kamieniec - Nous relevons gracieusement l'évêque Fijałkowski de sa
charge de Chef du diocèse et ordonnons de réunir les églises du diocèse
catholique-romain de Kamieniec à celle de l'administration diocésaine de
Łuck-Zytomierz.*

Doc. N. 2.

(Kijów), 26.VII.1866.

*Antoine Fijałkowski, év. de Kamieniec
à Gaspar Borowski, év. de Łuck-Zytomierz*

*En réponse à la lettre de mgr. Borowski du 21 juillet, N° 514, lui expose
le fait de la suppression, son illégalité et son opposition aux canons et
à l'enseignement de l'Eglise catholique.*

Copie.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 477-478.

Confidentialiter

Illustrissime ac Reverendissime Domine!

Propero ad Tuas litteras sub die 21 Iulii n. 514 ad me scriptas,

**) L'auteur s'est servi dans la transcription de l'alphabet russe en lettre latines de la
transcription alors en usage a l'académie Ecclésiastique Catholique de St. Petersburg.*

responsum dare. Notum est Vestrae Excellentiae supremum mandatum, emanatum die 5 Iunii anni currentis, quo Dioecesis Camenecensis suppressa est, ego autem benignissime exauctoratus sum ab officio regendi Dioecesim, Ecclesiae vero omnes Dioecesis Camenecensis aggregatae sunt Dioecesi Luceorio-Zytomiriensi. Hoc totum factum est absque previa mea scientia et sine meo consensu. Bene perspectum est mihi quod nulli Episcopo fas est auctoritate propria ecclesiasticum regimen reponere, et alteri illud accipere. Reus essem spiritualis adulteri et perjurii, si propriam Ecclesiam desererem sine venia Pontificis, cui veram obedientiam sponendi ac iuravi. Abdicatio Episcopatus fieri debet ex legitima causa, Apostolicae Sedi probata. Nam spirituale vinculum, quo Episcopi Ecclesiae obligantur, et iuramentum fidelitatis et obedientiae Sedi Apostolicae publice praestitum, ex consensu Imperatoriae Majestatis, in praesentia primarum dignitatum civilium, quo Episcopi obstringuntur, ab eadem Sede relaxandum est; aliter confusio et perturbatio fieret in societate ecclesiastica et nihil sacri esset. Nam inter Episcopum et ipsius Ecclesiam existit verum vinculum quod spirituale conjugium vocari solet, et ligamen istud de se perpetuum. Quod Innocentius III Papa aperte declaravit: « Cum ergo fortius sit spirituale vinculum, quam carnale, dubitari non debet, quin Omnipotens Deus, spirituale conjugium, quod est inter Episcopum et Ecclesiam, suo tantum iudicio reservavit dissolvendum, qui dissolutionem etiam carnalis conjugii, quod est inter virum et feminam, Suo tantum iudicio reservavit, precipiens: ut quod Deus coniunxit, homo non separet. Non enim humana, sed potius... (La lettera è riportata da Mons. Borowski. Cfr. sopra « Notata per Gasparem Borowski... 26 iulii Episcopus Camenecensis rescripsit mihi ut sequitur: Propero ad Tuas... »). In fine della lettera si legge:

His expressis, contestor de mea intima aestimatione et summa reverentia erga Vestram Excellentiam, cum quibus maneo

Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Domini
humillimus famulus A. Fijałkowski Episcopus Camenecen.

N° 517 die 26 Iulii 1866 anno.

Illustrissimo Excellentissimo a Reverendissimo Domino
Episcopo L-Zytomiriensi et Equiti Borowski.

Doc. N. 3.

27.VIII.1866 (Kamieniec).

Protestation de mgr. Fijałkowski envoyée à la rédaction du journal « St. Pétersb. Wiedomosti », contre l'article du journal « Gołos » du 7/13 août 1866 N° 216 - assurant que mgr. Fijałkowski avait collaboré au projet des mesures administratives, concernant la suppression du diocèse de Kamieniec.

Texte russe.

AA. EE. SS. C. di R. e Pol., XIX, f. 485-485 v.

Texte omis.

*Mariano Falcinelli, Nonce Apostolique à Vienne
au cardinal Antonelli.*

*Communique d'avoir reçu une lettre de l'ev. de Kamieniec, Antoine
Fijałkowski, du 1er. juillet, avec une lettre du même évêque pour le
Saint Père, concernant la suppression de son diocèse.*

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 472.

N. 902 Diocesi di Kamenieck

Si accusi il ricevimento

Eminenza Reverendissima

Da un mio corrispondente di Lemberg ricevo una lettera di Monsignor Antonio Fialkowski Vescovo di Kamenick, colla quale mi comunica come per un decreto dell'Imperatore di Russia sia stata soppressa la sua Diocesi ed unita a quella di Zitomir. Tutto ciò, dice, essere avvenuto improvvisamente a sua insaputa del tutto, e senza che egli abbia data la menoma causa a questo arbitrario procedimento. La lettera di Monsignor Vescovo porta la data del 1° luglio, ma che per le note difficoltà di trasmissione non mi è giunta che oggi: in seno alla detta lettera v'era l'acclusa per Sua Santità, che ho l'onore di rimettere all'Eminenza Vostra Rev.ma. Il mio corrispondente mi avvisa al solito, che dovendo rimettere al sud.º Monsignor Vescovo una risposta della S. Sede non si dirigga allo stesso; perchè non gli sarebbe consegnata mai, e verrebbe esposto a gravissime pene, perciò l'Em.za Vostra R.ma potrebbe degnarsi d'inviare la risposta a questa Nunziata, e da qui alla prima occasione la farò giungere a Monsignor Vescovo.

Ed inclinato al bacio della S. Porpora coi sensi della mia più alta stima e profonda venerazione ho l'onore di confermarmi dell'Eminenza Vostra Reverendissima

Umilissimo devotissimo ossequiosissimo Servo
Mariano Arcivescovo di Atene, Nunzio Apostolico.

Brunn 4 Settembre 1866

A Sua Eminenza Reverendissima

Signor Cardinale Giacomo Antonelli

Segretario di Stato. Roma.

En marge: 22 settembre 1866. N.B. La lettera di Mr. Fialkowski fu passata per ordine del Papa a Mr. Pacifici perchè rispondesse una lettera di conforto.

*Mgr. Fijałkowski
au Ministre Wałujew.*

*Lui communique sa protestation contre l'article du journal « Gołos » du
7-27 août 1866, concernant l'attitude de l'évêque dans l'affaire de la
suppression du diocèse de Kamieniec. (N. 552).*

Copie signée par mgr. Fijałkowski.

Texte russe.

AA. EE. SS. C. di R. e Pol., XIX, f. 483-484.

Texte omis.

Doc. N. 5.

Rome 29.IX.1866.

*Card. Antonelli
au Nonce Apostolique à Vienne.
Lui envoie la lettre de Pie IX à l'év. de Kamieniec, en réponse à une lettre
de l'évêque au Pape.
minute
AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 474.*

NXV. Litt. d.
Mons. Nunzio Apostolico - Vienna
29 settembre 1866 (con lettera Pontificia).

Compiego a V. S. Ill.ma Rev.ma la risposta del S. Padre alla lettera di Mons. Vescovo di Kamenieck (ch'ella mi trasmetteva con suo foglio N. 902). E nell'interessarla a volerla far giungere per sicuro mezzo nelle mani di quel Prelato, ed accusandole qui il ricevimento del suo rapporto N. 910 mi è grato confermarLe etc.

Doc. N. 5bis.

Kamieniec, 31.IX.1866.

*Mgr. Fijałkowski
au Grand-Duc Héritier.
Prière d'intervenir auprès de l'empereur, afin d'éviter la suppression du
diocèse de Kamieniec.
Copie (signée par Mgr. Fijałkowski). Texte russe.
AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 479-479 v.
Texte omis.*

Doc. N. 6.

St. Pétersbourg, le 2.X.1866.

*Le ministre de l'Intérieur, Wałujew
à mgr. Fijałkowski.
Copie signée par mgr. Fijałkowski.*

Kamieniec - Episkop Fijałkowski
« Wam izwesten ukaz ob uprazdnenii Eparhii: Generał - Gubernator ego.
ispołniaet Wam nadležit jehat' w Kiew
Ministr W. D. Wałujew.

Wierno Episkop Fijałkowski
Traduction libre: Vous connaissez l'oucase de suppression du diocèse.
Le Gouverneur - général l'exécute. Vous devez partir pour Kiew.
Ministre Wałujew.

Brunn, 21.X.1866.

*Mariano Falcinelli, Nonce Apostolique à Vienne
au Cardinal Antonelli.*

*Accuse la réception de la dépêche du Card. Antonelli, avec la lettre de
Pie IX à l'évêque de Kamieniec. Des difficultés de transmettre la
lettre du Pape au destinataire.*

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 473.

Eminenza Reverendissima

Ho l'onore di comunicare all'Eminenza Vostra Reverendissima che appena ricevuto il ve.mo dispaccio N. 42363 cui era annessa la lettera Pontificia per Monsignor Vescovo di Kameniek, mi feci subito un dovere di spedire la d^a lettera al corrispondente di Lemberg indicatomi dal suddetto Monsignor Vescovo; ed il suddetto corrispondente mi risponde di aver ricevuto la lettera di Sua Santità ma per le sevizie ognora più crescenti e la rigorosa vigilanza del Governo Russo egli non sa, nè quando, nè dove inviare la suddetta lettera al suo destino non conoscendosi oggi assolutamente ove il suddetto Monsignore Vescovo si trovi. E colgo questa occasione onde prevenire l'Em.za Vostra Rev.ma e non meravigliarsi del mio silenzio sulla soppressione della diocesi di Chelma e deportazione di quel Vescovo. Alle prime notizie di questi fatti raccolti dai giornali ricercai chiarimenti e particolarità ai miei corrispondenti di Galizia e questi mi dicono che le comunicazioni colla Russia sono ora sì sorvegliate ed intercettate che fuori dei giornali essi non possono altro conoscere. Non ostante io non cesserò di fare nuove istanze per conoscere qualche cosa.

Ed inchinato al bacio della S. Porpora coi sensi della mia più alta stima e profonda venerazione ho l'onore di confermarvi,
dell'Eminenza Vostra Reverendissima

Umilissimo devotissimo ossequiosissimo
Servo Mariano Arcivescovo di Atene Nunzio Apostolico

A Sua Eminenza Reverendissima
Sig. Cardinale Giacomo Antonelli
Segretario di Stato Roma.
Brunn, 21 ottobre 1866.

(Żytomierz, S.d.) 1866.

*Mgr. Gaspar Borowski
à un anonyme (« un comte »)
des affaires de famille de son correspondant; des affaires du diocèse
de Kamieniec.*

Copie.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 454-455.

Monsieur le Comte.

Dans ma dernière lettre je vous ai écrit que je ne croyais pas pouvoir écrire à votre belle-soeur pour lui faire parvenir des paroles de persuasion. Pourtant je lui ai envoyé la réponse de votre frère aux accusations for-

mulées contre lui, et j'ai demandé à votre belle-soeur, qu'elle prenne les éclaircissements données par votre frère dans une consciencieuse considération, et qu'elle m'informe si elle veut continuer son procès ou si elle se décide à l'interrompre. Aussi ai-je arrêté le cours du procès jusqu'au moment où j'aurai la réponse de votre belle-soeur.

Comme vous êtes si bon de me questionner sur ma santé et sur ce que je deviens, je viens vous dire que ma santé est bonne, mais ma situation a été fortement endommagée par le fait de la suppression du Dyocèse de Kamieniec. Désirant autant que faire se peut me conformer à la volonté de l'Empereur, j'ai demandé au Gouvernement de m'obtenir les facultés nécessaires du St. Père.

Après quelques temps j'ai moi-même écrit à Sa Sainteté. - N'ayant obtenu aucune réponse, j'ai arrangé une dépêche télégraphique adressée à S. Eminence le Cardinal Antonelli et je l'ai soumise à l'approbation de Mr. le Ministre. Celui-ci m'a répondu que comme les relations avec la Cour de Rome ont été interrompues, ma relation au St. Siège ne pouvait point lui être envoyée; il a ajouté, qu'il avait soumis aux yeux de Sa Majesté cette résolution qu'il me communiquait. En attendant Mgr. l'Evêque Fijałkowski est toujours à Kieff et son Dyocèse est privé de toute autorité, étant considéré comme supprimé. Le Gouvernement me pousse à m'en occuper, mais pas trop fortement jusqu'à présent. Mais que deviendra de ce train les 100 paroisses et les plus que 200 mille fidèles qui composent ce Dyocèse? C'est un cas digne il me semble d'une décision du St. Siège, décision qui devrait être publiée. De cette façon je n'aurais pas l'air d'un *intrus* schismatique si dans les positions difficiles où je me trouve, je prenais enfin le gouvernement de ce dyocèse sans l'autorisation du St. Siège, chose que je n'ai pas fait jusqu'à présent. Je ne puis pas écrire moi-même au St. Père mais mon coeur souffre à la vue de tout ce troupeau abandonné.

Peut-être si vous voyez dans ces temps-ci la famille des Princes Sapieha, cela aiderait-il à la réconciliation de votre frère et de votre belle-soeur. Peut-être les éclaircissements fournis par votre frère venant à être fortifiées par les vôtres, ferait pencher la consciencieuse balance de votre belle soeur vers l'abandon d'un scandale qui certes chagrine même le très respectable Cardinal Hohenlohe. En vous souhaitant une bonne année je suis avec respect Monsieur le Comte votre dévoué serviteur

K. Borowski Evêque de Luck et Zytomir.

Doc. N. 9.

Zytomierz, 8.II.1867.

*Gaspar Borowski, év. de Luck-Zytomierz
à Pie IX*

relation sur les affaires du diocèse.

*Lat.; inscrit dans « Directorium Officii Divini Diocesis Camenecensis »,
imprimé. Kamieniec 1866.*

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, après le f. 453.

Notata (ms.)

*per Gasparem Borowski episcopum Luceoriensem et Zytomieriensem facta
a. 1867 mensis februarii die 8. Zytomiriae mp.*

Faxit Deus ne Directorium istud ultimum sit! - Dioecesis Camenecensis a quingentis fere annis existens vergit ad finem suum. - Anno 1866 Iunii 5 die emanavit edictum Suae Imperatoriae Totius Russiae Maiestatis tenoris sequentis: « Agnoscens utile fore ut Dioecesis Romano-Catholica Kamenecensis supprimatur; Episcopum Fiałkowski ab officio praesulis huius Dioeceseos clementissime dimittere; Ecclesias vero huius episcopatus Dioecesi Luceorien-Zytomiriensi adiungere mandamus ». - Hocce mandatum Imperiale quoad suppressionem Dioecesis Camenecensis exequutioni datum est per Generalem Gubernatorem Bezac subito modo, siquidem per Politiam Capitulum et Seminarium dispersum est, Consistorium extinctum et archiva illius translata in aedem gubernialis regiminis. - Episcopus vero continua stimulatione loco amotus et Kijoviam relegatus sed restitit usque ad 7 brum. - Ego vero per eundem Generalem-Gubernatorem admonitus fui, ut iure mihi per Imperatorem dato, beneficia membris Capituli et Professoribus Seminarii assignata distribuerem, alumnos Seminarii in Zytomiriense reciperem et archiva consistorii extincti meo consistorio incorporarem. Necnon caetera, quae in Proiecto apposito continebantur perficerem et notificarem Illi quae fuerit mea dispositio. Quum Proiectum illud ad finem appositum habuerit testimonium Secretarii consistorialis Camenecensis Kostecki, ex dispositione Ipsius Episcopi esse confectum, necessarium duxi scribere ad Eundem Episcopum interrogando an revera res ita se habeat.

22 iunii ex Collegio Petropolitano promulgatum est mihi mandatum S.tis Eiusdem. Sine mora scripsi ad Ministrum negotiorum internorum Imperii Russiaci Waluiew, me esse paratum obsequi Imperiali voluntati, sed non posse absque auctoritate et mandato Sedis Apostolicae alterius Dioecesis meae iurisdictioni adiungere: quandoquidem iuxta dogmata et canones Ecclesiae Catholicae fons omnis iurisdictionis spiritualis est penes Summum Pontificem. Ideoque petii Dominum Ministrum, ut dispositionem Suae Sanctitatis hoc in negotio mihi procuraret. (1 Iulii). - 26 Iulii Episcopus Camenecensis rescripsit mihi ut sequitur: « Propero ad Tuas litteras sub die 21 Iulii ad me scriptas responsum dare. - Notum est V. Ex. supremum mandatum emanatum die 5 Iunii anni currentis, quo Dioecesis Camenecensis suppressa est, ego autem benignissime exauctoratus sum ab officio regendi Dioecesis, Ecclesiae vero omnes Dioecesis Camenecensis aggregatae sunt Dioecesi Luceoriensi et Zytomiriensi. Hoc totum factum est absque praevia mea scientia, et sine meo consensu. - Bene perspectum est mihi quod nulli Episcopo fas est auctoritate propria ecclesiasticum regimen deponere et alteri illud arripere. Reus essem spiritualis adulterii si propriam Ecclesiam desererem sine venia Pontificis, cui veram obedientiam sponendi ac iuravi. Abdicatio Episcopi fieri debet ex legitima causa, Apostolicae Sedi probata. Nam spirituale vinculum, quo Episcopi Ecclesiae obligantur, et iuramentum fidelitatis et obedientiae publice praestitum ex consensu Imperatoriae Maiestatis in praesentia primarum dignitatum civilium, quo Episcopi obstringuntur, ab eadem Sede relaxandum est: aliter confusio et perturbatio fieret in societate ecclesiastica et nihil sacri esset. Nam inter Episcopum et ipsius Ecclesiam existit verum vinculum, quod spirituale coniugium vocari solet et ligamen istud de se perpetuum. Quod Innocentius III Papa aperte declaravit: « Cum ergo fortius sit spirituale vinculum, quam carnale; dubitari non debet, quin omnipotens Deus spirituale coniugium, quod est inter Episcopum et Ecclesiam, suo tantum iudicio reservavit dissolvendum, qui dissolutionem etiam carnalis coniugii, quod est inter virum et feminam, suo tantum iudicio reservavit, praeci-

piens: ut quod Deus coniunxit homo non separet. Non enim humana sed potius divina potestate, coniugium spirituale dissolvitur, cum per translationem, depositionem aut cessionem auctoritate Romani Pontificis, quem constat esse Vicarium Iesu Christi, Episcopus ab Ecclesia removetur». Decret, Greg. IX Lib. I, Tit. VII cap. 2: Liberum Episcopis non esse episcopatum dimittere absque obtenta Sedis Apostolicae facultate, nec valet eiusmodi dimissio nisi per Papam fuerit admissa. Pariter elucet ex Decretalibus lib. I, Tit. VII cap. 4: Canonica institutio omnium episcoporum in Imperio Rossico peracta est convenienter etiam legibus civilibus: et iuramento se obstrinxerunt Episcopi inter ceteras regulas SS. Patrum decreta, ordinationes et mandata Apostolica totis viribus observare. Tom. XI, art. 24 et 25. Sacerdotes invicem ipsis sponponderunt obedientiam et iuraverunt. Insuper contra sacrorum canonum instituta est recipere et retinere plures Ecclesias Cathedralis et hoc expresse prohibuit quovis nomine Concil. Trid. Sess. VII cap. IX: « Beneficia unius dioecesis nullo praetextu uniantur beneficiis alterius ». Has rationes in colloquio privato exposui et Generali Gubernatori. Quoad dispositiones potestatis civilis de exequendo mandato Supremo, et quae concernunt Seminarium, Capitulum, Consistorium et caetera, eas fecerunt Secretarius Generalis Gubernatoris et Secretarius Consistorii nostri convenienter, ut ipsi loquebantur, voluntati Generalis Gubernatoris et instructioni datae a Ministro praeter meam voluntatem. Postea Kosłecki passus est coram me, se ex timore et per coactionem scripsisse, hoc factum esse de meo consensu.

Similiter Episcopus Fiałkowski huiusmodi protestationem scripsit ad Ministrum, et ad Redactorem Ephemeridum Wiest, in quibus publicatus fuit consensus Episcopi ementitus per Generalem Gubernatorem. - Id quod adstruitur ex eo, quod Generalis Gubernator *Projectum* mihi communicatum retraxit.

Ne videar refragans Imperatorii mandato, sed paratus Eius explere voluntatem 22 octobris scripsi litteras ad Sanctissimum Patrem notum faciens de Mandato et petens Apostolicam dispositionem, quid mihi in angustis posito agendum sit. Epistolam hanc misi ad Ministrum rogans, ut mittatur Romam. Mea et episcopo Fiałkowski reclamatio videtur difficultatem quandam creasse regimini. - Siquidem modo exequutionis Imperatorii mandati Consilio Ministrorum (Comité) substratus erat. - Cuius solutionem Kijoviensis Gen. Gubernator litteris suis 21 septembris mihi notam fuit. Scilicet: 1° Utrumque Capitulum Camenecense esse delendum: capitulares vero ad parochiales Ecclesias relegandos. 2° Consistorium claudendum, acta vero ad ulteriorem dispositionem condenda in archivis gubernialibus. 3° Seminarium supprimendum, data alumni facultate eligendi alium statum, vel petendi admissionem in alia Seminaria. 4° Membra Consistorii et Seminarii item ad parochias releganda. 5° Episcopum Fiałkowski sine mora evocandum Kijoviam ceu locum commorationi designatum. 6° Aedes Seminarii et Consistorii in usum dicasteriorum secularium convertendas. Quae omnia (iam longo antea peracta) intra decem dies paragenda esse. Episcopus sub escorta politionis amotus.

In hac decisione Consilii ministrorum de incorporatione ecclesiarum et subiectione earum Administrationi Episcopi Luc. Żyt. nulla est mentio. Nihilotamen minus Generalis Gubernator Kijoviensis cessat infestare me, ut iurisdictionem meam in has ecclesias extendam: continue reluctanti minatur damna incumbentia meae dioecesi, et reapse suppressit monaste-

ria: Berdyczoviense et Meżyricense, nec non ecclesiam parochialem Krupec: Meżyricensem et Krupecensem ecclesias vi abreptas tradidit suis orthodoxis.

22 novembris mandato Imperiali rupta est relatio Imperii cum Sede Apostolica; annihilatio Concordati a. 1847, et Administratio Catholicarum Ecclesiarum in Imperio et Regno Poloniae ad normam fundamentalium Imperii legum exercenda, statuta. - Ne hocce mandatum reclamationi meae ad Sedem Apostolicam finis poneretur; 12 Decembris scripsi Telegramma sequens: Rome - à Son Eminence Antonelli - Veuillez bien au plus-tôt demander la décision de St. Père si je puis étendre ma juridiction sur les Eglises du Diocèse de Kamenetz supprimé de fait. - Je suis pressé. - La réponse payée - Gaspar Borowski, Evêque de Łuck et Żytomir en Russie. - Misi illud ad Ministrum expectans permissionem, asserens me non aliter posse Camenecenses Ecclesias regere, quam obtenta auctoritate a Sede Apostolica.

30 Decembris Minister respondit: Propter communicationem cum Curia Romana interruptam, eum non posse permittere expeditionem huiusmodi telegraphmaticis: et addidit: hoc suum responsum ad notitiam Suae Imperatoriae Majestatis esse deductum.

Eodem 30 die Decembris certa occasione telegraphmaticis repulsi, Imperator pro sustentatione Episcopi Fiałkowski assignavit 5,030 rubellones argenteos quotannis, solvendos ex aerario publico, et Generalis Gubernator instare coepit ut Episcopus Fiałkowski Luceoriensem et Żytomiriensem Dioecesis susciperet. Sed probus iste vir non nisi suam continue repetit.

Interim negotia omnia ad ecclesias Camenecenses pertinentia diriguntur ad me, et iacent non soluta. Magnam molestiam experiuntur potissimum laici metricas expetentes, quae illis admodum necessariae sunt. 1867. 4 februarii Gubernator Generalis oretenus per Gubernatorem Wolhyniensem Haller declaravit mihi, se velle praecipere omnibus decanis Camenecensibus ut in negotiis suis ad me scriberent (quod hactenus non fecerunt) et scisci(ta)batur meum ad hoc consensum. Respondi me in eadem difficultate versari, quae illi bene nota est, et nondum per Sedem Apostolicam soluta.

Ad rem pertinet epistola Episcopi Fiałkowski 30 ianuarii ad me privatim scripta in qua reperio sequentia: « Relegatio mea Symferopolim, in locum remotum, potest considerari pro morte civili. Mea ex parte, ne dioecesis mea per potestatem Civilem suppressa damnum spirituale patiatur, libenter transfundo in Vestram Excellentiam meam potestatem loci Ordinarii ad tempus donec a Sede Apostolica provideatur, necnon et omnes gratias ab Eadem Apostolica Sede mihi concessas convenienter § 20. Tuae igitur tutelae et sollicitudini viduatam Ecclesiam meam commendo ».

Veritus ne assumendo curam pastorem dioecesis Camenecensis ad tempus donec a Sede Apostolica provideatur, suppeditam causam suspicandi separationem ab Ecclesia Catholica Romana, agnitionem iurisdictionis Civilis in Ecclesiam nostram, et contradictionem protestationi Sanctissimi Patris adversus statuta civilia in damnum Ecclesiae Catholicae lata; non possum uti potestate, quam Episcopus Fiałkowski Symferopolim abiturus in me transfudit, absque praevio consensu et auctorisatione Summi Pontificis. Qui consensus seu proprio motu dispositio, si nequit in scriptis authenticis, impediante Regimine Rossiaco, ad me pervenire, ut mihi videtur valeret, si Romae promulgata fuisset et vel per Ephemerides innotesceret. Periculum Ecclesiae Camenecensis suasit mihi haec scribere et arbitrio Sedis Apostolicae humillime substernere.

Doc. N. 10.

Kijów, 6.III.1867.

Mgr. A. Fijałkowski

à mgr. Gaspar Borowski.

Prie mgr. Borowski de prendre provisoirement en ses mains l'administration du diocèse supprimé de Kamieniec - jusqu'à son retour de l'exil, ou jusqu'à une autre décision du Saint-Siège.

Document officiel. Copie.

AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 482.

Copia. Illustrissimo ac Reverendissimo D.no Gaspari Borowski Episcopo Luceorio-Zytomiriensi, S. Theologiae Doctori et Equiti.

Ne quid detrimenti patiatur Dioecesis Camenecensis post suam extinctionem a regimine saeculari et post violentam amotionem proprii Pastoris, rogamus Vestram Excellentiam, prout viciniorem Episcopum, ut velis habere curam et administrationem Ecclesiae Camenecensis in spiritualibus et temporalibus, nihil immutando, ad tempus, donec Nobis permissum fuerit redire ad Suam Dioecesim, vel aliter provideatur a Sede Apostolica. Nunc in finem omnia Nostra iura et privilegia communicamus Vestrae Excellentiae potestate ordinaria.

Datum Kijoviae die 6 Martii 1867 anno

(L.S.) Episcopus Camenecensis A. Fijałkowski

Doc. N. 11.

(Rome) 17.IV.1867.

Joseph archev. d'Edessa

à un prélat (de la Congr. des Aff. Eccl. Extr.?).

Donne son opinion concernant le cas d'un diocèse supprimé (de Kamieniec?).

AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 464. (1866. N. XV., Lett. H).

Monsignore Veneratissimo. Dall'Accad. Eccl. 17 aprile 1867.

Quando un Vescovo viene impedito dall'amministrare la propria diocesi perchè preso dai nemici, eretici ecc. e non può ad altri delegare la sua giurisdizione, non supplica l'Arcivescovo, così dice la comune dei Dottori, perchè in tale ipotesi nessun testo di diritto gli dà codesta potestà, e non hanno luogo le disposizioni relative al titolo «de supplenda negligentia prelatorum»: ma la giurisdizione si devolve al Capitolo. Ma siccome nel caso proposto neppure il Capitolo può amministrare, così resta ferma la risposta convenuta applicabile ad una diocesi abbandonata. Con sentimenti di venerazione ed ossequio, ho l'onore di essere, di V. Ecc. Rev.ma obbl.mo e devot.mo Giuseppe Arciv. di Edessa.

Rome, 3.V.1867.

Minutant anonyme

à l'usage de la Congrégation.

Projet d'un article à insérer dans le « Giornale di Roma », concernant la décision du S. Siège dans l'affaire de l'administration du diocèse supprimé de Kamieniec.

Minute:

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 467-468.

Il Governo di Russia, con decreto del 5 giugno 1866 sopprimeva di suo arbitrio la antica ed illustre Sede vescovile di Kameniek, unendola all'altra vicina di Lutz e Zitomir; ed in esecuzione della ingiusta misura toglieva ogni giurisdizione al vivente Prelato di quella chiesa, allontanandolo dal suo gregge, disperdeva a forza l'intero Capitolo della Cattedrale ed i membri del Concistoro, scioglieva il seminario e compiva altri atti non meno arbitrari e violenti.

Il S. Padre nel novero dei recenti luttuosi avvenimenti religiosi di Russia e Polonia, fatto nell'Allocuzione Concistoriale del 29 ottobre 1866 non ha lasciato di lamentare altamente anche questo nuovo attentato, commesso in onta alle più esplicite stipolazioni, nonchè contro la divina autorità della Chiesa, la sua costituzione e la sua gerarchia; e lo volle ancora ricordato nella Esposizione successivamente emanata dalla Segreteria di Stato il 15 novembre, nella speranza che il potente Imperatore nella nobiltà del suo animo riconoscendo la giustizia di tali querele volesse revocare l'arbitrario decreto e ridonare alla Sede di Kameniek il proprio Pastore.

Però trascorsero già vari mesi in questa dolorosa aspettazione e frattanto i presso a duecento mila fedeli di quella diocesi privi del loro Capo condotto in terra lontana, senza una legittima autorità che li dirigga, incerti e sospesi sulla validità di tanti atti che strettamente si legano alla quiete delle coscienze, ed alla pace delle famiglie, vivono senza guida e senza difesa esposti alle insidie di chi attenda in mille modi alla santità della avita loro fede.

In questa deploranda condizione di cose il S. Padre, fedele ai sacri doveri del suo apostolico ministero, volendo provvedere in qualche modo ai gravissimi bisogni spirituali di quella travagliata porzione del gregge di Cristo, nella fiducia di vedere restituito alla sua chiesa l'esule Vescovo, ha frattanto affidata quella Diocesi alla carità e zelo del vicino Vescovo di Lutz e Zitomir, accordando al medesimo le opportune facoltà con il seguente decreto.

E siccome in Russia ed in Polonia leggi severe puniscono inesorabilmente col carcere e con l'esiglio i sventurati cattolici che si dirigono nelle necessità del loro spirito e per gl'interessi della chiesa al Padre Comune de fedeli, o ne ricevono direttamente da Esso la salutare istruzione e l'implorato conforto, perciò Sua Santità per non esporre quei suoi figli a nuove sventure e per non aggiungere nuove vittime alle molte che stanno amaramente espiando fra i dolori la pretesa colpa di avere adempiuto ai loro doveri, amareggiato nel vedersi chiusa ogni via fino ad ora, per poter compiere il suo ufficio di Supremo Capo Pastore e Maestro in quelle infelici contrade, non trova altro mezzo per far nota a

quella Diocesi questa sua temporanea provvidenza, che col pubblicarla nel giornale ufficiale, nella speranza che riprodotto un tale documento dalla stampa cattolica possa giungere sotto gli occhi del Prelato a cui è diretta e servire di conforto e di sollievo a quella diletta moltitudine di oppressi fedeli uniti di spirito e di cuore al centro della cattolica unità.

Doc. N. 13.

[Rome] 30.IV.1867.

*Le Secrétaire de la Congrégation des Aff. Eccl. Extr.
au Cardinal Préfet de la S. Congrégation du Concile.
Comunique la décision du S. Père dans l'affaire de l'administration provisoire du diocèse de Kamieniec, confiée provisoirement à l'ev. de Luck-Żytomierz - et prie de préparer le décret.*
AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 469-770.

All'E.mo Card. Prefetto della S. Congregazione del Concilio.
Li 30 aprile 1867.

È ben noto all'Em.za V. Rev.ma che il Governo Russo con decreto del giorno 5 giugno dello scorso anno sopprimeva arbitrariamente la insigne diocesi di Kameniek unendola alla vicina di Lutz e Zytomir, ed in esecuzione della ingiusta misura toglieva al legittimo Pastore di quella Chiesa ogni esercizio della sua giurisdizione, effettuando in pari tempo la dispersione dei membri del Capitolo Cattedrale e del Concistoro Vescovile, nonchè la chiusura del Seminario dei chierici.

In seguito di sì funesto avvenimento, riprovato già dalla S. Sede nell'allocuzione Concistoriale del 29 Ottobre e nella Esposizione documentata del 15 settembre del passato anno, la moltitudine dei fedeli di Kameniek si trova priva del proprio Pastore condotto in terra lontana, e senza una legittima autorità che la guidi e difenda in mezzo alle insidie dei nemici della cattolica religione.

Il S. Padre penetrato di sì deplorabile condizione di cose, volendo provvedere in qualche modo alla salute spirituale di quella diletta porzione dell'ovile di Cristo, ha ordinato che durante la rilegazione del menzionato prelado venga con apposito decreto di codesta S. Congregazione del Concilio autorizzato Mgr. Borowski Vescovo di Lutz e Zytomir, ad assumere provvisoriamente ed a beneplacito della Sede Apostolica, il regime di quella diocesi, con l'esercizio di tutte quelle facoltà che già gode per la propria sua Chiesa.

Siccome poi in Russia e Polonia leggi severissime puniscono col carcere e con l'esilio quei miseri cattolici che nei bisogni loro spirituali si rivolgono al Capo Augusto della Chiesa o ne ricevono da essa direttamente la salutare istruzione e l'implorato conforto; Sua Santità per non esporre

quel prelado alle ire del Governo con l'invitare al medesimo un tale decreto, vuole che il documento in discorso venga pubblicato nel Giornale Ufficiale di Roma, nella fiducia che, riprodotto quindi dalla pubblica stampa possa giungere finalmente a notizia del Vescovo, e servirgli di norma e di guida nella temporanea amministrazione di quella Diocesi abbandonata. Il sottoscritto Segretario della S. Congregazione degli AA. EE. SS. ha l'onore di comunicare all'Eminenza V.ra e R.ma queste disposizioni del S. Padre, onde si compiaccia di dare gli ordini opportuni, perchè siano quanto prima portate ad effetto. Lo scrivente poi profitta dell'incontro ecc.

Doc. N. 14.

3.V.1867.

Giornale di Roma.

Article concernant la suppression du diocèse de Kamieniec avec le texte du décret de la S. Congregation du Concile.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 459-459 v.

Num. VII. Articolo inserito nel Giornale di Roma del 3 maggio 1867 unitamente al Decreto della S. Congregazione del Concilio col quale si affida temporaneamente l'amministrazione della Diocesi di Kameniek al Vescovo di Lutz e Zytomir.

Dopo l'infausto decreto del Governo Russo del 5 giugno 1866, col quale arbitrariamente veniva soppressa la diocesi di Kameniek e tolto con violenza il proprio Pastore a oltre 200 mila fedeli: e dopo le reiterate pontificie proteste contenute nell'Allocuzione del 29 ottobre p.p. e nella successiva Esposizione documentata, la S. Sede è venuta a conoscere lo stato di totale abbandono, in cui tuttora trovansi quegli infelici Cattolici. Sua Santità nell'amarezza del suo animo non potendo assolutamente permettere che si prolunghi un siffatto lacrimevole stato di cose, è venuta nella determinazione di affidare temporaneamente quella diocesi alle pastorali cure del vescovo di Lutz e Zytomir. E siccome troppo son note le severissime pene di carcere ed esilio a cui vanno esposti quelli che direttamente corrispondono col Capo Supremo della Chiesa Cattolica, così a non aggiungere nuove vittime alle tante che già si deplorano, Sua Santità vedendosi chiusa ogni via all'esercizio del Suo Apostolico ministero in quelle disgraziate contrade, non trova altro mezzo per far nota a quella Diocesi questa Sua temporanea provvidenza, che la pubblicazione del relativo decreto in questo Giornale Ufficiale, nella speranza che riprodotto un tal Documento dalla pubblica stampa possa giungere a notizia del Vescovo e di quei fedeli ed essere così di norma al primo, e di sollievo agli altri che attraverso le contraddizioni non lasciano di esser sempre uniti di spirito al centro della cattolica unità.

S. Congrégation du Concile.

Décret concernant la suppression du diocèse de Kamieniec et confiant provisoirement l'administration du diocèse supprimé à l'év. du diocèse de Luck-Zytomierz, Gaspar Borowski.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 460-461.

Decretum a Sacra Congregatione EE. morum et RR. morum PP. Concilii Tridentini interpretum ac vindicum de mandato SS. mi editum.

Innotuit iam Apostolicae Sedi Gubernii Russici decretum diei 5 Iunii anni 1866, quo antiquam et insignem Camenecensem Dioecesim temere suppresserat; ac impedito proprio Antistiti R. mo D. no Antonio Fialkowski quocumque iurisdictionis exercitio, impeditis dispersisque Capituli Cathedralis, et episcopalis Consistorii membris, necnon Seminario Clericorum perempto, Ecclesiam Camenecensem quovis legitimo rectore orbatam Diocesi Luceoriensi ac Zytomiriensi unire ac incorporare praesumserat.

Quae quidem omnia in divinam Ecclesiae auctoritatem eiusque sacram hierarchiam patrata Sanctissimus Dominus Noster Pius Papa IX Allocutione Sua Consistoriali diei 29 octobris memorati anni solemniter lamentatus est; atque iterum lamentata voluit in Expositione a Secretaria Status de 15 Novembris edita, ea spe fretus ut pro rei gravitate et reclamationum iustitia, praefatum Decretum tandem revocaretur ac obstacula removerentur, quae Pastoris reditum ad propriam sedem eiusque auctoritatis exercitium praepediunt.

Verumtamen cum Summus Pontifex iusta spe fuerit frustratus, et caeteroquin sciat illius Dioecesis ingentem fidelium numerum in luctuosissima conditione et summo aeternae salutis discrimine versari; eo quod proprius Pastor a grege seiunctus, oves suas nec regere nec ad salutaria pascua ducere nec ab inimicorum hominum insidiis defendere valeat: pro Apostolici sui ministerii debito, illius Ecclesiae necessitatibus meliori qua fieri potest ratione in tam adversis rerum adiunctis consulere volens, mandavit ut quoadusque legitimus Camenecensis Antistes ab administranda sua Diocesi impediatur, regimen illius Ecclesiae moderno Episcopo Luceoriensi et Zytomiriensi committeretur.

Hinc est quod perdurantibus supramemoratis rerum conditionibus, vigore praesentis decreti R. mo Domino Gaspari Borowski dioecesis Luceoriensis et Zytomiriensis ut supra Episcopo pro recto dictae Ecclesiae regimine tribuuntur omnes et singulae facultates necessariae et opportunae, ad beneplacitum tamen S. Sedis duraturae et quoadusque aliter consuli nequeat; quibus ea omnia et singula exercere possit et valeat, quae ex iure, privilegio, ac consuetudine in propria diocesi sive iure ordinario, sive delegato legitime exercet: ac proinde Clerus ac fidelis populus eum in extraordinarium Dioecesis Rectorem agnoscant, eiusque praescriptiones, mandata, ac monita fideliter dociliterque accipiant ac sequantur. Quo fiat, ut spiritualis incolumitas eorumdem fidelium, quos SS. mus Dominus impensa caritate complectitur, quantum fieri potest, servetur, et unitatis vinculum, quo pars illa Dominici gregis Petri Cathedrae adstringitur tot inter difficultates integrum custodiatur.

Datum Romae ex Sacra Congregatione Concilii, die 3 Maji 1867.

Prosper Card. Caterini Praefectus.

Petrus Archiep. Sardien. Pro-Segretarius.

Rome, 9.V.1867.

Cardinal Antonelli

à mgr. Flavio Chigi, Nonce Apostolique à Paris.

Lui ordonne de la part du Saint Père d'entamer une conférence confidentielle avec l'Ambassadeur de Russie à Paris, sur la révocation de l'oukase de suppression du diocèse de Kamieniec.
minute.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 462-463.

Mgr. Nunzio Apostolico a Parigi, li 9 Maggio 1867.

Lo stato luttuoso della Religione Cattolica in Russia e Polonia non lascia di amareggiare l'animo del S. Padre; il quale tanto maggiormente se ne rattrista in quanto vede esserglisi tolto ogni mezzo e chiusa ogni via per poter compiere in quelle contrade il suo ufficio di Supremo Capo, Pastore e Maestro.

Sono in effetto ben note le leggi con le quali il Governo Russo proibisce severamente ai suoi sudditi cattolici di corrispondere direttamente con il Capo Augusto della Chiesa; e la rigorosa esecuzione di queste ingiuste disposizioni fa deplorare molte e molte vittime che nel carcere o nell'esiglio stanno soffrendo i patimenti per essersi rivolte alla S. Sede o per averne da questa ricevute le convenienti comunicazioni.

Da ciò è facile comprendere in quali angustie ed imbarazzi si trovi Sua Santità, quando per dovere del suo apostolico ministero, nei casi speciali deve prendere una qualche disposizione per provvedere a qualcuno dei supremi bisogni spirituali di quella travagliata porzione del suo gregge; e come per far note le sue provvidenze sia astretto a ricorrere a mezzi straordinari ed inusitati onde non esporre ai risentimenti del Governo le persone, alle quali sono dirette. Di che V. S. Ill.ma e R.ma avrà veduto una prova nella emanazione di un decreto della S. Congregazione del Concilio testè fatto per autorizzare Mgr. Vescovo di Lutz e Zytomir ad assumere provvisoriamente il regime della diocesi di Kamenieck arbitrariamente soppressa dal Governo di Russia nello scorso anno; il qual documento non potendosi direttamente trasmettere al menzionato Prelato, si è dovuto pubblicare nel Giornale Ufficiale di Roma, nella speranza che riprodotto dagli altri periodici, possa giungere finalmente sotto gli occhi del suddetto Prelato e servirgli di norma per il regime temporaneo di quella chiesa abbandonata.

Peraltro chi non vede come un tal mezzo di pubblicazione per se incerto e straordinario sia inefficace a portare un qualche rimedio ai moltissimi mali della Chiesa in Russia e Polonia; e come in mancanza di altro modo, forzata la S. Sede ad adottarlo nei singoli casi, desterebbe una penosa impressione nel mondo cattolico, il quale da ciò rileverebbe maggiormente la miseranda condizione a cui trovansi ridotti i fedeli nei domini di S. Maestà l'Imperatore?

È perciò che il S. Padre, nel desiderio vivissimo di veder migliorata in qualche modo la sorte di quelle cattoliche popolazioni, incarica V. S. R.ma a tenere per tale proposito un confidenziale colloquio con il Sig. Ambasciatore Russo presso il Governo Francese, richiamando alla sua attenzione i gravi danni e gli inconvenienti che derivano da questo stato di

cose, e la necessità di porvi un termine per il sollievo di tanti sudditi di Sua Maestà e per il decoro dello stesso Governo Imperiale.

Il lodato Rappresentante nella sua illuminata saviezza e nella sua lealtà non potrà non riconoscere la gravità immensa di questa situazione, non che la giustizia dei richiami della S. Sede, e vorrà perciò interessarsi presso il suo Governo, affinchè siano rimossi gli ostacoli, che da lungo tempo si frappongono al libero esercizio della Religione Cattolica in quei vastissimi domini.

Dopo ciò etc. [A.E. 44928].

Doc. N. 17.

Żytomierz 21.(V).1867.

*Mgr. Gaspar Borowski
au rédacteur du Giornale di Roma.
Prie de lui envoyer le N° du 4 mai.
Dépêche orig.
AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 456, 457.*

Polonia - Zitomir N. XV, Lett. D.

Il Vescovo domanda per telegrafo la comunicazione del giornale di Roma del 3 maggio.

TELEGRAFI PONTIFICI - Telegramma.

Parole 20

Presentato Zitomir, li 21 1867 ore 9,11. Arrivato a Roma li 22 ore 12,30 ant.
« Rome au Redacteur Giornale di Roma.

Prie m'envoyer promptement N. 4 mai a mes frais. Borowski, Evêque de Zitomir ».

Doc. N. 18.

*Paris, 30.VII.1867.
N° 1055*

*Mgr. Flavio Chigi, Nonce à Paris
au cardinal Antonelli.
Transmet au cardinal un dossier de documents, envoyés par mgr. Fijałkowski et destinés au Saint Siège - concernant la suppression du diocèse de Kamieniec.
AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 475-476.*

Eminenza R.ma,

Valendosi di un Ecclesiastico, che da Odessa recavasi in Parigi, l'egregio Vescovo di Kaminiak, in cammino verso il luogo del suo esilio, mi ha diretto alcuni fogli parte in latino parte in russo concernenti l'arbitraria

ed ingiusta soppressione di quella diocesi fatta dal Governo di Pietroburgo. Desidera il Prelato che sieno essi inviati alla S. Sede, ed io mi affretto rassegnarli all'Eminenza Vostra R.ma. Nella lettera che le accompagna e che ha la data degli 8 giugno decorso, Monsignor Fialkowski mi partecipa che da principio gli fu assegnato per luogo di esilio la città di Cojow [Kijów], ma che per ordine supremo emesso il 30 dicembre 1866 è stato rilegato nella Tauride e fissatogli il domicilio nella città di Sinferopol. La grave età gl'impedi di viaggiare nell'inverno, obbligato finalmente a partire fu sorpreso da indisposizione in Odessa, dove Egli cercava di prolungare il più possibile il suo soggiorno. Fra un mese il medesimo Ecclesiastico portatore di questi fogli, che è un Francese, Cappellano della chiesa cattolica in Odessa, farà ritorno alla sua residenza e si è gentilmente profferto a recare le risposte od altro che si volesse far giungere al sullodato Vescovo. Non ometto dunque di dare anche di ciò avviso all'E.V. e mi sarà grato conoscere preventivamente se vogliasi profittare di tali offerte, affine di avvertire il ridetto Sacerdote.

Inchinato al bacio della S. Porpora col più profondo ossequio e venerazione ho l'onore di riprotestarmi di Vostra Eminenza R.ma

Umilissimo obbedientissimo Servo
Flavio Arciv. di Mira Nunzio Apostolico.

Parigi 30 Luglio 1867

Sua Eminenza R.ma

Il Signor Card. Antonelli

Segretario di Stato di S.S. Roma.

III

SUPPRESSION DU DIOCÈSE DE PODLACHIE EN 1867.

A. EXPOSÉ HISTORIQUE

Le diocèse de Podlachie fut érigé par la Bulle de Pie VII, *Ex imposita Nobis*, du 30 juin 1818¹⁾ dans les limites du territoire de l'ancien Palatinat de Podlachie. Les paroisses de ce territoire avaient appartenu à la juridiction des évêques de Luck, puis en partie aux diocèses de Lublin, de

1) MERCATI A., *Raccolta*, I, pp. 638-648; v. Documentation, No 41. *Akty i Gramoty o ustroistwie i uprawlenii rimsko - katoliceskoj Cerkwi w Imperii Rossijskoj i Carstwie Polskom*. Spb. 1849, pp. 164-166. GODLEWSKI M. ev., *Monumenta Ecclesiastica Petropolitana*; Petropoli 1909, vol. III, Doc. III, pp. 19-23: *Mémoire de la Commission des cultes et de l'Instruction publique dans le Royaume de Pologne, sur les affaires de juridiction ecclésiastique du pays, qui réclament une négociation avec le Siège de Rome*. Varsovie, le 22 Décembre 1818. - p. 20: « 2 - Etablissement de nouvelles limites des Diocèses. - Conformément à l'article 14 de la Charte constitutionnelle... un nouvel Evêché devrait être érigé dans le Palatinat de Podlachie, qui jait maintenant partie du diocèse de Lublin ». V. S. *Peterburgskij Glawnyj Arhiv*, M. I. D. - fasc: « Rome 1817 », ad. No 11. 1816 a.

Poznań et à celui de Płock²⁾. En 1819 l'archevêque de Varsovie, Etienne Hołowczyc organisa le diocèse en 11 décanats 117 paroisses³⁾.

Janów Podlaski, ancienne résidence des évêques de cette partie du diocèse de Luck, devint le siège de l'évêque; l'église collégiale de la Ste Trinité en 1819 en fut la cathédrale⁴⁾. Félix Luc Lewiński (m. 1825), suffragant de Kalisz, fut le premier évêque de Podlachie. Jean Marcel Gutkowski (1776-1863) lui succéda⁵⁾. Né au diocèse de Płock, Gutkowski fit sa profession chez les Dominicains; dès 1807 il fut chapelain militaire et prit part aux campagnes polonaises. En 1819 Gutkowski fut nommé chapelain général. Grâce à la protection du Grand Duc Constantin, lieutenant du « Royaume de Pologne », dont il avait béni le mariage avec une polonaise, Gutkowski fut préconisé évêque de Podlachie, le 18 juillet 1826. Il gouverna le diocèse d'une main forte, introduisant un régime quasi militaire, et réforma le clergé. En 1830-31 il fut en opposition envers ses diocésains durant la guerre polono-russe, et provoqua ainsi des ressentiments de l'opinion nationale. Dès 1832 Mgr. Gutkowski s'opposa aux prétensions des autorités russes dans le domaine strictement confessionnel: (les mariages mixtes, l'administration des S.S. Sacrements aux Grecs-Unis; l'admission des candidats au Séminaire).

Dès 1834 le gouvernement russe fit auprès du Saint Siège des démarches pour obtenir une désapprobation de la conduite de l'évêque. Après six années de lutte entre Gutkowski et les autorités russes en Pologne, par un oukase de Nicolas Ier, du 9 avril 1840, Mgr. Gutkowski fut déporté de Janów à Ozierany, petit couvent de Dominicains au gouvernement de Witebsk.

A la suite des pourparlers diplomatiques entre St. Pétersbourg et Rome, Grégoire XVI suggéra à l'évêque de présenter sa démission de l'évêché de Podlachie. En 1843 Gutkowski fut libéré, et se retira à Lwów, où il mourut en 1863, honoré dès 1856 du titre d'archevêque de Marcianopolis⁶⁾.

De 1840 à 1857 l'administration du diocèse de Podlachie fut dans les mains du Chapitre cathédral de Janów; il y eut des désaccords entre les membres du Chapitre, provoqués par l'ambition du prélat Adalbert Ossoliński (premier recteur de l'Académie Ecclésiastique de Varsovie). L'administration du diocèse en souffrait. Enfin le Saint Siège nomma le chanoine Radziszewski administrateur du diocèse. Entre 1855 à 1856 le diocèse fut

2) *Encyklopedia Kościelna*, ed. Nowodworski, v. XX. pp. 36-39.

3) MERCATI A. *Raccolta*, 1, pp. 645; v. (PRUSZKOWSKI) P. J. K., *Podlasiak, Janów Biskupi czyli Podlaski*, Kraków, 1897, pp. 106-107.

4) *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, vol. III, pp. 420-422. Warszawa 1882. (PRUSZKOWSKI) P.J.K., *Podlasiak, op. cit.*, pp. 100-104.

5) RITZLER-SEFRIN, *Hierarchia*, vol. VII; KAYSIEWICZ H., *Zyciorys ś.p. J.M. Gutkowskiego...*, dans *Pisma*, Berlin 1870, vol. II, 348-382; LESCOEUR, *L'Eglise Catholique*; SCHIEMANN TH., *Geschichte Russlands*, Berlin 1913, III; SČERBATOV, *Generał Feldmarszał, Książ Paskewiś*, Pétersbourg, 1904, V; GODLEWSKI M., *Parę nieznanych stronnic*: dans *Ateneum Kapłańskie*, 1933; PRUSZKOWSKI, *op. cit.*, pp. 113-219; BOUDOU A., *Le Saint Siège et la Russie*, Paris 1922, I, pp. 246-296; *Polski Słownik Biograficzny*, vol. IX, pp. 180-181. art. de M. ZYWCZYŃSKI: *Gutkowski Marceli*, avec abondante bibliographie et informations archivistiques.

6) *Allocuzione...* di GREGORIO PP. XVI del 22 luglio 1842 seguita da una *Esposizione corredata* Roma 1842, Doc. LV-LXXI; *Archivio Segreto Vaticano, Segretaria di Stato*, Rubr. 268, a. 1834-1840, v. volume concernant l'affaire de Mgr. Gutkowski.

administré par Joseph Twarowski, nommé oralement administrateur du diocèse par l'évêque Gutkowski, au moment de son départ pour l'exil⁷⁾.

Après 17 années de vacance, le Capucin Benjamin Szymański fut nommé au diocèse de Podlachie (1793-1868)⁸⁾. Né à Varsovie, de famille modeste, il fit ses études chez les P.P. Piaristes; en 1810 il entra chez les Pères Capucins à Varsovie; il reçut les ordres en 1816. Religieux d'une piété profonde, capable et doué, surtout bon prédicateur, il fut un confesseur renommé; il avança très vite dans son Ordre: trois fois Gardien du couvent de Varsovie, Provincial, Commissaire général des Capucins polonais⁹⁾, il résidait presque continuellement à Varsovie; apprécié et aimé dans tous les milieux, aussi bien par le peuple, que par l'aristocratie et les autorités russes, Szymański, comme Capucin, acquit de grands mérites pour son Ordre, dont il entreprit la réforme dans plusieurs couvents. Il prit aussi une part active à la fondation de congrégations de femmes: entre autres celles des Soeurs de St. Félix, et de la congrégation de la T.S. Vierge Marie de la Miséricorde (Madeleines).

Il se rendit surtout célèbre par la procession organisée de Varsovie à Janów (environ 100 km.) pour le transport à Janów des reliques de St. Victor martyr, reçues de Rome, organisée en été 1859; toute la population y prit part, catholiques et grecs-unis¹⁰⁾. Il augmenta la piété des fidèles par ses visites pastorales et par les missions.

Il s'occupa de son clergé diocésain et donna des directives, basées sur les statuts de réforme de son prédécesseur, l'év. Gutkowski. Mgr. Szymański en 1860 entra en conflit avec le gouvernement russe, s'opposant à son ingérence dans le domaine religieux. Il prit part aux manifestations religieuses de caractère patriotique; il célébra une messe dans la Cathédrale de Varsovie, le jour de l'anniversaire de la mort de Kościuszko, le 15 oct. 1861, cédant à une invitation des délégués du Comité organisateur¹¹⁾. Par contre Mgr. Szymański s'opposa à une proposition du Marquis Wielopolski, adressée à l'épiscopat polonais, de publier des lettres pastorales aux fidèles, désapprouvant les manifestations religieuses-patriotiques¹²⁾. Le clergé du diocèse de Podlachie prit part en 1862 à l'action du Comité national clandestin¹³⁾. Après l'enlèvement de l'archevêque de Varsovie,

7) (PRUSZKOWSKI), *op. cit.* pp. 216-242.

8) RITZLER-SEFRIN, *Hierarchia*, VII; (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, pp. 242-327; *Encyklopedia Kościelna* ed. NOWODWORSKI, XXVIII, pp. 116-124. KUBICKI P. *ev.*, *Bojownicy-Kapłani*, p. Ire: *Dawne Królestwo Polskie*, vol. II, v. ed. Sandomierz, 1933, pp. 243-264.

9) POBLADURA MELCHIOR O.F.M. Cap. *Historia Generalis Ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum* t. III, ed. Inst. Hist. Ord. Fr. Min. Cap., Romae 1951. *Lexicon Capuccinum*, Romae 1951, col. 1664. BRA GIUSEPPE, *I capuccini in Polonia nel sec. XIX*, dans *Italia Franciscana*, 1936; XI.

10) (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, pp. 261-275; v. correspondance de Janów, concernant cette procession dans *Pamiętnik Religijno-Moralny*, de l'année 1859.

11) (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, pp. 285 - sqq.; FELIŃSKI Zygmunt Szczęsny, *Pamiętniki*, ed. Kraków 1897, vol. II.

12) LISICKI H., *Le Marquis Wielopolski*, II, 189-190: Mgr. Szymański à Wielopolski, 2 juillet 1861; (PRUSZKOWSKI), *op. cit.* 280.

13) Séance générale de l'assemblée ecclésiastique de Podlachie, 13 novembre 1862 v. *AA.EE.SS., C. di R. e Pol.*, XVII, ff. 228-229; Correspondance de Jean Koźmian prêtre de Poznań, avec Mgr. Bianchi; Card. Antonelli, à Mgr. Szymański et réponse de Mgr. Szymański au Card. Antonelli: janvier - février 1863; v. *AA.EE.SS., C. di R. e Pol.*, XVII, ff. 230-235.

Sigismond Feliński, en 1863, et sa déportation à Jarosław, Mgr. Szymański ordonna dans son diocèse le deuil ecclésiastique. Il le révoqua après avoir reçu les directives du Saint Siège¹⁴). En 1863 et 1864 une partie du clergé fut accusée par les autorités russes d'avoir prit part à l'action insurrectionnelle, même sur les champs de bataille; Mgr. Szymański dut maintes fois intervenir en défendant son clergé auprès des autorités civiles et militaires¹⁵). En sa qualité d'évêque de Podlachie, Mgr. Szymański s'opposa à l'exécution des oukases édités à la suite de l'insurrection et préparés par Milutine et Tcherkassky, tendant à réaliser leurs réformes administratives de l'Eglise catholique au « Royaume de Pologne ». Ainsi s'opposa-t-il à la nomination des Visiteurs après la suppression des couvents¹⁶); à la nouvelle division des cures et administrations paroissiales¹⁷); à la translation de la résidence du diocèse, de Janów à Węgrów, ou à Siedlce sans la permission du Saint Siège¹⁸).

Mgr. Szymański acquit une grande popularité et exerça une grande influence dans les milieux grecs-unis, si nombreux sur le territoire de son diocèse, ainsi que dans le diocèse voisin grec-uni de Chełm. Les procès canoniques de Jean Teraszkiwicz, désigné évêque de Chełm et de Jean Kaliński nommé évêque coadjuteur, *cum futura successionem*¹⁹) furent confiés en 1862 à Mgr. Szymański. En 1863 il prit part à la consécration épiscopale de l'évêque de Sejny, Constantin Łubieński²⁰).

Le 19 mai 1867 par un oukase d'Alexandre II, le diocèse fut supprimé; les paroisses devaient être réunies au diocèse de Lublin²¹). Le 12 août Mgr. Benjamin Szymański fut déporté à Varsovie; après quelques jours on lui communiqua la décision de le transférer à Łomża, au couvent des Capucins. Le 22 septembre Mgr. Szymański transmit l'administration du diocèse de Podlachie au prélat Casimir Sosnowski, administrateur du Lublin. Le 15 janvier 1868 Mgr. Szymański mourut dans les bras du jeune

14) (PRUSZKOWSKI) *op. cit.*, 305-306.

15) (PRZYBOROWSKI) *Z.L.S., Rok 1863*, voir pour Podlachie vol. I-IV; GAŚSIOROWSKI Janusz, *Bibliografia powstania 1863-4*, ed. Warszawa 1923 v. *Index: Podlasie podczas powstania*. - Sur le prêtre Stanislas Brzóska v. *Polski Słownik Biograficzny*, vol. III, pp. 69-70, art. de MALISZEWSKA H.; (PRZYBOROWSKI), *Z.L.S. Ostatnie chwile powstania styczniowego*, I, pp. 149 sqq.; (PRUSZKOWSKI) *op. cit.*, pp. 305-309-311; KUBICKI P. ev., *op. cit.*, partie Ire, vol. II; *ibid.*, pp. 249-255.

16) Oukase du 21 oct./8 nov. 1864 avec Règlement. v. *ESPOSIZ. DOCUMENTATA, de 1866*, Doc. NN^o LXXXII et LXXXIII pp. 242-257. - Doc. LXXXIII sur la nomination des Visiteurs v. *ibid.*, pp. 251-252. *Dziennik Praw Król. Pol.* v. 64.

17) Oukase du 14 (26) déc. 1865 avec Règlement; v. *Esposiz. documentata de 1866*, Doc. NN^o XCIV et XCV, pp. 285-295. *Dziennik Praw Król. Polskiego*, vol. 65.

18) (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, pp. 323-324; cf. *Documentation*, Doc. No 19.

19) (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, p. 299.

20) (ŁUBIEŃSKI R.), *Konstanty - Ireneusz Pomian Hrabia Lubieński, Biskup Sejneński*, ed. Kraków 1898, pp. 211-212.

21) *Połnoje Sobranie Zakonow Ros. Imp.*, ed. Ime t. XLII, Ire partie, p. 467 No 44. 546. - Protestation de Pie IX: *Encyclique « Levate »*, 27 oct. 1867, v. *ACTA P. PII IX*, pars I, vol. IV, pp. 371-378. V. *Documentation*, Doc. No 20 et 21, 22. Cause de cette suppression: v. (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, 324-325; N. N., *Grekouniaty w Carstwie Polskom (1864-1866 goda) i kniaz Czerkaskij dans BARIUSKOW, Pamiatniki Russkoj Stariny*, v. VII: *Hołmskaja Ruś*, ed. Spb. 1885, pp. 136-137, 158-159.

évêque d'Augustów, Constantin Lubiński, au couvent des Capucins à Łomża²²).

De 1867, durant près de 60 ans, les paroisses, clergé et fidèles du diocèse de Podlachie partagèrent le sort des diocésains de Lublin; ils furent témoins des repressions religieuses contre les fidèles grecs-unis, surtout après la suppression de leur Eglise en 1875²³).

En conséquence de l'arrangement préliminaire de Vienne (1880) et des accords de Rome (1882) les paroisses du diocèse de Podlachie furent confiées par le Saint Siège à l'évêque de Lublin²⁴). Ce n'est qu'après la première guerre mondiale et la résurrection de la Pologne que l'ancien diocèse de Podlachie fut rétabli par la bulle de Pie XI *Vix dum Poloniae unitas*, du 28 octobre 1925. Mgr. Henri Przeździecki devint évêque de Podlachie avec la résidence à Siedlce²⁵).

22) (LUBIŃSKI R.) *Konstanty-Ir. Lubiński*, pp. 316-317; POPIEL W., *Pamiętniki*, I, pp. 305-307; (PRUSZKOWSKI), *op. cit.*, pp. 326-327.

23) LIKOWSKI E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX stuleciu*, ed. 2me, Poznań-Warszawa 1906 vol. II. - PELESZ, *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom* (Würzburg 1881), II; PRUSZKOWSKI, *Martyrologium Podlachiae*, Lublin 1924.

24) MERCATI A., *Raccolta*, I, p. 1016. V. *Documentation*, Doc. No 44.

25) ACTA APOSTOLICAE SEDIS, *Comm. Off. a. 1925*, vol. XVII, v. pp. 523-524; v. *Documentation*, Doc. No 46. - MERCATI A., *Raccolta*, II, pp. 30-40; Concordat avec la République polonaise du 10 février 1925; v. p. 32 - Art. IX; v. *Documentation*, Doc. No 45.

B. DOCUMENTATION

Doc. N. 19.

Rome, 16.XI.1866.

Léon cte Rzewuski

Note pour le Saint-Siège; extrait d'une lettre de Pologne, concernant le diocèse de Podlachie. Décision autographe de Pie IX.

Original.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, ff. 450-451. N. XIII.

L'extrait suivant d'une lettre de Pologne donnera des graves renseignements sur l'état de l'église dans ce royaume. Je garantis la sincérité de la personne qui me l'a écrite, et je prie instamment d'avoir surtout égard à ce qui touche Mgr. de Podlachie.

Il n'y a plus dans le *diocèse de Varsovie* à qui remettre des lettres de Rome, il n'y a plus d'autorités ecclésiastiques régulières. - Les prêtres de ce diocèse ont des pouvoirs pour administrer les sacrements qui seront expirés aux uns, premiers jours de Janvier 1867, aux autres en Janvier 1868 et 1869. Les chanoines Szczygielski et Domagalski seront positivement

déportés aussitôt que l'on aura découvert par quel moyen une lettre du St. Père a été remise au chanoine Szczygielski. En attendant il y a de centaines de laïques inquiétés, compromis et emprisonnés à cause de cette lettre. Les enquêtes se font dans tout le Royaume. Les commissions sont toujours assistées par le chanoine Butkiewicz, lequel fait prêter serment aux interrogés. - Le Chapitre de Varsovie ne compte plus que cinq chanoines, tous les autres ont été emprisonnés ou déportés. Quant au *diocèse de Chelm* grec uni, l'évêque Mgr. Kaliński avait nommé trois prêtres pour le remplacer successivement; ils ont tous été déportés avant la mort de l'évêque. Mgr. *l'évêque de Podlachie* s'attend aussi à être déporté et il a nommé dix prêtres pour être successivement ses remplaçants. La déportation de cet évêque serait un malheur immense. Mais il serait possible de le prévenir. Car on exige que Mgr. Benjamin change le chef lieu du diocèse, qui est la ville de Janów. On lui laisse le choix de tout autre endroit. Mais Mgr. Benjamin a déclaré et ne veut agir que sur un ordre du S. Père. Donc Monseigneur voudrait une autorisation de Sa Sainteté au moins *verbale* que je me charge de lui faire connaître et il me croira. Si vous m'assurez (Cte L. Rzewuski) qu'elle a été donnée. Monseigneur espère qu'en faisant la concession demandée quant au chef lieu du diocèse, il parviendrait à sauver beaucoup d'églises Latines que l'on veut supprimer, mais il demande avec instance une décision de Sa Sainteté.

Le soussigné reconnaît combien le mode de communication est insolite, et combien il est indigne d'un tel acte de confiance. Mais il n'hésite pas à obéir au désir de Mgr. de Podlachia et à faire ce qu'il peut pour le service de l'Eglise.

Si une réponse était accordée à la question ainsi posée: *Mgr. Benjamin est-il autorisé par le St. Siège à changer le chef lieu de son diocèse?* Cette réponse sera sur le champ télégraphiée à la personne qui sert d'intermédiaire, sous une forme convenue entre nous.

Leon Cte Rzewuski

Rome 16 novembre 1866.

Dispaccio telegrafico spedito a Mg. Vescovo di Podlachia presso l'autorizzazione del S. Padre 18 9bre.

In presenza della attuale circostanza può trasportare la Sua Residenza in altro luogo, sempre nei limiti della Sua Diocesi.

Doc. N. 20.

St. Petersbourg, 10 (22).V.1867.

Alexandre II au Sénat.

Oukase de suppression du diocèse de Podlachie.

impr.

Połnoe Sobranie Zakonow Rossijskoj Imperii, II.

t. XLII, Partie Ire, page 467, N° 44546.

Priniaw wo wnimanie predstavlenyjja Namiestnikom Našim w Carstwie Polskom soobraženija o neobhodimosti upraždnit' Podliaskuju Rimsko-Katoličeskiju eparhiju, i zaključenija po semu predmetu Komiteta po diełam Carstwa Polskago, poweliewaem:

1) Podliaskuju eparhiju s Kapitułom, Konsistorieju, i Seminarieju

nynie że uprzadnit', uwoliw Episkopa Szimanskago ot dolžnosti Naczalnika eparhii;

2) Prinadeležaščija k Podliaskoj eparhii cerkwi prisoedinit' k wiadomstwu Liublinskoj Rımsko-Katoličeskoj eparhii;

3) Priwedenie sej miery w dejstwie wozložıt' na Namiestnika Našego w Carstwie Pol'skom. Prawitel'stwujuščij Senat ne ostawit učinit' k ispołneniju sego ukaza Našego nadležaščija rasporiaženija.

Traduction libre

Prenant en considération les remarques présentées par Notre Lieutenant au Royaume de Pologne sur la nécessité de la suppression du diocèse catholique-romain de Podlachie, ainsi que des conclusions à ce sujet du Comité pour les Affaires du Royaume de Pologne, Nous ordonnons:

1) De supprimer le diocèse catholique-romain de Podlachie avec son Chapitre, Consistoire et Séminaire et de destituer l'évêque Szymański comme chef du diocèse;

2) De subordonner à l'administration du diocèse catholique-romain de Lublin les églises du diocèse supprimé de Podlachie.

3) L'exécution de ces mesures est confiée à Notre Lieutenant au Royaume de Pologne. Le Sénat ne manquera pas de prendre les dispositions nécessaires en vue de l'exécution de Notre present Oukase.

Doc. N. 21.

Lublin, 13.VII.1867.

Casimir Sosnowski, Vic. Capit. du diocèse de Lublin

à Pie IX.

Prie le Saint-Père de lui accorder la faculté d'administrer le diocèse supprimé de Podlachie, conformément aux ordonnances du gouvernement russe.

Orig. signé.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XX, ff. 586-587. N° III., Litt. 13.

Beatissime Pater!

Augustissimus et potentissimus Imperator totius Russiae Rex Poloniae ex causis sibi bene visis mediante summo Cesareo decreto Petropoli die 10 mai cur. an. edito, constituta extinctione Dioeceseos, Capitulo et Seminario Podlachiensis, ecclesias ad eam spectantes Dioecesi Lublinensi adiunxit. Administrator extraneorum cultuum in Regno Poloniae vigore praefati Imperialis Decreti litteris suis Varsaviae die 27 Mai-8 Iunii c. an. N. 2251 requisivit me infrascriptum Vicarium Capitularem Dioecesis Lublinensis Sanctitatis Vestrae oratorem humillimum ut impediti Episcopi suppressae Dioecesis Podlachiensis Illustrissimi et Reverendissimi Benjamini Szymański vices subirem, curamque administrationem et regimen Ecclesiarum eandem constituentium susciperem. Quantum cupiebam Beatissime Pater! morem gerere voluntati Serenissimi et Augustissimi Imperatoris Domini mei Clementissimi, qui novo documento summae benevo-

lentiae cumulare me dignatus est, tantum expavescebam maximoque afficiebar timore ne erogando obedientiam et submissionem a quocumque subdito Regimini temporali debitum, non infringere iura Ecclesiastica aut carperem Auctoritatem Sedis Apostolicae. Hinc literis ad praedictam Administratorem extraneorum cultuum Lublini die 14 Iunii c. an. datis candide fateri opportunum censi mihi, secundum conscientiam et Sacrae Catholicae Romanae Religionis cultum, non licere potestate spirituali uti respectu suppressae Dioeceseos Podlachiensis: nisi me Auctoritas Summi Pontificis ad id designaret.

Deo favente non oborta est hac ex manifestatione officii quo stringor erga Sacram Sedem Apostolicam ulla difficultas. Imo per rescriptum saepe dicti Administratoris extraneorum cultuum Varsaviae die 27 Iunii-9 Iulii hocce anno sub n. 2886 datum edoctus sum Augustissimum potentissimumque Imperatorem praecepisse:

« Ut ab hinc Auctoritates Dioecesanæ Romano-Catholicae Religionis tam in Imperio quam in Regno Poloniae, in omnibus negotiis concernentibus personas Religionem Romanam Catholicam profitentes ecclesiasticas et saeculares, quorum cognitio ex rei natura ad Sanctissimum Patrem Ecclesiae eorum caput spectare dignoscitur, non minus etiam in iis quae immediate attingunt Antistites Dioecesanos, quaeque indigent decisione Papae, postulationes suas transmitterent Petropolim ad Spirituale Collegium Romano-Catholicum de cuius consilio Praesidens eiusdem Collegii Episcopus hasce petitiones Romam promoveret ».

Hac facultate munitus quo Beatissime Pater! supplex exponere difficilem conditionem in qua clerus et fidelis populus sublatae Dioeceseos Podlachiensis ad praesens positus est, adempta facultate prefato eiusdem Episcopo Beniamino Szymański exercendi muneris sui pastoralis officia et constituto me administratore spiritualium et temporalium rerum, quarum regimini et moderatione absque temeritate et infractione iurium Sacrae Sedis Apostolicae manum admovere non valeo, simulque humiliter rogare audeo ut Sanctitas Sua si Ipsi pro emolumento spirituali animarum Christi fidelium, augmento Sacrae Religionis et Ecclesiae commodo ita videbitur facultatem suscipiendi gerendique curam Dioecesis suppressae Podlachiensis et adnexae contiguae Dioecesis Lublinensis indigno oratori impertiuntur. Caeterum Beatitudinem Vestram certiore reddo me per diversas iurisdictiones Regiminis opprimi postulationibus et requisitionibus satisfaciendi negotiis ad Dioecesim praedictam pertinentibus cui muneris subeundo quum me imparem esse arbitror non obtenta Auctoritate Sacrae Sedis Apostolicae Episcopo vero Szymanski quum prorsus prohibitum impeditumque sit prae laudato Summo Imperiali Decreto exercitium iurisdictionis, hinc evenit quod negotia a nemine pertractata in dies cumulentur et crescant, ego vero obiurgationibus exponor quasi negligere obligationes mihi impositas explere difficultatesque struerem Regimini in exaequando Summo Imperiali Decreto.

Enixis meis precibus profundissimam venerationem filialemque obedientiam adnecto simulque deosculor pedes.

Santissimi Domini esseque desidero humillimus servus Casimirus Sosnowski Praelatus Decanus Cath. s.v. Vicarius Capitularis Dioecesis Lublinensis.

L. + S. (Concistorium Generale Dioecesis Lublinensis)
Lublino in Polonia (die) 13 Iulii 1867 anno.

Janów, 20.VII.1867.

Mgr. Benjamin Szymański
à Pie IX.

Annonce la suppression arbitraire par le gouvernement russe du diocèse de Podlachie.

Orig. signé.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XX, f. 585-585 v. N° III, Lett. A.

Beatissime Pater,

Imperiali Edicto die 22 Maii anni currentis ab Augustissimo totius Russiae Imperatore et Poloniae Rege edito, sancita est extinctio Episcopatus Capituli Cathedralis, Consistorii Generalis ac Seminarii Podlachiensis seu Ianoviensis in regno Poloniae Dioecesis, cui miseratione divina et S. ae Apostolicae Sedis gratia inde ab ineunte 1857 anno Episcopali sollicitudine praefui.

Eodem insuper Edicto ipsa Podlachiensis Dioecesis vicinae Dioecesis Lublinensi est adnexa illiusque Ecclesiae omnes una cum Clero regimini Reverendissimi Capitularis eiusdem Lublinensis Dioecesis Vicarii Praelati Casimiri Sosnowski sunt subjectae.

Ordinationibus dein Summi in hoc regno Poloniae Regiminis in mandatis accepi, administrationem meae Dioecesis eidem Reverendissimo Praelato, ad mentem praefati Edicti, tradere atque ex limitibus Podlachiensis Dioecesis eo instanti discedere.

Haec ad notitiam S. Sedis Apostolicae humillime referens, ipse curam gratiose commissi mihi Dominici gregis ulterius gerere prohibitus ac penitus impeditus, ad administrationem quoque extinctae seu verius unitae Dioecesis meae extraneae Dioeceseos Rectori committere, ac eo ipso unionem Dioecesium propria auctoritate ultra fas probare haud praesumens, enixe Sanctitatem Vestram obsecro, ut ex plenitudine in Universam Ecclesiam Catholicam potestatis, consulendo necessitatibus tum Cleri, tum aliorum Christifidelium extinctae Dioecesis, de legitimo ipsius regimine providere benignissime dignemini.

Quocirca non praeter rem animadvertendum hic puto, nemini consultius ac commodius administrationem unitae huiusmodi Dioecesis committi posse, quam praefato Reverendissimo Capitulari Vicario Lublinensi.

Iussu tandem ac speciales Sanctitatis Vestrae ordinationes, sortem extinctae, ut supra Dioecesis meae et muneris mei Episcopalis ac personae respicientes, cum plenissima et omnimoda submissione expectans, ad osculum pedum Sanctitatis Vestrae humillime provolutus Apostolicam Benedictionem exposco.

Humillimus servus et filius addictissimus

+ Benjamin Szymański Episcopus Ianoviensis seu Podlachiensis
Datum Ianoviae in Polonia
die 20 Iulii 1867 anno.

Rome, 19 sept. 1867.

Camillo Tarquini S.J. Consulteur.

à la S. Congrégation des Affaires Ecclésiastiques Extraordinaires.

Vote concernant la suppression des diocèses par le gouvernement russe.

Imprimé, « Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Extraordinarii ».

Excerpta.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol. XX.

F. 65, p. 3. Nuovi e gravissimi attentati del Governo Russo contro la Chiesa Cattolica, i quali eziandio accennano a quell'estremo di distruzione, a cui le mire del medesimo già da lungo tempo tendono, esigono la considerazione dell'EE. VV. Rme, perchè si delibere intorno a ciò, che convenga farsi dalla S. Sede. Essi riduconsi a due Capi, ad un nuovo Ukas emanato li 10 (22) Maggio del corrente anno per ciò, che riguarda le relazioni dei Cattolici col Sommo Pontefice, e alla soppressione arbitraria e tirannica delle diocesi primieramente di Kameniech, e poi di Podlachia, alla quale si teme, che presto si aggiungerà quella di altre due Diocesi. Per ragioni di chiarezza ne tratterò separatamente.

.
.
.

F. 79 v., p. 32.

Parte seconda

Della soppressione della Diocesi di Kameniech, di Podlachia...

20. Una breve esposizione di questi fatti dolorosi, ed una semplice osservazione intorno i medesimi comprenderanno questa seconda parte. Con decreto dei 5 Giugno dello scorso anno lo Czar sopprime (f. 80., p. 33) primieramente la Diocesi di Kameniech in Polonia retta da Monsig. Antonio Fialkowski, fondata già dal secolo XIV (trovandosi il suo primo Vescovo nel 1375) e numerosa di 217,786 Cattolici, col seguente decreto, che tradotto in latino si trova nel Sommario Num. VI. « *Agnoscentes utile fore, ut Dioecesis Romano-Catholica Kamenecensis supprimatur, Episcopum Fialkowski ab officio praesulis huius Dioeceseos clementissime dimittere, Ecclesias vero huius Episcopatus Dioecesi Luceorien-Zytomiriensi adiunger mandamus.* Monsignor Borowski Vescovo di Luck e Zytomir pregò il Ministro dell'interno di permettergli di rendere intesa la S. Sede, perchè senza consentimento di essa non poteva assumere l'amministrazione della soppressa diocesi, mandandogli perciò il telegramma, che aveva preparato. Il Ministro gli rescrisse, che le comunicazioni con Roma erano rotte, e che però non poteva permettere quella spedizione; e di ciò averne inteso lo stesso Czar. Frattanto, essendosi falsamente fatto inserire nei pubblici fogli, che la soppressione della detta Diocesi erasi fatta di consenso del Vescovo, questi, cioè Monsig. Fialkowski vi fece contro la sua protesta dinanzi al Ministro, soggiungendo, che non intendeva opporsi alla volontà dello Czar, ma che per porsi in regola gli era necessario consultare la S. Sede. Irritato il Governo per questa giusta condotta di ambedue i Vescovi, per una parte tentò Monsig. Fialkowski ad accettare egli stesso la Diocesi di Luck e Zytomir, cui erasi unita quella di Kameniech, ma l'otti-

mo prelato ne rigettò con indegnazione l'offerta; per l'altra insistè con minacce presso Monsig. Borowski che accettasse l'amministrazione della soppressa Diocesi; altrimenti ne patirebbe la sua propria (e forse intese dire, che anche quella Diocesi sarebbe soppressa); e perchè vedesse, che quelle minacce non erano vane, dentro pochi giorni sopprese in quella diocesi alcuni Monasteri, e una parrocchia, e due altre (cacciandone i cattolici) le donò agli scismatici. Le quali cose mentre eseguiansi, eccogli arrivare una lettera dell'espulso Vescovo di Kameniech Monsig. Fialkowski, nella quale diceagli, *se assere relegato a Sinferopoli: questo equi- valere ad una morte civile: raccomandargli però la sua Diocesi.* (Somm. Num. VI).

21. Allora Monsig. Borowski per via segreta e con suo pericolo fece giungere le notizie a questa S. Sede la quale veggendo ad un medesimo tempo la necessità di provvedere a quella numerosa Diocesi rimasta senza Vescovo, e l'impossibilità di provvedervi altrimenti; ed inoltre considerando, che non poteva corrispondere direttamente con Monsignor Vescovo di Luck e Zytomir, né con altri *senza aggiungere nuove vittime alle tante, che già si deploravano*, li 3 Maggio del corrente anno 1867 prese il partito 1) di scegliere per amministratore della soppressa diocesi quel medesimo, alla cui diocesi era stata quella annessa, cioè dello stesso Monsig. Borowski Vescovo di Luck e Zytomir; 2) di notificare questo decreto, emanato per organo della S. Congregazione del Concilio, per mezzo *del Giornale Ufficiale, sperando, che riprodotto un tal documento dalla pubblica stampa, sarebbe giunto a notizia e del detto Vescovo, e dei Fedeli interessati* siccome avvenne. (Somm. Num. VII).

22. Questo partito unico e necessario, massimechè non era fuor di giusto timore, come rilevasi da una lettera di Monsig. Borowski, *l'intrusione di qualche Vescovo scismatico*, sembra che per la forma della pubblicazione irritasse lo Czar; ed ecco, che mentre era ancor fresca la notizia della detta deliberazione della S. Sede, li 22 del medesimo mese di Maggio con altro suo decreto sopprese un'altra Diocesi cattolica di Polonia, quella di Podlachia, unendola all'altra di Lublino, al cui *Vicario Capitolare Casimiro Sosnowski* ordinò, che l'esautorato Vescovo Monsig. Szymanski consegnasse tutta l'amministrazione, ed uscisse tosto dai confini della diocesi. Il vecchio Vescovo, uscendo, ne diè notizia per lettera in data dei 20 Luglio del corrente anno 1867 al Sommo Pontefice, e soggiunse, che *unionem Dioecesium propria auctoritate ultra fas probare haud praesumens* pregava Sua Santità, che si degnasse di provvedere al governo dell'estinta Diocesi, attese le urgenti necessità del Clero e dei Fedeli, e tutt'insieme osservava, *nemini consultius ac commodius administrationem unitae huiusmodi Dioecesis committi posse, quam praefato Reverendissimo Capitulari Vicario Lublinensi.* (Somm. Num. VIII). Il qual Vicario Capitolare di Lublino, cattolicamente operando, si scusò presso lo Czar, dicendo, che con tutto il desiderio, che avea, di obbedirlo, non gli era ciò consentito dai suoi doveri di coscienza, se non ne avea la facoltà dalla S. Sede: e lo Czar fecegli scrivere, che mandasse la sua petizione al S. Padre per mezzo del Collegio Romano-Cattolico; il che egli fece, come vedesi nel *Somm. Num. IX.*

.
.
.

24. Ora intorno a tali fatti è da osservare brevissimamente, che la soppressione prima dei Regolari, e poi delle Diocesi è un altro mezzo tradizionale del Governo, e dello Scisma Russo per estirpare in quell'impero il Cattolismo, nella qual cosa consente pienamente cogli altri Governi amministrati dalle Sette. E per verità han tutta la ragione. Imperocchè qual mezzo più spedito di vincere il nemico, che disarmarlo? Così l'intendessero alcuni Vescovi (pochi, grazie a Dio, come voglio sperare) i quali, mentre la Chiesa sta combattendo per la vita, essi non hanno maggior cura, che combattere i Regolari, cioè quelli, che per la Chiesa stan combattendo, invidiando loro non so quali privilegi, che in luogo dei beneficii e degli onori, onde altri è animato, la Chiesa stessa ha lor concesso, per risvegliare in essi, che non per obbligo, ma che per pura carità si consumono, un po' di alacrità, poichè tutti siamo uomini; e alla perfine perchè il ministero ecclesiastico da loro esercitato riesca più spedito e più fecondo, e ciò che fa più stupore, volendoli sottoporre alla propria giurisdizione, il che sarebbe distruggerli, distruggendone l'unità di corpo, e di azione; e così volendoli torre alla giurisdizione della S. Sede, che per essi si dirama in ogni parte della Chiesa, e nei tempi più rischiosi ha in essi i canali, per cui tramandare con somma facilità i suoi influssi vitali nelle sparse membra, e tenerle unite al lor Capo. Ora in quanto al Russo il suo compito verso i Regolari l'ha già compiuto. Dopo aver insistito più e più volte, per annullarne la forza, che si eseguisse appunto quel medesimo, di cui ora favellava, cioè *che si sottoponessero ai Vescovi*, né avendolo potuto giammai ottenere ¹⁾; cacciata primieramente da tutto l'impero la Compagnia di Gesù, estirpati i Basiliani, che erano il più forte appoggio dei Greci-Uniti, quanto vi rimase degli altri Ordini religiosi, lo ridusse a poco a poco quasi al nulla, sopprimendone quasi tutti i Conventi. Sbarazzatosi così dei Regolari, (ciò che i Vescovi si debbono sempre aspettare) eccolo piombare interamente sopra i Vescovi; onde spogliato il gregge di Gesù Cristo di ogni difesa rimanga agevole preda dei lupi, cioè dello scisma.

25. Ed il *primo passo* fu quello, che è comune a tutti i Governi ostili alla Chiesa, procurare, che le Diocesi fossero rare e sterminate. Fin dal 1827 fu ciò notato egregiamente nel Rapporto fatto per la Congregazione dei 25 Agosto 1827, di cui mi piace riportarne qui un brano. « La terza causa permanente dei disordini procede dal ristretto numero delle diocesi, nelle quali è ripartito l'Impero Russo, e il Regno di Polonia. Basta il semplice confronto dell'immensa sua superficie col ristrettissimo numero di *dieci-sette Diocesi*, nove delle quali trovansi nell'Impero Russo, ed *otto* nel Regno di Polonia, per persuadersi dell'assoluta insufficienza di detto numero al bisogno di que' Cattolici, e quindi dei disordini che devono derivarne. Egli è vero, che si è voluto in qualche modo supplire coll'opera dei Suffraganei, dei quali la più parte dei Vescovi sono forniti, fino anche al numero di tre o quattro per ciascuno. Ma oltrechè l'opera di questi Suffraganei non è tuttavia sufficiente a percorrere gli immensi spazi di quelle vastissime Diocesi, ed a fornirle dei necessari aiuti, è da riflettere anche al divario, che passa tra l'opera e le cure del vero Pastore, e quelle di un Suffraganeo... Si aggiunga, che dei nove Vescovi dell'Impero Russo solo sei osservano la loro Residenza nella Diocesi, gli altri risiedono di continuo in Pietroburgo, come membri permanenti del Collegio Ecclesiastico; la qual circostanza dee calcolarsi assai... infine le vacanze, che sogliono non di rado accadere dei titoli stessi Vescovili, o dei loro Suffraga-

nei, accrescono di molto i disordini. Queste vacanze non possono essere di per sè stesse di breve durata, considerata la distanza del Centro di Unità... ed i concerti, che di necessità convien prendere col Gabinetto Russo... per non esporre quelle Chiese ai pericoli di uno scisma per la intrusione di qualcuno, che si ingerisse nell'amministrazione della Diocesi dietro la sola nomina del Governo ec. ».

26. Ora questo stato, che meritamente allora si diceva deplorabile, e tale da rendere impossibile ai Vescovi di tenere una cura conveniente del loro gregge, massime in mezzo a tanti lupi, prima eziandio delle recenti soppressioni, si era già reso senza paragone lagrimevole. Senza punto parlare dei poveri Greci uniti, de' quali nel citato rapporto non si fa parola, e che ora, tenendosi vacante, e come soppressa di fatto, la sede di Chelma, non hanno più alcun vescovo, quelle nove diocesi (di rito latino), di cui ivi si parla, sono ridotte a sei; i suffraganei, de' quali nel detto rapporto si fa menzione, si trovano quasi tutti o vacanti, o forse anche soppressi tranne quel di Samogizia, ed uno di Mohileff. Questo Suffraganeo di Mohileff, che vacando quella Sede, è anche *Vicario Capitolare*, non risiede in Diocesi, ma bensì in Pietroburgo, come Presidente del famoso Collegio Romano-Cattolico; di guisa che quell'immensa Archidiocesi, che dovrebbe avere un Arcivescovo e tre Suffraganei, non ha né Arcivescovo, né alcuno dei Suffraganei. Tutto ciò rilevasi dall'ultimo Direttorio, o Calendario della Diocesi di Kameniech, prima che la medesima fosse soppressa, dove a pag. 62 è riportato l'intero quadro della Gerarchia Romana-Cattolica nei domini di Russia, che è appunto quale qui si è tracciato. Or ecco, che questa stessa Diocesi di Kameniech colle sue cento parrocchie seminate in un territorio sterminato, ed un gregge di ducento diciassette mila e più persone, è unita ad un'altra amplissima diocesi, a quella di Luck e Zytomir, ed ambedue queste Diocesi non hanno che, *un solo Vescovo, senza verun Suffraganeo!* E questo per quello, che propriamente si dice Impero di Russia. In quanto al Regno di Polonia le Diocesi erano finora rimaste quante si dissero nell'anzidetto rapporto, e cioè a dire otto. Ma eccole oggimai ridotte a sette, soppressa quella di Podlachia, la quale vastissima è riunita ad altra vastissima, ossia a quella di Lublino, che per giunta è ora vacante, e retta da un semplice Sacerdote Vicario Capitolare. *Somm. Num. VIII e IX.*

27. Queste osservazioni mi sembrano bastevoli a porre in chiaro il vero valore da darsi a queste soppressioni di Diocesi, di guisa che l'atto usurpativo e sacrilego delle medesime dee parere meno a paragone del più reo scopo, a cui tende, che è di rendere impossibile lo spirituale governo di que' miseri cattolici, onde inselvaticiti, o tediati, e bisognosi di un qualunque aiuto spirituale più agevolmente divengono preda dello scisma. Quindi ancora può dedursi, quale debba essere il punto di vista da aversi d'innanzi nel prendere le pratiche deliberazioni. Quali poi queste deliberazioni possano essere, a me pareva temerario il discuterlo, e mi sembrava cosa da lasciarsi interamente alla sapienza dell'EE. LL. RR.; ma sollecitato a mettere fuori qualche parere, mi limiterò a qualche brevissimo cenno, che sottopongo pienissimamente, come è dovere, al giudizio delle Emittenze Loro.

28. Primieramente mi sembra, che convenga separare quello, che potrà dirsi *provvedimento radicale e generale* a tutto questo conquasso della religion Cattolica in Russia *dagli affari particolari urgenti*. Questi affari urgenti sono: 1) il provvedere alle domande delle dispense matrimoniali trasmesse direttamente al S. Padre dal Presidente del così detto Collegio Romano-Cattolico di Pietroburgo Monsig. Staniewski; 2) determinare il temperamento da prendersi intorno a quelle altre domande, che possono sopravvenire per lo stesso mezzo del detto Presidente; 3) provvedere un legittimo amministratore alla diocesi soppressa di Podlachia; 4) provvedere un legittimo amministratore alla diocesi vacante di Chelma; 5) determinare il provvedimento da darsi nel caso di altre soppressioni di diocesi, le quali ragionevolmente si temono; 6) provvedere alla domanda del Vescovo di Premisla intorno le ordinazioni dei chierici di Chelma.

.
.
.

31. Segue *la terza questione* intorno al provvedere di un legittimo amministratore la soppressa diocesi di Podlachia. Ed anche questa mi sembra doversi suddividere *in tre*: 1) chi debba deputarsi; 2) con quali facoltà e condizioni; 3) per qual via tal deputazione si debba comunicare.

In quanto *alla prima* mi sembra, che non si possa declinare del Vicario Capitolare di Lublino, alla cui diocesi la soppressa di Podlachia è stata violentemente unita: 1) perchè non è possibile deputare, essendo certo, che qualunque altra persona si deputasse, sarebbe tosto arrestata, e trasportata Dio sa dove; onde si formerebbe una nuova vittima senza verun vantaggio; 2) perchè il suo pensare sembra retto, e pienamente cattolico sì per la sua testimonianza, che gli rende lo stesso Vescovo di Podlachia (*Somm. Num. IX*), il quale non credo, che avrebbe tradito la S. Sede per qualunque pressione del Governo, massime in cosa, che non poteva essergli necessaria; e si ancora per la condotta da lui tenuta, avendo rifiutato l'amministrazione deferitagli dal Governo, ove la S. Sede non vi consentisse.

In quanto *alla seconda*, manterrei i termini stessi usati dalla S. Sede nel caso eguale della diocesi di Kameniech nel decreto emanato per organo della S. Congregazione del Concilio li 3 Maggio del corrente anno 1867 (*Somm. Num. VII*); se non fosse con questo di più, che trattandosi qui di un Amministratore, che non è un Vescovo, si potrebbe aggiungere, darglisi tutt'insieme la facoltà di delegare in ciò, che abbia bisogno della podestà di ordine, *qualunque altro Vescovo, che goda della comunione della Sede Apostolica*: sebbene anche questa facoltà possa dirsi già inclusa nello stesso potere di Amministratore, e nelle formole generali adoperate nell'anzidetto decreto del 3 Maggio.

In quanto *alla terza*, non dovendosi comunicare col Presidente del Collegio di Pietroburgo, dirigersi il decreto allo stesso Vicario Capitolare di Lublino, nel medesimo tempo, per maggior sicurezza, lo farei inserire,

come si fece pel caso di Kameniec, nel foglio ufficiale, col quel preambolo storico, che sia puramente necessario, e nulla più.

.
.
.

33. Da quanto si è detto intorno alle due precedenti questioni (*terza, e quarta*) se non mi inganno, si può desumere la soluzione *della quinta*. - *Qual temperamento si avrà da prendere nel caso non improbabile, che sopraggiunga tra breve la notizia della soppressione di qualche altra Diocesi*. Siccome appunto potrebbe ciò avvenire tra breve, e la necessità del provvedimento potrebbe essere urgente, e quindi difficile potrebbe riuscire il congregar nuovamente la S. Congregazione, egli è perciò, che sembra prudente antivenire questo caso e determinare il provvedimento da darsi. Or questo provvedimento, come dissi, può agevolmente desumersi dalle risposte ai due dubbi precedenti. O la persona, cui siasi affidata la diocesi soppressa, è bastevolmente conosciuta, e dà fiducia di sè, come nei casi di Kameniek, e di Podlachia, ed alla medesima, come nei casi suddetti, potrebbe essere deputata *nella forma medesima* all'amministrazione della soppressa diocesi. O per contrario è ignota, o sospetta, ed in tal caso potrebbe adoperarsi il temperamento proposto per Chelma, scrivendo per la informazione e voto o a Monsig. Nunzio di Vienna, o a qualche Vescovo limitrofo all'Impero Russo.

.
.
.

Collegio Romano 19 Settembre 1867.

Camillo Tarquini d. C. d. G.
Consultore.

Doc. N. 24.

Rome 17.X.1867.

*Sous-secrétaire de la S. Congrégation des Aff. Eccl. Extr.
au Cardinal préfet de la S. Congregation du Concile.
Lui envoie la minute du décret, approuvée par le Saint-Père, concernant
l'autorisation d'administrer le diocèse de Podlachie, confié à Casimir
Sosnowski.*

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XX, f. 588.

A Vostra Eminenza Rev.ma, Il sottoscritto Sottosegretario della S. Congr.ne degli Aff. Eccl. Straordinari ha l'onore di rimettere qui compiegata la minuta del noto decreto, approvato da Sua Santità, secondo i concerti già presi, pregandola di farlo mettere in forma e quindi ritornarlo al più presto possibile, essendo l'affare divenuta urgente. Profitta etc.

Rome, 18.X.1867.

*Cardinal Caterini, Préfet de la S. Congr. du Concile
à Mgr. Luigi Ferrari, sous-secrétaire de la S. Congr. des Aff. Eccl. Extraord.
envoie le texte du décret, concernant l'administration du diocèse de
Podlachie.*

Original.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 595.

Dal Palazzo Mattei, 18 ottobre 1867.

In pronta esecuzione dei venerati comandi di Sua Santità comunicati al sottoscritto Cardinale Prefetto della S. C. del Concilio dalla S. V. I. e R. col pregiato suo foglio di ieri, si affretta lo scrivente a trasmetterle qui compiegato il noto Decreto per l'amministrazione della Diocesi di Podlachia.

E qui con sensi di stima distinta si dichiara di V. S. Ill.ma e Rev.ma Servitor vero

P. Card. Caterini

All'Ill.mo e Rev.mo Signore

Mons. Luigi Ferrari, Sottosegretario della S. C. degli Affari EE. Straordinari. (con inserto)

Rome, X.1867.

*Projet de texte d'un article à insérer dans le « Giornale di Roma » -
concernant la décision du Saint-Siège, à propos de l'administration du
diocèse supprimé de Podlachie.*

Minute avec corrections.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 589.

Nota a margine: « La minuta del decreto trovasi nella Raccolta dei rescritti dell'anno corrente ».

Sotto il giorno 3 maggio p.p. fu annunziato in questo Giornale N. 101, che con Decreto del Governo Russo era stata arbitrariamente soppressa la diocesi di Kameniek, e tolto con violenza il proprio Pastore; così ora con gravissimo dolore dobbiamo annunziare che con altro decreto dei 22 Maggio decorso dallo stesso Governo è stato estinto il Vescovato di Podlachia nel Regno di Polonia in un col Capitolo cattedrale ex Seminario diocesano, e costretto il Vescovo ad uscire dai confini della sua diletta Greggia. Que-

sta dolente ed infausta notizia si è qui ricevuta a mezzo di rispettabile Prelato (in margine): « il quale per potere scrivere al Supremo Pontefice ha dovuto ottenerne » il permesso da un sedicente Collegio Romano-cattolico residente a Pietroburgo. La Santità Sua deplorando e detestando questo nuovo attentato, ha in pari tempo, per debito del Suo Apostolico ministero rivolto le Sue sollecitudini per provvedere alle necessità spirituali ed all'amministrazione della indicata diocesi di Podlachia in tal guisa soppressa dalla laica potestà, affidandola temporaneamente al Vicario Capitolare della Chiesa di Lublino. E non essendo regolare la via per la quale la S. Sede è venuta a cognizione della ridetta soppressione (*in margine*: e della quale in forza di una nuova legge la medesima Santa Sede dovrebbe servirsi per comunicare le disposizioni del Papa in proposito, così in questa, come in) altra volta, si è dovuto ricorrere all'inserzione in questo Giornale ufficiale dell'analogo decreto della Pontificia provvidenza, onde pubblicato colla stampa, giunga a notizia di chi vi ha interesse. Decretum (segue il testo manoscritto del Decreto pubblicato sul Giornale di Roma, N. 240, a stampa, con firma autografa del Card. Caterini).

Doc. N. 27.

Rome, 18.X.1867.

« Giornale di Roma », N° 240.

Partie Officielle

Notice sur la suppression du diocèse de Podlachie, avec le texte du décret de la S. Congrégation du Concile, du 17 octobre 1867, concernant le mode d'administration provisoire du diocèse supprimé.

Imprimé.

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 593.

Num. 240-1867 GIORNALE DI ROMA Venerdì 18 Ottobre

Roma 18 ottobre.

PARTE UFFICIALE

Sotto il giorno 3 maggio p.p. fu annunziato in questo Giornale, N. 101, che con Decreto del Governo Russo era stata arbitrariamente soppressa la Diocesi di Kameniek e toltole con violenza il proprio Pastore. Ora poi con gravissimo dolore dobbiamo annunziare che con altro decreto dei ventidue del detto mese dallo stesso Governo è stato estinto il vescovato di Podlachia, nel regno di Polonia in un col Capitolo Cattedrale e Seminario diocesano e costretto il Vescovo ad uscire dai confini della sua diletta greggia. Questa dolente ed infausta notizia si è qui ricevuta a mezzo di rispettabile Prelato, il quale per potere scrivere al Supremo Pontefice ha dovuto ottenerne il permesso da un sedicente Collegio Romano-Cattolico residente a Pietroburgo. La Santità Sua deplorando e detestando questo nuovo attentato, ha in pari tempo per debito del Suo Apostolico ministero rivolto le Sue sollecitudini per provvedere alle necessità spirituali ed all'amministrazione della indicata diocesi di Podlachia, in tal guisa soppressa dalla laica potestà, affidandola temporaneamente al Vicario Capitolare della Chiesa di Lublino. E non essendo re-

golare la via per la quale la S. Sede è venuta a cognizione della ridetta soppressione, e della quale in forza di una nuova legge la medesima S. Sede dovrebbe servirsi per comunicare le disposizioni del Papa in proposito, così in questa come in altra volta, si è dovuto ricorrere all'inserzione in questo Giornale ufficiale dell'analogo decreto della Pontificia provvidenza, onde pubblicato colla stampa, giunga a notizia di chi vi ha interesse.

Doc. N. 28.

Rome, 17.X.1867.

*La Congrégation du Concile
Décret concernant l'administration du diocèse supprimé de Podlachie.
Minute signée.*

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XIX, f. 591.

DECRETUM a Sacra Congregatione E. morum et Rev. morum PP. Concilii Tridentini Interpretum ac Vindicum de mandato SS. mi editum.

Decreto a Gubernio Russico superiori anno lato, suppressa Camenecensi dioecesi, modo alterum decretum accessit eiusdem Gubernii diei 22 maii proxime elapsi editum, ex quo Episcopatus Podlachiensis seu Janovaniensis, una cum Capitulo Cathedrali, Consistorio Generali, ac Seminario extinctus, et R. mus Episcopus Benjaminus Szymanski a finibus suae Ecclesiae discedere coactus est.

Sanctissimus Dominus Noster Pius Papa IX, in tanta rei acerbitate, dum contra tam temerarios et sacrilegos prorsus ausus a seculari potestate perpetratos vocem extollit et reprobatur; summopere exoptans memoratae Dioecesis spiritualibus necessitatibus consulere ac legitimae iurisdictionis exercitio prospere, iussit eiusdem Dioecesis Podlachiensis regimen et administrationem committere R. mo domino Casimiro Sosnowski, Vicario Capitulari Lublinensis Ecclesiae, donec prefatus Episcopus fuerit impeditus propriam regere et gubernare dioecesim; Quare idem S. mus Dominus Noster concedit praesentis decreti vi pro recta dictae Ecclesiae procuratore R. mo Domino Casimiro Sosnowski, Vicario Capitulari Lublinensi; omnes et singulas facultates necessarias et opportunas, iis exceptis quae Episcopalem ordinem requirunt, ad S. Sedis tamen beneplacitum duraturas et donec aliter provideri queat, quibus ea omnia et singula exercere possit et valeat, quae ex iure, privilegio et consuetudine in Lublinensi dioecesi velut Vicarius Capitularis seu Ordinarius, sive iure ordinario sive ex generali, aut ex speciali delegatione legitime exercet, atque proinde clerus et fidelis populus eum in extraordinarium Podlachiensis seu Janoviensis dioecesis Rectorem agnoscant eiusque prescriptiones, mandata ac monita fideliter dociliterque excipiant et exequantur.

Atque id ut spiritualis eorumdem fidelium, quos SS. mus Dominus Noster summa charitate prosequitur incolumitas, quantum fieri potest, sedulo curetur et unitatis vinculum, quo pars illa Dominici gregis, Petri Cathedrae obstringitur, tot inter difficultates integrum custodiatur.

Datum Romae ex hac Sacra Congregatione Concilii die 17 octobris 1867.

Prosper Card. Caterini Praefectus
Petrus Archiep. Sardinian. Pro Secr.

SUPPRESSION DU DIOCÈSE DE MIŃSK
EN 1869

A. EXPOSÉ HISTORIQUE

Le diocèse de Mińsk fut érigé par la Bulle de Pie VI *Maximis undique pressi*, du 16 oct. 1798. Il fut organisé par Laurent Litta, Nonce Apostolique en Russie, par décret du 9 août 1798, comme diocèse suffragant de Mohilew¹⁾. Jacques Ignace Dederko, préconisé le 15 nov. 1798 en fut le premier évêque; en 1816 il résigna de ses fonctions²⁾. En 1829 l'administration du diocèse passa à son suffragant, Mathieu Lipski, préconisé en 1831, mort en 1841. Paul Rawa, sans être préconisé, succéda à Lipski en qualité d'administrateur du Siège vacant³⁾. Adam Wojtkiewicz, né à Wilno en 1796, préconisé le 18 mars 1852, sacré à Saint Pétersbourg par l'archevêque Hołowiński en 1853⁴⁾, fut le troisième évêque de Mińsk. - Du temps

1) Bulle « *Maximis undique pressi* » du 16 oct. 1798; v. MERCATI A., *Raccolta*, I, pp. 538-559, selon la copie de Mgr. Jean B. Albertrandi, du 23 juillet 1799 - v. *Nunziatura di Polonia*, 344 dans *Archivio Segreto Vaticano*; cfr. *Akty i Gramoty o ustroistwie i upravlenui Rîmsko - Katoličeskoj Cerkwi w Imperii Rossijskoj i Carstwie Polskom*, ed. 1849, pp. 125-133; v. *Documentation*, Doc. No 40. PIERLING P., S. J., *La Russie et le Saint Siège*, V, pp. 231-254: chap. III: *Les oucasses du 28 avril 1798 et Les Actus de Mgr. Litta*; ROUET DE JOURNAL, *Nonciatures de Russie: Nonciature de Litta*, pp. 430, 431, « *Relation finale de Litta* »; cf. *IBID.*, *op. cit.*, *Nonciature d'Arezzo*, II, pp. 446-447: « *Relation finale d'Arezzo* », *Capo VII: « Diocesi di Mińsk »*, - BATIUSKOW *Bielarussia i Litwa*, Pbg. 1890, pp. 318 sqq.; BĹOHOŁOW, *Akty i Dokumenty odnosiaszczjesia k ustroistwu i upravlenuju. Rîmsko - katoličeskoj Cerkwi w Rossii*, I, Petrograd 1915, pp. 112-113 - Oukase de l'empereur Paul I, du 28 avril (v. st.) 1798.

Selon la statistique présentée en 1804 par le premier évêque, Jacques Dederko, dans sa Relation envoyée à Rome, par le Nonce Arezzo, le diocèse de Mińsk était divisé en 12 décanats, il comptait 98 prêtres séculiers, 385 moines, 108 moniales, 74 églises paroissiales et 13 filiales; 77 églises annexées aux couvents; 20 oratoires et deux hôpitaux; fidèles: 63.348 hommes et 66.332 femmes. - Cf. ROUET DE JOURNAL, *op. cit.*, *Nonciature d'Arezzo*, v. I, pp. 451-452. - Cf. *Pamiętnik Religijno - Moralny*, (nouvelle série) IV, 361 - article de J. CHODŹKO, *Wiadomości o Kościolach i klasztorach Diecezji mińskiej*.

2) Sur l'évêque Jacques Dederko, v. RITZLER-SEFRIN, *Hierarchia*, VI; - Voir ROUET DE JOURNAL, *Nonciature de Litta*, *Index* alphab.: « *Dederko Jacques*, ev. »; *IBID.*, *Nonciature d'Arezzo*, v. I. *Index* alphab.: « *Dederko Jacques* », - V. Nonce Arezzo à Dederko, Août 1803, lettre imprim. chez GODLEWSKI, *Monumenta Eccl. Petrop.*, IV, pp. 23-24; *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, VII-VIII, p. 363.

3) Sur Mathieu Lipski v. *Podr. Encykl. Kość.*, v. XXIII-XXIV, p. 357. - V. un projet d'une Commission spéciale russe en 1843, concernant une mutation territoriale du diocèse de Mińsk, avec statistique officielle russe à la veille du Concordat de 1847, v. WASILEWSKI, *Arcybiskupi i Administratorowie Archidiecezji Mohylewskiej, Pińsk 1930*, pp. 19 sqq. - Cf. le texte du Concordat de 1847: MERCATI A., *Raccolta di Concordati*, I, p. 752, art. 14: « *Le Diocèse de Mińsk, comprenant le Gouvernement de Mińsk dans ses limites actuelles* »; OLSZAMOWSKA-SKOWORŃSKA, *Le Concordat de 1847*, p. 780. - Cfr. Bulle *Universalis Ecclesiae* du 3 juillet 1848, v. ACTA PII IX, partie I, vol. I, p. 134 sqq.: « *Episcopalis Ecclesia Minscensis, hodiernis Gubernii Minscensis limitibus definitur* ».

4) Sur Mgr. Wojtkiewicz, v. RITZLER-SEFRIN, *Hierarchia*, VI; WASILEWSKI, *op. cit.*, pp. 62-63. - *La persécution de l'Eglise en Lithuanie et particulièrement dans le Diocèse de Vilna*, trad. du polonais, avec Préface par le p. LESCOEUR, de l'Oratoire, Paris 1873, pp. 114-115; KUBICKI PAUL, év., *Bojownicy-Kapłani*, IIme partie: *Dawna Litwa i Białoruś*, vol. I, 340-342, 866-868.

de l'évêque Wojtkiewicz, l'archevêque Hołowiński fixa les limites géographiques du diocèse de Mińsk, en exécution de la Bulle de circonscription des diocèses en Russie, « *Universalis Ecclesiae* », du 3 juillet 1848⁵⁾.

Le siège de Mohilew, après les années du glorieux gouvernement pastoral de l'archevêque Ignace Hołowiński, fut successivement occupé par Venceslas Zyliński (1856-1863) et Maximilien Staniewski (1863-1871), deux prélats qui ne surent pas s'opposer aux exigences du gouvernement russe.

Mgr. Wojtkiewicz recevait un diocèse bien difficile: les fidèles grec-unis étaient encore engagés dans la lutte contre l'apostasie de Połock de 1839⁶⁾, les catholiques de rite latin étaient divisés en divers groupes, d'idiomes différents: polonais et blanc-ruthénien; il y avait des orthodoxes russes. Le temps de l'administration ecclésiastique de Mgr. Wojtkiewicz fut marqué par deux événements: le premier ce fut l'insurrection de 1863-4, à laquelle une grande partie des catholiques polonais était engagée; elle eut pour conséquence une oppression politique du gouvernement russe sous le régime du général-gouverneur Murawiew⁷⁾. Le second fait, c'était l'effort du gouvernement russe d'introduire la langue russe dans la liturgie sacramentaire et toutes les prières sauf celles de la messe. Cette action était abhorrée par la population. Le gouvernement russe croyait que dans le diocèse de Mińsk le terrain serait le plus apte à la russification, à cause du grand nombre des blancs-ruthéniens; ceux-ci étaient un élément encore dépourvu d'une conscience nationale bien déclarée⁸⁾.

5) Cf. le texte du Décret de Hołowiński: *Executorium decretum de limitibus Dioec. Minscensis*, - Minsci, 1855.

6) Cf. la documentation concernant cette lutte: *Allocuzione: ...di GREGORIO XVI... cum Esposizione corredata...* de 1842. - Exposé historique: v. PEŁEsz J., *Geschichte der Union, II*, ...; LIKOWSKI E., *Dzieje Unii Kościoła rzymsko-katolickiego na Litwie i Białej Rusi*, vol. II; cf. « *ZAPISKI Josifa Mitropolita Litowskago* (Siemaszko) vol. I, III (ed. spb. 1883); BATUSKOW, *op. cit.*, 351 - sqq.

7) Sur l'insurrection de 1863-4 dans les provinces de Lithuanie et de Blanche-Ruthénie et ses conséquences cf. GIEYSZTOR JAKÓB, *Pamiętniki z lat. 1857-1865*, v. I, II ed., Vilno Z. L. S. (*Przyborowski*) *Rok 1863*, vol. I-III; *IBID.*, v. II, pp. 213 sqq. (répressions du Gen. - Gouverneur M. Murawiew). - S. TATISCEW, *Imperator Aleksandr II*, Spb. 1911, vol. I, II; v. surtout vol. I., chap. XVI et chap. XVIII. Cf. le programme du Gen. - Gouv. Murawiew, de russification à outrance: v. son Rapport à l'empereur, 14 mai (v. st.) 1864; cf. M. MURAWIEW, *Zapiski*, dans *Russkaja Starina*, a. 1886-7, vol. XXXVII et XXXVIII; BATUSKOW, *Bielorussia i Litwa*, pp. 369 sqq. - et dans autres ouvrages polonais et russes, concernant cette Insurrection. - Sur la situation de l'Eglise Catholique en Lithuanie et particulièrement dans le diocèse de Vilna v. surtout: *La persécution de l'Eglise en Lithuanie*, ed. Paris, 1873, listes de prêtres-victimes, d'églises fermées et de couvents supprimés. KUBICKI év., *Bojownicy-Kapłani*, IIme partie: *Dawna Litwa i Białoruś*, vol. I, *Introduction; Bibliographie*, pp. CXIV-CXVI; *Awejde Oskar*, *Zeznania*, ed. Wrocław-Moskwa 1963. Cyłow, *Sbornik rasporiażeńij grafa M. N. Murawiewa*. Wilna 1866. MIŁOWIDOW A. I., *Rasporiażenia i perepiska grafa M. N. Murawiewa odnositelno rimsko-katoličeskogo duhovenstwa w Siewero-Zapadnom kraje, BÓBR-TYLINGO, Napoléon III, l'Europe et la Pologne, 1863-4*, in *Antemurale VII-VIII*, Roma 1963.

8) Sur la question de l'introduction de la langue russe et l'emploi du Rituel russe dans le rite supplémentaire: cf. MARTYNOW JEAN S.J., *De la langue russe dans le culte catholique*, Lyon 1874 (extrait des *Études*); « *La persécution de l'Eglise en Lithuanie* », pp. 95 sqq.; cf. *L'introduzione della lingua russa nella Chiesa Cattolica dell'Impero russo*, parte I, (anonyme) dans *La Chiesa Cattolica in Russia*, vol. I, Roma 1873. - Z. L. S. (PRZYBOROWSKI), *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, III, 342 sqq.; ZIRKIEWIĆ, *Iz za russkago jazyka*, Wilna 1911, vol. I, II; BOUDOU A. *Le Saint Siège et la Russie*, II, chap. X, pp. 347-398; Z. OLSZAMOWSKA-SKOWROŃSKA, *Kwestja wprowadzenia języka rosyjskiego do nabożeństwa dodatkowego na Litwie i Białej Rusi po powstaniu 1863*, dans *Przegląd Powszechny*, a. 1930-31; KUBICKI, *op. cit.*, partie IIme, vol. I, chap. XVIII-XIX, pp. 342-382; vol. IV, 397-398.

L'attitude de Mgr. Wojtkiewicz, prélat de grand âge, était pleine de réserve en face des questions compliquées nationales et religieuses. Mgr. Wojtkiewicz ne s'engagea pas activement dans l'insurrection, comme le fit son voisin, l'évêque de Wilno, Adam Krasiński, exilé en 1864 à Wiatka. L'évêque Wojtkiewicz ne s'opposa pas avec fermeté à l'introduction forcée de la langue russe, néfaste pour l'Eglise Catholique en ce temps et ce lieu; certains curés, dont la plupart jouissaient d'une mauvaise réputation morale, faibles, parfois ambitieux, se sont soumis, dans plusieurs paroisses, aux impositions du gouvernement.

Le 15 juillet 1869 l'évêque Wojtkiewicz fut appelé à Wilno par le Général Gouverneur Kauffman, où lui fut communiqué l'oukase de suppression de son diocèse⁹⁾. Le vieil évêque mourut en exil à Wilno, le 4 janvier 1870. - L'administration du diocèse de Wilno, après l'exil en 1864 de l'évêque Adam Krasiński, et la mort en 1866 de l'administrateur, le prélat Bowkiewicz, délégué par Krasiński comme Vicaire général, avait passé aux mains d'un chanoine du Chapitre de la Cathédrale de Wilno, Pierre Zyliński, dont l'élection comme Vicaire Capitulaire, et même la nomination comme chanoine, étaient fort contestées¹⁰⁾.

Pierre Zyliński avait été le candidat du gouvernement russe pour le siège épiscopal de Wilno; il fut écarté par le Saint Siège; il accepta sans scrupules, des mains du gouvernement, l'administration du diocèse de Mińsk arbitrairement supprimé. (Il y a une analogie saisissante entre le rôle que joua Pierre Zyliński à Wilno et Stanislas Zwoliński à Varsovie). - Homme capable et ambitieux, préparé d'avance, encore comme chanoine, par les autorités locales russes au futur rôle d'administrateur du diocèse, il s'opposa de longues années à toute influence du clergé fidèle; il s'opposa aussi aux injonctions du Saint Siège, et suivit intégralement la politique russe¹¹⁾.

Durant l'administration de Pierre Zyliński dans les deux diocèses, celui de Mińsk subit toutes les conséquences d'une situation anticanonique. - Il y eut une division entre le clergé fidèle à Rome et les prêtres soumis au gouvernement russe; certains prêtres furent déstitués et d'autres furent nommés par un administrateur *intrus*. Certaines paroisses restèrent fidèles au rite de l'Eglise catholique-romaine, d'autres furent forcées d'accepter les innovations du « Rituel » russe; les fidèles étaient en désarroi; ils cherchaient une décision à Rome pour obtenir un remède à une situation anticanonique. Tel était l'état du diocèse supprimé de Mińsk.

Un des faits les plus pénibles dans ce désarroi, fut l'effort d'introduire la langue russe dans le culte supplémentaire. Cet effort dura de longues années au diocèse de Mińsk; un certain abbé, Ferdinand Senczykowski, prêtre de triste mémoire, homme foncièrement amoral, ambitionnait de jouer le rôle de Joseph Siemaszko. Senczykowski fut

9) Oukase de suppression: v. POLNOE SOBRANIE ZAKONOW, ed. IIme, vol. XLIV, Ire partie, p. 760, No 47.307; v. *Documentation*, Doc. No 32.

10) V. *Documentation*, No 37. « *Quisiti del Clero e dei Fedeli* ».

11) Sur Pierre Zyliński et son administration illégale de deux diocèses: v. *Documentation*, Doc. NN^o 29, 30, 31. - Cf. LESCOEUR, *L'Eglise catholique en Pologne*, ed. 1876, II, pp. 240-247, 251; *La persécution de l'Eglise en Lithuanie*, pp. 50 sqq.; Z. L. S. (Przyborowski), *Ostatnie chwile powstania* vol. II, p. 228; ŻIRKIEWIČ, *Iz za russkago jazyka*, I, 141 sqq.; KURCZEWSKI J. ks., *Biskupstwo Wileńskie*, ed. Wilno 1912, p. 72. BOUDOU A., *op. cit.*, II, pp. 368-373 et autres, v. *Table onomastique: Zyliński (Pierre)*.

institué par l'administrateur Zyliński comme premier Visiteur des paroisses du diocèse supprimé de Mińsk. Protégé du ministre de l'intérieur, Timashev, auteur d'innombrables et longs mémoires envoyés au Ministre à St. Pétersbourg et aux autorités locales - il consacra toute son activité à forcer les curés et les paroissiens à accepter le « Rituel » (*Trebnik*) en langue russe, édité à Wilno en 1870, avec l'approbation de Pierre Zyliński. - Excommunié par Rome, désavoué par tous pour son immoralité, Senczykowski apostasia et mourut en oubli à Omsk, en 1907¹²).

Cette action russificatrice se ralentit au diocèse de Wilno à la suite de la dramatique protestation du prêtre Stanislas Piotrowicz, curé de la paroisse de St. Raphael à Wilno. Jadis un des complices de Pierre Zyliński, après un sermon accusateur, St. Piotrowicz brûla en chaire un exemplaire du Rituel russe. Cette rétractation héroïque suivie d'une déportation immédiate en Sibérie, contribua de beaucoup à mettre fin à la campagne russificatrice au diocèse de Mińsk¹³).

A Rome on discuta longuement pour trouver une issue à cette situation illégale dans les diocèses de Mińsk et de Wilno, administrés par des *intrus*; la situation était doublement compliquée par l'effort d'introduire de force la langue russe dans les paroisses catholiques.

On décida de procéder par étapes. Premièrement: réagir énergiquement contre les prêtres *intrus*, en les remplaçant par un administrateur, désigné par le Saint Siège. Secondement: procéder en accord avec St. Pétersbourg aux nominations d'une hiérarchie catholique, actuellement en état de dépérissement en Russie. - La première étape, la correspondance avec Pierre Zyliński, se termina par l'excommunication de Zyliński, et de ses deux « Visiteurs »: Senczykowski et Jurgiewicz¹⁴). La seconde étape: en suite d'un long échange de notes, mémoires et correspondance diplomatique entre le Saint Siège et St. Pétersbourg, les pourparlers et l'arrangement de Vienne en 1880, aboutirent aux accords, stipulés à Rome le 24 déc. 1882.

On y discuta des diocèses supprimés de Kamieniec, de Podlachie et de Mińsk. L'opposition irréductible du gouvernement russe porta le Saint Siège à accepter momentanément le *status quo*, aux fins d'obtenir plus de compréhension dans la réconstitution de la hiérarchie. - Les paroisses du diocèse de Kamieniec furent soumises à l'administration du diocèse de Łuck-Zytomierz; celles du diocèse de Podlachie - au diocèse de Lublin, les paroisses du diocèse de Mińsk furent soumises à l'administration de l'archevêché de Mohilew¹⁵).

Ainsi donc les paroisses de l'ancien diocèse de Mińsk furent confiées à une nouvelle administration ecclésiastique, dont le siège était très éloigné et dont l'influence ne pouvait guère se faire sentir.

12) Sur Ferdinand Senczykowski, prêtre apostat, v. ZIRKIEWIĆ, *op. cit.*, I, II (cf. ses copieux mémoires aux autorités russes: ministres et gouverneurs); *La persécution de l'Eglise en Lithuanie*, pp. 150-151; BOUDOU A. *op. cit.* II, pp. 370 sqq., 456 sqq.

13) Sur la rétractation du prêtre St. Piotrowicz: v. LESCOEUR, *op. cit.*, ed. 1876, II, 286-297; *IBID.*, ed. 1903, pp. 407-412; *La persécution de l'Eglise en Lithuanie*, pp. 137-143; Z. L. S. (*Przyborowski*), *Ostatnie chwile powstania...*, II, pp. 350 sqq.; KUBICKI P., *op. cit.*, IIme p. vol. I, pp. 717-720, vol. III, pp. 48-49.

14) Cf. BOUDOU A., *op. cit.*, II, pp. 468-470; cfr. *Documentation*, Doc. NN^o 35, 36, 37, 38, 39.

15) Cf. MERCATI A., *Raccolta*, I, pp. 1016-1018, art. Aa et Ab; BOUDOU, *op. cit. Annexes*, pp. 553-554, 556; v. *Documentation*, Doc. No 44.

La longue lutte contre l'introduction de la langue russe dans le rite supplémentaire de l'Eglise catholique, dans les provinces occidentales de l'Empire russe, fut réglée en 1873 par une décision de non-recevoir de la part du Saint Siège. De cette lutte, la victime la plus connue, devait être l'évêque de Łuck-Zytomierz, Gaspar Borowski, exilé en 1870 à Perm. Ainsi cette lutte prit fin aussi pour les fidèles de l'ancien diocèse de Mińsk ¹⁶⁾.

La chute du gouvernement tsariste apporta un changement radical à cette situation. L'ancien diocèse de Mińsk fut réorganisé par Benoît XV. Le premier évêque préconisé fut Sigismond Łoziński, alors professeur à l'Académie Ecclésiastique de St. Pétersbourg. Né près de Nowogródek, le 5 juin 1870, d'une famille noble, il fit ses études au Séminaire Ecclésiastique de St. Pétersbourg et à l'Académie Ecclésiastique, où il devint professeur de S. Ecriture. Il continua ses études à l'étranger: à Rome, à l'Institut Biblique et à Jérusalem. Prêtre d'une haute culture et de profonde vie intérieure compagnon des visites pastorales des archevêques de Mohilew et de l'év. Jean Cieplak, alors suffragant de Mohilew, durant sa visite pastorale en Sibérie, l'abbé Łoziński était bien préparé à sa future activité pastorale, dans un diocèse privé de son pasteur depuis un demi siècle.

Sacré évêque dans la Cathédrale de Varsovie, le 28 juillet 1918, en la présence du Nonce Apostolique, Mgr. Achille Ratti, il commençait son épiscopat sur un terrain désolé par la guerre et désorganisé dans son administration. Après la retraite de l'armée allemande, le diocèse fut occupé par l'armée soviétique: l'évêque fut forcé de se cacher pendant une demie année dans son diocèse. Avec l'occupation de Mińsk par l'armée polonaise, mgr. Łoziński revient à Mińsk, en août 1919, et y reste jusqu'en 1920; arrêté et emprisonné à Moscou, il retourne en été 1921 à Varsovie libérée. La partie du diocèse de Mińsk, attribuée à la Pologne par le Traité de Riga, fut unie à un certain nombre de paroisses de Wilno pour former un nouveau diocèse, celui de Pińsk (circonscription du 28 oct. 1925) ¹⁷⁾. Mgr. Łoziński fut désigné évêque du nouveau diocèse, un des plus étendue en Pologne, mais ne comptant qu'environ 250.000 âmes. C'était une population, où se mêlaient différentes nations et confessions; les orthodoxes, anciens catholiques de rite oriental, séparés de l'Eglise Universelle sous Catherine II et les israélites y étaient prépondérants. Il fallait organiser le diocèse, composé de paroisses faisant jadis partie de deux diocèses (Wilno et Mińsk) et pourvoir à la formation d'un clergé, pour un territoire très étendu et très dépourvu de prêtres. Pasteur d'un diocèse aux confins de deux Eglises (Catholique et Orthodoxe) mgr. Łoziński se fit l'Apôtre de l'Union - il organisa les Conférences de Pińsk, consacrées à la question de l'Union des Eglises. - Ce travail pastoral, les visitations continuelles dans un pays marécageux presque privé alors de communications, mina la santé de mgr. Łoziński, déjà exténuée par la prison et une vie ascétique. Il mourut le

16) Sur Gaspar Borowski, év. de Łuck Zytomir, voir SUPRA: *Chap. I, Suppression du Diocèse de Kamieniec*, texte, notes et Documentation; pour bibliographie voir note 16.

17) Cf. MERCATI A., *Raccolta*, II, pp. 30-40. Concordat entre le Saint Siège et la République de Pologne, 10 février 1925, v. p. 32, Article IX; « *La Hierarchie catholique dans la République de Pologne... III, Province ecclésiastique de Vilno: Diocèse de Pińsk.* »; pour circonscription v.: Acta Apost. Sedis, Comm. Off. a. 1925, No 13 du 5 nov. V. *Documentation*, Doc. NNo 45 et 46.

Samedi Saint 1932, s'offrant pour son diocèse et refusant l'anesthésie jusqu'au dernier moment d'une opération: « pour ne pas s'endormir au moment le plus beau de sa vie ».

Son procès de béatification est en cours à Rome ¹⁸⁾.

A la fin de la 2e Guerre mondiale presque tout le territoire de l'ancien diocèse de Mińsk fut « annexé » à la Russie, pour faire partie de la « République Soviétique de Biélorussie ».

18) Sur Mgr. Sigismond Łoziński, voir ks. Józef JANUS S. J., *Wielki Pasterz na wschodnich rubieżach*, Melbourne 1956, ed. IV. Ks. WITOLD CZEZCZOT, *Biskup piński ks. Zygmunt Łoziński*, Warszawa 1923.

B. DOCUMENTATION

Doc. N. 29.

(s.l., s.d. 1868).

Anonyme (personne connue au Saint Siège).

Relation concernant l'élection du vicaire capitulaire de Wilna.

Original:

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, f. 666 (4 pages n.n.).

(Imprimé:

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 33-36).

Relazione di una persona nota alla S. Sede intorno alla elezione del Vicario Capitolare di Wilna.

Au moment de l'exil de Monseigneur Krasiniński le Chapitre de Wilna était au complet. Le Gouvernement voulant faire nommer Chanoines trois Ecclesiastiques du Diocèse de Wilna, les Abbés Niemeksza, Zylinski et Tupalski, créa trois titres nouveaux en leur faveur, avec l'injonction qu'ils devaient tous de suite faire partie du Chapitre, et avec la restriction, qu'à mesure des vacances le nombre des Chanoines devait être ramené au chiffre normal. Il y a eu tant de morts depuis, que le Chapitre n'est même plus au complet.

L'Abbé Niemeksza avait été professeur de l'Accadémie Ecclésiastique de Saint-Petersbourg. Après la mort, en 1863, de Mr. Zylinski Archevêque de Mohylew son protecteur, il fut éloigné de l'Académie par Mr. Beresiewicz son Recteur, et fut nommé professeur de Religion au Collège noble de Wilna. Parlant la langue russe avec facilité, et s'adonnant à la boisson, il se mettait facilement dans de bons rapports avec les officiers et les employés russes. Il arriva d'ailleurs à Wilna à une époque où la répression avait déjà été inaugurée par le General Mourawieff. Il cru probablement prudent dans ce moment-là de paraître très gouvernemental. En tous cas il faut lui rendre cette justice qu'il n'a contribué à la perte de personne, et que plus d'une personne doit à son intercession, si non la vie, au moins un adoucissement des peines, quelques uns la liberté. Il

prétend avoir ambitionné l'élevation dans la hiérarchie ecclésiastique dans l'idée que n'étant pas compromis politiquement, il pouvait être utile à l'église. Il est de fait que quand il fut nommé Chanoine, il demanda la permission d'en prévenir Mr. Krasinski. Il lui télégrafia, demandant une réponse. Mr. Krasinski le félicita par télégraphe de sa promotion, et il prit cette félicitation pour une approbation. Plus tard, après la mort du Prélat Bowkiewicz, il s'exprima très ouvertement sur l'illegalité de l'élection d'un Vicaire Capitulaire, et disait qu'il n'accepterait pas ces fonctions, car elles sont irrégulières, tandis qu'il aurait accepté, à ce qu'il disait, les fonctions d'Administrateur nommé par le Gouvernement, sachant qu'il n'aurait eu aucun caractère canonique, et qu'il n'aurait été qu'un intermédiaire imposé entre le Gouvernement et le clergé. Maintenant il semble roué par la douleur à la vue des malheurs que accablent l'église, et par le remors d'y avoir donné la main. Il a toutefois abandonné la besogne.

Quels étaient les services en recompense des quels les abbés Zylinski et Tupalski ont été nommés Chanoines, je ne saurais le dire. La protection de l'Abbé Niemeksa y aura été pour beaucoup. On dit que depuis leur promotion au canonicat ces deux prêtres ont participé à des conciliabules qui ont eu lieu à St.-Petersbourg pour trouver les moyens de former une église nationale, conservant le rite latin, mais toutefois séparée du Saint-Siège.

L'Abbé Zylinski, qui n'est pas du tout parent de feu Mr. Zylinski, Archevêque de Mohylew, est un homme moyen (*sic!*) docteur, Vicaire Capitulaire, il est d'autant plus dangereux.

L'Abbé Tupalski se distingue par son énergie brutale.

Ces trois ecclésiastiques ont eu soin de se faire donner du Czar d'un très bon rapport.

Leur nomination au canonicat fut faite, ainsi qu'il vient d'être dit, par ordre du Gouvernement, qui mira à créer des bénéfices temporaires spéciaux en leur faveur. Mais c'est l'Abbé Bowkiewicz, Vicaire General qui dut les nommer et solliciter la confirmation de cette nomination par le Collège ecclésiastique catholique de St.-Petersbourg. Telle est la loi sur cette matière en Russie.

La première réponse du Collège fut que cette nomination n'était pas canonique. Le Collège tout en étant accoutumé de tout temps au servilisme, n'était pas encore terrorisé comme il a été depuis. Sa réponse excita les colères du General Mourawieff. Mr. Staniewski Vicaire Capitulaire de l'Archidiocèse de Mohylew et Président du Collège fut fortement reproché. Le Collège donna alors pour explication que la promotion au Canonicat de ces ecclésiastiques n'était pas régulière, car deux d'entre eux, les Abbés Zylinski et Tupalski, n'avaient pas de grades académiques, exigés pour les fonctions ecclésiastiques supérieures par l'Ukaze de la création de l'Académie Ecclésiastique.

Ces deux Prêtres venant à St.-Petersbourg, subirent des espèces d'examen à l'Académie dont le R. P. Stacewicz, Dominicain, était devenu Recteur, en même temps qu'il était devenu membre du Collège ecclésiastique. Ces Prêtres obtinrent des grades académiques et furent confirmés dans leur fonctions de chanoine par le Collège de St.-Petersbourg.

Au printemps 1866 le Prélat Bowkiewicz, Vicaire Général du diocèse de Wilna, mourut. Le Gouvernement civil de Wilna ordonna au Chapitre de se réunir et d'élire l'Abbé (devenu Chanoine) Zylinski, Administrateur du Diocèse. Je me sers exprès de l'expression d'Administrateur dont se

sert le Gouvernement, sans s'enquêter du caractère canonique de ce fonctionnaire.

La première réponse du Chapitre fut, que l'Evêque étant vivant, le Chapitre n'a pas le pouvoir d'élire un Administrateur. L'ordre d'élire l'Abbé Zylinski fut réitéré et accompagné de menaces. Le General Mourawieff n'était, il est vrai, plus à Wilna, mais son successeur, le Général Kaufmann avait conservé la tradition de la violence de son prédécesseur, et y ajoutait un acharnement beaucoup plus grand contre l'Eglise.

Sous cette pression le Chapitre céda. Un seul Chanoine, l'Abbé Warzynski, se mit au lit pour ne pas prendre part à ce simulacre d'élection. L'Abbé Zylinski fu élu Administrateur du Diocèse et confirmé dans ces fonction, par le Collège Ecclésiastique de St.-Petersbourg.

Doc. N. 30.

Poznań, 17.III.1868.

*Mieczysław Ledóchowski, archevêque de Gniezno et de Poznań
au cardinal secrétaire d'Etat Antonelli.*

*Informations sur la nomination du chan. P. Żylinski comme vicaire
capitulaire de Wilna.*

Original - AA.EE.SS., C. di R. e Pol., vol. XX, ff. 626-627.

(Impr. - AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 26-29).

Lettere di Monsig. Ledochowski, Arcivescovo di Gnesen e Posen, all'Emo Sig. Cardinale Segretario di Stato, contenenti le informazioni prese dallo stesso sulla nomina del Canonico Zylinski a Vicario Capitolare di Wilna.

Facendo seguito al rispettoso mio foglio dei 3 del corrente mese, ho l'onore di sottomettere a Vostra Emza Rma alcune informazioni un poco più circostanziate intorno all'amministrazione attuale della Diocesi di Wilna, comunicatemi parte da un Ecclesiastico il quale richiesto da me all'uopo recossi personalmente a Kowno e si abboccò con Monsignor Wolonczewski Vescovo di Samogizia, parte da questo stesso Vescovo in una lettera rimessami per mezzo dell'anzidetto Ecclesiastico.

La relazione del primo dice così:

Il Vescovo di Wilna nell'atto di partire in esilio ha autorizzato una sola persona ad amministrare la diocesi e questa persona fu il suo Vicario generale. Dopo la morte di questo ultimo, il Capitolo si riunì per scegliere dal proprio gremio un Amministratore in luogo del defunto, ma nessuno dei Capitolari volle assumere una tale carica, in presenza delle difficili circostanze del tempo. Allora il Governo Russo, senza notizia e senza consenso del Vescovo, nominò tre nuovi Canonici, tra i quali era il Zylinski; il Capitolo così completato procedette a nuova elezione, e scelse lo stesso Zylinski ad Amministratore. Il Vescovo fu informato di tutto ciò, ma non protestò contro l'elezione, da dove si argomentò che egli tacendo ratificava la scelta. Ignoravasi se il Capitolo fosse o no facoltizzato dal suo Vescovo a procedere alla nomina di un Amministratore. Certo è però che Zylinski è stato eletto sull'indicazione del Governo, il quale per questo fine appunto lo aveva nominato poco prima Canonico.

Zylinski non gode di buona opinione in punto di attaccamento alla Chiesa e di fermezza nella fede; ma la sua morale condotta, tranne l'ambizione, non é criticata. Gli altri Capitolari con eccezione di tre o quattro stanno fermi per parte della Chiesa e sembrano animati di viva fede; può quindi sperarsi, che sapranno resistere alla non mai cessante violentissima persecuzione, con cui il Governo si sforza di distruggere la Cattolica Chiesa nell'Impero.

Monsig. Vescovo di Samogizia aggiunge nella sua lettera, che si dubita che Zylinski abbia ottenuta qualunque facoltà da Monsig. Krasinski Vescovo esiliato di Wilna, perchè ogni comunicazione con esso lui è chiusa. Perciò egli medesimo ha provveduto alla giurisdizione dei Confessori in virtù de' poteri ottenuti dalla S. Sede, ma questi non bastano per gli altri bisogni spirituali dei diocesani di Wilna, specialmente per ogni specie di dispense, anche matrimoniali; quindi Monsig. Wolonczewski manifesta il voto che Sua Santità si degnasse estendere le facoltà che egli possiede per la sua diocesi di Samogizia, anche alla diocesi di Wilna, fino a tanto che l'attuale stato di cose non si cambii; desidera pure vivamente che gli si concedano dalla S. Sede più ampie facoltà in vista della somma difficoltà di comunicare con Roma, ma non dice quali facoltà intende implorare. Dal testo della lettera conghiettureo che si tratta di poteri in ordine alle dispense matrimoniali.

Tanto doveva a Vostra Emza in esecuzione dei venerati suoi comandi, e baciandole umilissimamente la Sacra Porpora, con sensi del più profondo rispetto e venerazione mi rassegnò.

Posen, li 17 Marzo 1868.

Umo Devmo Obbmo Servitore
M. Arcivescovo di Gnesen e Posen.

Doc. N. 31.

Poznań, 11.VI.1868.

*M. Ledóchowski, archev. de Gniezno et de Poznań
au cardinal Antonelli.*

*Notices reçues par l'entremise de Mgr. Wołonczewski, év. de Samogitie,
concernant la juridiction ecclésiastique du diocèse de Wilno.*

Orig. AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3, f. 668.

(Imprimé. AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 29-32. B).

Impedito dalla visita pastorale, dalla quale mi trovo or ora di ritorno, non ho potuto prima di oggi riscontrare il venerato ufficio che Vostra Emza si é degnata di indirizzarmi in data dei 4 Aprile a. c. Non tralasciai però di fare in questo frattempo le opportune pratiche onde pormi in grado di dare precise risposte ai punti specificati dell'Emza Vostra nel prelodato dispaccio, e relativi alla non meno grave che difficile questione dell'ordinamento della giurisdizione ecclesiastica nella diocesi di Wilna.

Un Sacerdote di mia fiducia si recò appositamente a Kowno, residenza del Vescovo di Samogizia, affine di attingervi le richieste notizie, sia dello stesso Prelato, sia da altre autorevoli fonti.

Monsig. Wolonczewski non avendo avuto coraggio di mettere per iscritto quanto comunicò a voce al mio messo, mi limito ad umiliare a

Vostra Emza una traduzione esatta del rapporto che questi mi presentò, mentre credo possasi interamente riposare sulla precisione del medesimo.

Ecco quanto dice il rapporto:

« Mi affretto di esporre a V. S. ciò che intorno agli affari della diocesi di Wilna appresi dal Rmo Monsig. Vescovo di Samogizia, nell'ultima mia dimora a Kowno. Pregai anzi tutto quel riverito Prelato volesse egli stesso stendere una esatta relazione dello stato in cui detti affari si trovano, ma non mi riuscì di ottenerlo. Mai aveva ancora veduto Monsig. Wolonczewski così abbattuto e scorato, come questa volta, lo che per altro non può recare meraviglia, stanti le incessanti angherie del Governo Russo capaci di infrangere il più forte e robusto animo.

A voce mi dette egli le seguenti notizie intorno all'Amministrazione della diocesi di Wilna. Quando il Vescovo ne fu esiliato, e morto l'Amministratore da esso nominato, il Governo intimò al Capitolo scegliesse un altro Amministratore. Nessuno dei Capitolari volle assumere l'amministrazione senza consenso del Vescovo, ma il Governo non consentì che tale consenso si richiedesse. Allora nominò lo stesso Governo tre nuovi Canonici, tra i quali Zylinski, e mandò al Capitolo che commettesse al detto Zylinski l'amministrazione della diocesi. I Canonici neonominati, i quali canonicamente non furono istituiti, presero parte nella cosiddetta elezione, in seguito di cui Zylinski amministrò, più in nome del Governo russo che altrimenti, la Chiesa di Wilna. Questo Sacerdote non può in realtà considerarsi se non come un mero istrumento dell'autorità civile, e coi proprii fatti ogni giorno più chiaramente lo addimostra.

Nel mese di aprile ottenne Monsig. Wolonczewski il permesso di fare un viaggio a Wilna. Volle egli vedere come vi camminano le cose ecclesiastiche e specialmente amministrarvi il Sacramento della Confermazione, essendovi stato autorizzato dall'esiliato Vescovo. Zylinski però gli proibì di cresimare, Monsignore dovette così tornarsene a casa.

In tale circostanza si era egli abboccato in Wilna coi membri più ragguardevoli del Capitolo, per sapere cosa essi giudicherebbero più indicato o necessario al bene della diocesi; convennero però che non si poteva nulla fare, e che era mestieri lasciar correre le cose come vanno. Monsig. di Samogizia non potrebbe assumere, ancorchè gli venisse dalla Santa Sede commesso, il governo della diocesi di Wilna; poichè Zylinski se ne sentirebbe offeso, ne farebbe fuor di dubbio lagnanze al Governo, e Monsig. Wolonczewski sarebbe immediatamente esportato. Tutto adunque nella diocesi di Wilna pende dalla fedeltà del Clero, se questo vacilla e le attuali condizioni non mutano, la diocesi rovina impreteribilmente nello scisma.

Monsig. Wolonczewski prega V. S. di procurargli da Roma la facoltà di dispensare in tutti gli impedimenti matrimoniali, nei quali la S. Sede suole dispensare, e ciò non solo per la sua diocesi, ma anche per quella di Wilna, perchè grandi sono le difficoltà, dacchè Roma non riconosce la commissione istituita in Pietroburgo e non dà risposta alle preci che per quella via le si indirizzano.

Lo stesso Zylinski ha già più volte pregato Monsig. di Samogizia di trovare un qualche modo acciocchè i contraenti, i quali per causa di diversi impedimenti non possono unirsi in matrimonio, da siffatti impedimenti fossero dispensati. Altre facoltà non desidera avere.

La persecuzione intrapresa dal Governo russo contro la Cattolica Chiesa va sempre crescendo; i maggiori progressi fa lo scisma nella diocesi di Minsk ».

Tanto mi dice l'Ecclesiastico, cui aveva commesso le parti di attingere sui luoghi le necessarie informazioni. Sembra risultare dal precedente ragguaglio che la elezione del Vicario Capitolare di Wilna è sotto ogni riguardo nulla, e che non sarebbe prudente affidare al medesimo il governo della diocesi per mezzo di una delegazione diretta dalla S. Sede. Pare ugualmente difficile d'imporre quest'onere a Monsig. Vescovo di Samogizia, poichè ciò potrebbe causare la deportazione di quel Prelato ed esporrebbe una diocesi di più ad una prematura vedovanza. Lasciare poi le cose *in statu quo*, ossia non provvedere in qualche maniera alla regolarità di giurisdizione, in faccia al grave pericolo di generale defezione dalla fede di quelle infelici contrade, non so se sia possibile.

In sì triste congiuntura non si affaccia altro espediente se non quello di autorizzare Monsig. Wolonczewski a scegliere uno, due, o tre Ecclesiastici della diocesi di Wilna, i più sicuri e i più prudenti, e di conferire ai medesimi la giurisdizione ordinaria, da esercitarsi da essi successivamente, a mano che l'uno o l'altro ne venisse impedito, ma in guisa che valgano essi sanare soltanto ciò che dall'intruso Vicario Capitolare fosse nullamente intrapreso, ogniquale volta non fosse alla Chiesa svantaggioso, e di supplire al medesimo, là dove imperioso ne sarebbe il bisogno, lasciando nel rimanente libera l'azione del Zylinski nei casi di minore conseguenza, e per le persone che in buona fede credono legittima la di lui autorità.

Comunque difficile e forse in pratica inesequibile, é questo a parer mio l'unico rimedio che in oggi rimane ancora a tentarsi per salvare se sia possibile la disgraziata diocesi di Wilna.

Eseguiti così i comandi di Vostra Emza, con sensi del più profondo rispetto e venerazione Le bacio umilissimamente la Sacra Porpora e mi rassegnò.

Posen, 11 Giugno 1868.

Umo Dmo Obbmo Servitore
Miecislao Arciv. di Gnesen e Posen.

Doc. N. 32.

St. Pétersbourg, 15 (27).VII.1869.

Alexandre II au Sénat.

Oukase de suppression du diocèse de Mińsk. Traduction italienne du journal « Gołos ».

AA. EE. SS., C. di R. e Pol., vol. XXI, p. 3, f. 674.

« Trovando utile di sopprimere la Diocesi Cattolico-Romana di Minsk, graziosamente solleviam Mgr. Wojtkiewicz Vescovo di questa Diocesi e ordiniamo che le Chiese appartenenti alla Diocesi di Minsk siano riunite a quella di Wilna... ».

Questo Ukaz fu pubblicato nel Giornale Russo IL GOLOS, dal quale L'UNIVERS del 19 Ag. lo tradusse.

Wilno, 16.X.1872.

Chapitre de Wilno

Extrait, pour l'usage officiel relatif à l'élection de Pierre Żyliński, comme vicaire capitulaire.

Copie: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, f. 668.

(Imprimé: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 39-41).

Extractum de actibus Capituli Ecclesiae Cathedralis Vlnensis, Tomo XLIV, pagina 52, sequentis quoad verbum tenoris:

« Actum Vlnae in Extraordinaria Sessione Capituli Ecclesiae Cathedralis Vlnensis, Anno Domini Octingentesimo sexagesimo sexto supra Millesimum, Die vero vigesima septima Mensis Maii, Feria sexta post Dominicam SS. Trinitatis, Octava Festi SS. Corporis Christi incidente, hora 9 mane ».

« Post obitum 23 huius mensis Maii piae memoriae Illustrissimi ac Reverendissimi Iosephi Bowkiewicz, Praelati Praepositi Cathedrae, nec non Officialis Consistorii Episcopalis Generalis, Sacrae Theol. Doct. ac Vicarii Capitularis, ipso Episcopo loci Ordinario extra Dioecesim commorante, eandem Vlnensem Dioecesim administrantis; idem Capitulum ne diuturnior absque uno certo et idoneo Rectore, tam amplae Dioeceseos orbitas, Clero ac fidei populo aliquam noxam posset inferre; novam electionem hac die pro Normali designato, eo cadente, in Gremio suo plenarie congregatum, praesidente Illmo ac Revmo Praelato Decano Vice-Officiali seu iudice Surrogato Consistorii S. Theol. Doctore, Ordinis S. Stanislai 2.ae Classis Equite Mamerto Herburtt, praesentibus: Archidiacono Alexandro Wazynski, Custode Antonio Niemeksza, Praelato Petro Zylinski Officiali Consistorii Episcopalis Generalis Vlnensis, Scholastico Eduardo Tupalski, Cantore Simone Kozlowski, nec non Canonicis: Seniore Ludovico Zdanowicz et Clemente Linkin; peracta in Ecclesia Cathedrali, ut moris est, Missa de Spiritu Sancto, in stuba consueta capitularii, iuxta Canonicas Sanctiones, novum sibi e gremio suo *Vicarium Capitularem* Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Praelatum Cathedralem Vlnensem, Officialem eiusdem Consistorii, S. Theologiae Doctorem, Ordinum S. Stanislai 2.ae Classis, nec non aureae Crucis pectoralis Equitem *Petrum Zylinski* ob singularia sua merita, egregiam eruditionem, ac rerum gerendarum dexteritatem, vigore Concilii Tridentini, aliorumque decretorum et sanctionum canonicarum sibi competentium, Vicarium suum capitularem, cum plenaria potestate Vlnensem Dioecesim tam in spiritualibus quam temporalibus administrandi, simulque Praelatum-Praepositum eiusdemque Capituli, unaniter elegit et constituit; eumque pro legitimo suo Rectore suscipere ex animo consensit. - In cuius rei fidem, eundem actum omnium eligentium manibus subscriptum, sigilloque suo maiori communitum, Notario suo, Actibus suis ingrossari mandavit. Dabantur Vlnae, Die et anno ut supra. - Subscriperunt: - Praesidens Praelatus Decanus Mamertus Herburtt; Alexander Wazynski Praelatus Archidiaconus; Antonius Niemeksza Praelatus Custos; Eduardus Tupalski Praelatus Scholasticus; Simeon Kozlowski Praelatus Cantor; Canonicus Senior Ludovicus Zdanowicz; Canonicus Clements Linkin; Notarius Capituli Alexander Waszkiewicz ».

Cum Originali verbotenus concordari attestamur. In cuius rei fidem praesentem Extractum propriis nostris manibus subscribentes sigilloque nostro maiori Capitulari eidem appposito communientes, extradi iussimus. - Dabantur Vilnae Anno Domini 1872 Mensis Octobris 16 die.

Praelatus Decanus Cathedralis, Vice-Officialis Consistorii Episcopalis

Vilnensis Sac. Th. Dr. Mamertus Herburtt, uti Praesidens.

Praelatus Custos SS. CC. Doctor Antonius Niemeksza.

Praelatus Scholasticus Clemens Linkin.

Praelatus Cantor Simeon Kozlowski.

Canonicus Senior Ludovicus Zdanowicz Magister S. Theologiae.

Canonicus Felicianus Biedrzyński.

Nota: - Ratione mortis Praelatorum:

Alexandri Wazynski et Eduardi Tupalski, Extractum hunc subscripserunt: Clemens Linkin, uti Praelatus Scholasticus, et Felicianus Biedrzyński novus Canonicus.

Notarius Capituli, Vive-Custos Cathedrae Vilnensis Alexander Waszkiewicz.

Doc. N. 34.

Wilno, 16/28.X.1872.

Chapitre de la cathédrale de Wilno

à Pie IX.

Sur l'élection du prélat Pierre Zylinski comme vicaire capitulaire.

Original: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, f. 667-667 v.

(Impr.: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 37-38).

BEATISSIME PATER!

Deus misericordiarum, qui dixit de tenebris lucem clarescere, hanc nobis contulit gratiam, ut quod diu desideravimus, ad Te, Beatissime Pater, quem Domini nostri Jesu Christi Vicarium atque universae Ecclesiae Rectorem agnoscimus, scripto adire, Vestraeque Sanctitati piissimum animi nostri affectum exhibere possimus. Neque tam nos movet culpaestrae conscientia, quam afficit laetitia, eo quod strictissimam nostram cum Sede Apostolica unionem et Vestrae Sanctitati et nobismetipsis declarare valemus. - Ratio autem scripti nostri haec est:

Post mortem Praelati Bowkiewicz (consecutam anno 1866, 23 Maii) qui absente Episcopo, delegata sibi ab eo potestate, administraverat dioecesim, quum nulla spes adesset brevi rediturum esse, Capitulum Vilnense accessit ad eligendum e gremio suo Vicarium Capitularem atque sponte eligit Praelatum Petrum Zylinski. Cuius electionis actum mox transmisit ad defunctum nunc Episcopum Staniewski, ea mente, ut ille ad pedes Sancti-

tatis Vestrae deponeretur atque, si ita beneplacitum fuisset, confirmaretur. - Sed quod tunc fieri debuit, nunc libentissime perficimus. Si vero aliqua hic irregularitas irrepserit, nosque exinde culpam aliquam contraxerimus quod neminem criminari volentes, minime recusamus; suppliciter deprecamur Sanctitatem Vestram, ut illam nobis benignissime remittat, nostramque electionem ratam habere, confirmareque dignetur.

Provoluti ad pedes Sanctitatis Vestrae cum piissimo animi desiderio, imploramus dari nobis Apostolicam benedictionem.

Obedientissimi atque devotissimi filii,
Capituli Vilnensis Romano-Catholici:

Praelatus Decanus Cathed. Surrog. Consist. S. Th. Dr. Mamertus Herburtt.

Praelatus Archidiaconus Cath. Vilnae S. Th. Dr. Simon Kozlowski.

Praelatus Custos SS. CC. Doctor Antonius Niemeksza.

Praelatus Scholasticus Clemens Linkin.

Praelatus Cantor Cath. Vilnen. Felicianus Biedrzyński.

Canonicus Senior Ludovicus Zdanowicz Magister S. Theologiae.

Anno Domini 1872 mensis octobris 16-28 die Vilnae.

Secretarius Capituli Presbyter A. Waszkiewicz.

Doc. N. 35.

Wilno, 16-28.X.1872.

Abbé Pierre Żylinski

à Pie IX.

De son élection par le chapitre comme vicaire capitulaire. Prie le Saint Père de nommer un Pasteur au diocèse de Wilno.

Original: AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, f. 669.

(Impr.: AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 42-43).

Beatissime Pater!

In tristissima Dioeceseos Vilnensis conditione, quum dioecesanus Episcopus abesset, prout et nunc abest, Capitulum Vilnense, sine ullo ex mea parte ambitu et sine ullis meis meritis, quod libenter confiteor, unanimiter elegit me suum Vicarium Capitularem, mihi que regimen dioeceseos commisit.

Non obstante actu electionis, transmisso ad Praesidem Romano-Catholici Collegii, quod est Petropoli, eo consilio, ut ad Sedem Apostolicam referretur, ego seorsim, in humilitate mea, ausus sum scribere ad Sanctitatem Vestram, rogans, ut rebus afflictis dioeceseos consuleret eique pastorem, licet ad tempus, provideret. Quod ad me attinet, tantum abest,

ut regendi desiderio flagrem, ut potius locum meum cuicumque alio cedere paratus sim. Terret me illa ratio reddenda coram Iudice Supremo non solum de mea vita, sed etiam de tot animarum salute, quam hucusque, prout tempus permisit, omni modo promovere et stabilire conatus sum, idque feci adhaerens in omnibus doctrinae Sanctae Romanae Catholicae Ecclesiae, eiusque Sanctis legibus et praeceptis.

Provolutus ad pedes Sanctitatis Vestrae enixe deprecor concedi mihi Apostolicam benedictionem.

Sanctitatis Vestrae

Obedientissimus atque devotissimus filius
Praelatus Praepositus Cathedrae Vilmensis, Officialis
Consistorii, Administrans pro Episcopo Dioecesim Vilmensem,

Petrus Zylinski S. Theologiae Doctor.

Wilno, 16/28 oct. 1872.

Doc. N. 36.

4.III.1874.

*Cardinal secrétaire d'Etat Antonelli
à l'abbé Pierre Zylinski.*

Minute orig.: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI p. 3me, f. 670.

(Impr.: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 44-46).

Reverendo Domino Petro Zylinski

Vilnam, die 4 Martii 1874.

Multiplices inter angores, quibus SSmus Pater undique premitur, solitudinem plane singularem experiri quotidie cogitur ex tristissima conditione, in qua Ecclesiae Vilmensis et Minscensis iamdiu versantur. Hanc ob causam id muneris mihi commisit ut Suo nomine te tandem convenirem, Reverende Domine, atque ob oculos ponerem quid Eius animum vehementer angit, quidve abs te idcirco postulat quam citius praestandum.

Primum quidem quod, litteris datis sub die 26 Octobris anno 1872 Eidem SSmo Domino declarabas, videlicet: *tantum abesse, ut regendi desiderio flagrares, ut potius locum, quem adhuc tenes, alii cuicumque cedere paratus esses; Eum rogans idcirco, ut rebus afflictis Dioeceseos Vilmensis consuleret, eique Pastorem, licet ad tempus, provideret; id Sanctitas Sua libenti animo accepit, et commendatione dignum existimavit.* Verum vel ipse huius tuae voluntatis impulsus, uti mox fatebaris,

inquiens: *Terrere te illam rationem reddendam coram Iudice Supremo, non solum de tua vita, sed etiam de tot animarum salute; certo argumento est iis conscientiae stimulis, te exagitari, qui tranquillum undequaque te esse non sinunt. Nec secus se habere rem posse apprime deprehendes, Reverende Domine, si tecum parumper consideres, quo iure, quae auctoritate munus administrandi istic ecclesiam susceperis; et quomodo eodem suscepto hucusque functus fueris.*

Latere te enim non potest inde ab anno 1866 ad arripiendum regimen Vilmensis Dioeceseos ratione minime commendanda te adscitum fuisse. Anno vero 1869 administrationem dioecesis Minscensis, non servatis ecclesiasticis regulis suppressae et Vilmensi unitae, nihil haesisti, quominus, absque praevia Apostolicae Sedis delegatione, temere susciperes. Hinc facile intelliges ea, quae in spirituali gubernio per te gesta sunt, et geruntur adhuc, praesertim quae Ecclesiam Minscensem spectant, utpote sine legitima iurisdictione confecta, nulla et irrita esse; innumeris laqueis Christifidelium conscientias irretiri etiam, et anxietatibus infinitis perturbari. Ad haec, quae gravissima sunt, SSmus Pater ex crebris nuntiis didicit, non solum te in assumpto sic irregulariter regimine perseverare maluisse, sed talia insuper patrasse, quae bonis omnibus offensionem, et maximo moerori fuerint. Quandoquidem relatum est, te, prope ipsum suscepti muneris exordium, aperte obstitisse quominus Sacramentum Confirmationis administraretur ab Episcopo, qui a legitimo sacrorum Antistite Vilmensi, quamvis in exilio degente, veniam expresse obtinuerat. Te etiam connivente, mox Vilnae libros catholico cultui destinato prodiisse in russicam linguam a viris nonnullis schismaticis et apostatis versos et corruptos, quos tu non probasti modo, inconsulta Apostolica Sede; sed etiam fovere omni ope aggressus es adeo exprobandam novitatem, adiectis minis et animadversionibus in populum, clerumque merito repugnantem.

Nuntiatum quoque est, te violentia uti in eos, qui tuis mandatis parere iuste renuunt, bonos presbyteros ab officio remove, pravosque praeficere; ephemerides hominesque catholicae religioni inimicos omnimodis studiis prosequi, ac sententias pro divortii in causis matrimonialibus latas esse, pecunia accepta. Haec et alia id genus, quae praetereo, de te narrantur. Nil mirum igitur si in Vilmensi potissimum Dioecesi ecclesiastica disciplina proculcetur, simoniaca pestis et morum corruptio propaletur, et fides catholica in discrimen adducatur. In Minscensi vero Dioecesi numquam satis deplorare quis posset, si post tot paroeciarum suppressiones, Catholici praesertim ruricolae quovis praesidio destituti ad funestissimum schisma turmatim impellantur in dies.

Itaque SSmus Pater tanta Christifidelium ruina commotus, et gravissimam, in qua es, conditione miseratus, mihi in mandatis dedit monendi te, atque hortandi, ut conscientiae tuae quamprimum consulas, prae oculis habens districtissimum Christi tribunal. Sperat quidem SSmus Pater fore ut, qui Eidem iam scripseras adhaerere in omnibus Catholicae Ecclesiae doctrinae, legibus et praeceptis, nunc velis paternis Christi Vicarii monitis obsequentem te praebere; ne si id forte facere detrectaveris, Ipse, aegre quidem, compellatur ea media adhibere, quae pro rei gravitate, et supremi ministerii sui officio expedire in Domino iudicaverit.

Dum haec Summi Pontificis nomine tibi significo, pergratum facies, si congruum responsum ut primum reddideris. Interim hac occasione libenter utens, fausta omnia tibi a Deo adprecor.

Jaroslaw, 13.IX.1874.

*Mgr. Felix Sigismond Feliński, archev. de Varsovie.
au Saint Siège.*

*Difficultés concernant la conduite du clergé et des fidèles envers les
prêtres considérés comme intrus - proposées à la décision du Saint-
Siège.*

Minute: AA.EE.SS., C. di R. e Pol. XXI, p. 3me, ff. 671-671 B.

(Imprimé: AA.EE.SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 47-49).

Iaroslaw, 13 Septembre 1874.

Un prêtre du diocèse de Minsk a été récemment chez moi pour me consulter sur la conduite à tenir dans les circonstances actuelles; mais les difficultés sont si grandes, qu'une résolution du St-Siège serait indispensable. La question principale est celle des *intrus*, car toutes les autres en dépendent. Nos prêtres zélés, et le peuple fidèle, voyant la conduite des catholiques en Allemagne et en Suisse, qui a obtenu l'approbation du St-Siège, sont arrivés à la persuasion, que chez nous aussi on devrait agir de même, en évitant tout commerce religieux avec des intrus. Mais en pratique il n'est pas facile de déterminer quels sont les prêtres intrus. C'est pourquoi on voudrait avoir une décision précise sur les points suivant:

1) Est-il permis de reconnaître le pouvoir de l'Abbé Żylinski a) dans le diocèse de Vilna, b) dans celui de Minsk?

2) Est-il permis aux prêtres de recevoir de lui des nominations à différentes charges ecclésiastiques, et les fidèles peuvent-ils recevoir les ss. Sacrements des prêtres nommés par lui?

3) Les dispenses et les indults de l'Abbé Żylinski sont-ils valables a) dans le diocèse de Vilna, b) dans celui de Minsk?

4) Les mariages contractés devant les curés nommés par lui sont-ils valables?

5) Est-il permis d'entendre la Messe et de recevoir les Sacrements dans les églises dont les curés ont adopté les rituels russes?

Pour éclaircir la question il faut ajouter, que le peuple le considère comme une apostasie, et évite généralement ces églises, ce qui a même décidé plusieurs prêtres à se rétracter et à rejeter les rituels qu'ils avaient déjà adoptés.

Quiconque engage le peuple à s'adresser à de pareils prêtres, est considéré par celui-ci comme traître et apostat, ou du moins comme un homme faible et aveuglé, sur tout depuis que la lutte religieuse en Occident a démontré comment les vrais catholiques doivent se conduire.

6) Ceux qui ont reçu leur nomination des intrus, ou qui ont accepté les nouveaux rituels doivent-ils confesser publiquement leur faute, comme

plusieurs ont déjà fait, ou bien suffit-il de se démettre de la charge reçue et d'abandonner l'usage du rituel?

7) Les prêtres, auxquels on a ôté leurs charges ecclésiastiques et défendu d'administrer les Sacrements peuvent-ils assister les fidèles en secret, se fondant sur leur approbation antérieure, ou sur l'autorisation présumée de l'Eglise, qui ne saurait vouloir priver des milliers de fidèles de secours religieux?

8) S'il n'est pas permis de recevoir les Sacrements des intrus, à qui doit-on s'adresser pour la bénédiction des mariages dans les paroisses administrées par des intrus?

9) Ne pourrait-on pas s'adresser au Métropolitain, ou à un Evêque voisin, pour obtenir des dispenses, indults, et autres grâces spirituelles pour les diocèses privés de leurs pasteurs légitimes?

10) Ne pourrait-on pas conférer à un prêtre zélé de la contrée le droit d'absoudre les pénitents bien disposés des cas réservés au Pape et des censures ecclésiastiques? On pourrait peut-être conférer ce pouvoir à l'abbé Dubowik, qui jouit de la meilleure réputation dans le diocèse de Mińsk.

Doc. N. 38.

[28.XI.1874.]

Chanoine F. De Angelis consulteur

Vote pour la Congrégation des Aff. Eccl. Extraord.

Sur les questions soulevées dans la lettre de Mgr. S. Feliński - et concernant le gouvernement de « l'intrus », le chanoine Pierre Żylinski, aux diocèses de Wilno et de Mińsk.

Imprimé: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, p. 3me, pp. 21-25.

Monsig. Felinski Arcivescovo di Varsavia rilegato in Jaroslaw scrive una lettera alla Segreteria di Stato di Sua Santità sotto il giorno 13 Settembre, nella quale narra, che un Prete della Diocesi di Minsk è andato a consultarlo sulla condotta da tenersi dal Clero e dal popolo della Diocesi di Minsk e di Vilna con gl'intrusi, e propone quindi *dieci quesiti*, per i quali ricchie la soluzione della S. Sede, per potersi condurre in coerenza delle risposte, che saranno date.

I quesiti tutti si aggirano:

1) Sulla potestà del Canonico Żylinski, che s'intitola Vicario Capitolare della Diocesi di Vilna e Minsk.

2) Sulla potestà di quei Preti, che hanno accettate le nomine da lui fatte.

3) Circa la comunione *in divinis* con quei Preti Polacchi, che hanno adottato il rituale russo.

4) Circa la nullità di revoca di quei Preti, che sono stati rimossi o proibiti dal detto Zylinski.

5) Posto che Zylinski ed i suoi siano intrusi, circa il ricorso da farsi al Metropolitano o Vescovo viciniore, per avere indulti, dispense ed altre grazie spirituali.

6) Si chiede in ultimo, che dalla S. Sede sia autorizzato un Prete zelante a poter assolvere dai casi riservati.

E sopra queste dimande S. Eccellenza Rma Monsig. Marini Arcivescovo di Palmira Pro-Segretario della S. Congregazione degli AA. EE. SS. per ordine del S. Padre si è degnato richiedere il mio avviso.

Corrispondendo agli ordini sovrani mi faccio un dovere di esporre il mio coscienzioso parere nel modo seguente.

La risposta a questi quesiti non é affare particolare di alcuni Zelanti Preti, e di qualche pio laico; ma è un affare generale per tutto il Clero ed il popolo fedele della Diocesi di Vilna e di Minsk: perchè a tutti deve interessare di conoscere, se i superiori ecclesiastici siano legittimi od intrusi; e posto che siano intrusi, tutti i fedeli devono seguire una sola regola riguardo ad essi tracciata dalla S. Sede. Questo é canone quanto comune, altrettanto chiaro, giacchè altrimenti avremmo una divisione del Clero e popolo fedele, e quindi potrebbe dirsi «*erit novissimus error peior priore*».

Dovrà dunque darsi una risposta pubblica e comune tanto ai quesiti primi teoretici, quanto agli altri pratici; cioè rispondere, se l'autorità di Zylinski e dei promossi da lui sia legittima o no; e dato che essi siano intrusi, tracciare la condotta del Clero e popolo fedele riguardo ad essi.

Qui però a mio avviso debbono farsi i seguenti dubbi.

I. Se dopo gli atti emanati dalla S. Sede si richieda di dare la risposta al quesito proposto sulla legittimità dell'autorità di Zylinski?

II. Se sia espediente darla ed in qual senso?

Dalla risoluzione del primo quesito sulla legittimità dell'autorità di Zylinski viene pronta la risposta al quesito circa la legittimità degli inferiori Parrochi e Pastori proposti dallo Zylinski, e parimenti di quel che deve ritenersi circa quei Sacerdoti, che furono dal medesimo rimossi, mentre erano per l'innanzi canonicamente istituiti; come ancora da quella risposta dipende la soluzione del quesito sul contegno, che deve tenere il Clero ed il popolo fedele riguardo a quelle persone.

Rispondendo ora al primo dubbio, confesso che dopo la lettera «*Multiplices inter angores*» scritta nel 4 Marzo 1874 e spedita dal Emo e Rmo Sig. Card. Antonelli allo Zylinski, non può più dubitarsi che il detto Zylinski sia intruso ed illegittimo, specialmente nell'amministrazione dell'unità Diocesi di Minsk. In essa lettera si legge: «*Hinc facile intelliges, ea quae in spirituali gubernio per te gesta sunt, et geruntur adhuc, praesertim quae Ecclesiam Minscensem spectant, utpote sine legitima iurisdictione confecta, nulla et irrita esse*».

Questa però fu una lettera privata, la quale sebbene fosse spedita due volte a Zylinski nel Marzo e nell'Agosto di questo anno; *pure rimase senza risposta ed OCCULTISSIMA*. Il pubblico perciò di questa lettera

non sà nulla; e non può perciò sospettare e molto meno aver certa la illegittimità di Zylinski. Che anzi presso il pubblico vi sarebbero argomenti per dimostrare, che Zylinski è il legittimo Vicario Capitolare della Diocesi di Vilna. È stata infatti resa nota al pubblico la partecipazione fatta al S. Padre dal Capitolo di Vilna della nomina di Zylinski a Vicario Capitolare avvenuta nell'Ottobre del 1872, e la lettera di Zylinski diretta al S. Padre, colla quale dava conto di quella nomina. Da quel punto la S. Sede non ha più in pubblico parlato di questo affare.

E sebbene lo Zylinski abbia male amministrata la Diocesi di Vilna, e sia di poi avvenuta per parte del Governo Russo l'illegittima soppressione della Diocesi di Minsk, e l'unione a quella di Vilna amministrata ancora da Zylinski; pure la S. Sede non ha emessa veruna pubblica lagnanza per questi inconvenienti. Questa tolleranza della S. Sede fa sì, che il pubblico non possa essere rassicurato essere Zylinski un intruso, anzi al contrario potrebbe far ritenere, che egli sia nel pacifico possesso della sua legittima autorità.

Che se può ritenersi pubblicamente che Zylinski sia legittimo, od almeno non costi che egli sia illegittimo, non intendo perchè possa dubitarsi della legittimità degli altri Preti posti da lui nelle cariche inferiori; come ancora non sò come possa sostenersi, che si mantenga la giurisdizione in coloro che furono dimessi dalle cariche ed impieghi spirituali. E finalmente non comprendo, come possa determinarsi una condotta del Clero e popolo, che sia in opposizione all'autorità di Zylinski.

Dalle cose fin qui discorse, apparisce che fa duopo dare una risposta sulla legittimità dell'autorità di Zylinski.

Venendo ora al secondo dubbio, avverto che questo stato anormale dell'amministrazione delle due Diocesi di Vilna e di Minsk non può durare. La condizione peggiore per un Clero ed un popolo fedele è quella del *sospetto d'intrusione*, perchè allora il Clero e il popolo non ha fiducia nella missione legittima del suo Pastore. E se ciò è un grande inconveniente in qualunque Diocesi, è un male gravissimo in quei luoghi, ove sta per prevalere lo scisma, come avviene in Russia per la prevalenza del Governo Civile.

Fa duopo adunque rimediare a questo incommodo, e, come suol dirsi, *è necessario sincerare la condizione*. In una parola, bisogna pubblicamente asserire, *o che l'autorità di Zylinski è nulla ed illegittima, oppure legittimarla, e far conoscere che è stata legittimata*.

Secondo la posizione che a me è stata rimessa, io non sono chiamato a risolvere la questione; se cioè sia più espediente fare l'uno o l'altro. Ciò dipenderà dalla sapienza della S. Congregazione degli AA.EE.SS.

Quel solo che io posso fare avvertire dai documenti mandatimi si è, che non è facile, nè scervo di grandi pericoli il dichiarare pubblicamente che l'autorità di Zylinski è illegittima, e che egli sia intruso; giacchè questa dichiarazione mentre resterebbe priva di qualunque effetto per i soprusi e prevalenza dell'Autorità civile, dall'altra parte renderebbe sempre più acerba l'azione della medesima Autorità civile contro i Cattolici. D'altronde io non troverei ragioni per impedire che la S. Sede volesse usare questo atto di apostolico zelo, dichiarando pubblicamente illegittima l'autorità di Zylinski, il quale si serve così malamente dell'autorità, della quale egli si ritiene investito.

Dal fin qui detto è chiaro, a mio avviso, che non si può rispondere agli altri quesiti pratici proposti da Monsig. Felinski, e che sia necessario di

premettere alcuni atti i quali si richieggono per risolvere i proposti punti di controversia.

E così salvo ec.

Filippo Can. De-Angelis Consultore

Doc. N. 39.

1875.

Sommaire des questions, proposées à la session cardinalice de la Congrégation des AA. Eccl. Extraord. - Concernant la position du clergé et des fidèles envers l'administrateur - « intrus » aux diocèses de Wilno et de Minsk.

Imprimé: AA. EE. SS., C. di R. e Pol., XXI, partie 3me, ff. 655-(1-20).

SACRA CONGREGAZIONE DEGLI AFFARI ECCLESIASTICI
STRAORDINARI 1875.

RUSSIA-POLONIA

Diversi quesiti proposti alla S. Sede intorno al modo di condursi dal clero e popolo cattolico cogli'intrusi nelle diocesi di Wilna e di Minsk.

1. Sono oramai decorsi otto anni, da che la diocesi di Wilna e, poco appresso, quella eziandio di Minsk, estese ambedue su tutta la Lituania, trovansi in tale scompiglio ed abbandono, che se da un lato destano continue ansietà ed angustie nelle coscienze di quel clero e popolo fedele, dall'altro sembrano altamente richiedere una qualche provvidenza per parte della S. Sede, non ostante le gravissime difficoltà che si frappongono ad apportarvi un efficace riparo.
2. In vista pertanto di cosiffatta situazione ed in seguito di analoghi quesiti fatti giungere testè al Santo Padre; la Santità di N. S., considerandone la gravità e l'urgenza della risposta, si degnò ordinare che i medesimi, previo il voto di un dotto Consultore, fossero portati all'esame e giudizio degli EE. PP.
3. In pronta esecuzione dei sovrani comandi venne tosto incaricato del voto il Rmo Sig. Canonico De-Angelis, Consultore di questa S.C., al quale furono trasmessi i predetti quesiti con preghiera di corrispondere sollecitamente all'affidatogli incarico; ciò che lo stesso ha eseguito nella maniera che gli EE. PP. vedranno in fine della presente relazione.
4. Se non che innanzi di consegnare al Sacro Consesso un breve ragguaglio così dei quesiti, come ancora del parere dall'egregio Consultore manifestato; il Pro-Segretario di questa S.C., onde meglio adempiere tutte le parti del suo officio, ha stimato conveniente di premettere una succinta esposizione di alcuni fatti, siccome quelli che, avendo intimo rapporto con tutta la vertenza, non solo valgono a far più giustamente apprezzare il presente stato di cose di colà, ma costituiscono altresì il principal fondamento, sul quale dovranno appoggiarsi le determinazioni

che gli EE. PP. nell'alta loro sapienza saranno per adottare come le più acconce al richiesto provvedimento.

5. È cosa a tutti nota che nell'ultima rivoluzione polacca la Lituania, forse perchè più oppressa delle altre provincie o più amante della sua nazionalità, fu uno dei primari centri di agitazione popolare; e per conseguenza addivenne poco dopo teatro miserando di sciagure e centro anche primario della cosiddetta repressione moscovita, spinta sino al punto della completa russificazione. È noto del pari come in tale circostanza il clero polacco si accomunasse in gran parte col popolo in dimostrazioni ostili al Governo e partecipasse più o meno apertamente alla rivolta.

6. Monsignor Krasinski, il quale reggeva allora la vasta diocesi di Wilna, fin dal 1861 accusato di promuovere le clamorose processioni e di eccitare gli animi a tal movimento religioso, cui si attribuiva un significato politico, venne chiamato a Pietroburgo dal Ministro dell'Interno per rendergli conto dell'ingerenza del suo clero nella popolare agitazione. Avendo questo Prelato innanzi al Ministro tenuto un parlare dignitoso in favore della causa religiosa e nazionale dei Polacchi, fu in sul momento restituito alla sua residenza. Se non che nel maggio del 1863, compressa e vinta la rivoluzione, il famoso Generale Mourawieff entrato trionfalmente a Wilna, e fattosi innanzi tutto venire Monsig. Krasinski, cominciò a lanciargli i più acerbi e villani rimproveri, trattandolo qual autore principale della rivolta. Questi allora, forse presago dell'imminente procella, dimandò di potersi recare a Riga ai bagni di mare, ed ottenutone tosto il permesso, già si accingeva al viaggio. Ma avviatosi appena alla stazione, vi trovò pronti gli Agenti della Polizia coll'ordine di tradurlo invece a Nowgorod e quindi a Wiatko, quale dimora definitiva del suo esilio, ove è confinato tuttora. Quivi giunto gli fu severamente interdetto di mantenere qualsivoglia rapporto col clero della diocesi; il suo nome poco dopo venne espunto dal calendario diocesano di Wilna; e la sua persona fu sempre esclusa da qualunque grazia ed amnistia, accordate posteriormente agli altri esuli.

7. Vedovata così la Chiesa di Wilna del proprio Pastore, senza speranza di più riaverlo, il Prelato Sac. Giuseppe Bowkiewicz, Decano del Capitolo e Vicario Generale di Monsig. Krasinski, continuò legittimamente a governarla in virtù dei poteri che questi avevagli delegato prima di partire, senza che il Governo Russo v'infrapponesse altro ostacolo, tranne l'interdetto di comunicare comechessia negli affari diocesani coll'espulso suo Vescovo. Per lo che sembra essere stato dal Governo esteriormente riconosciuto p(i)uttosto qual Vicario Capitolare in Sede vacante.

8. In cotesta guisa la diocesi di Wilna fu governata per lo spazio di tre anni, quando il giorno 23 maggio 1866 venne a mancare ai vivi il prelodato Vicario Generale, l'unica persona alla quale Monsig. Krasinski aveva delegata l'ordinaria sua giurisdizione. Allora il Capitolo Cattedrale, vedendosi affatto sequestrato da qualunque comunicazione col suo legittimo Pastore, si credè in diritto di potere eleggere un Vicario Capitolare, a cui commettere l'amministrazione di quella vasta ed abbandonata diocesi. Il che fu fatto nella persona del Canonico Pietro Zylinski, quattro giorni dopo la morte dell'antecessore, secondo che si afferma nell'atto capitolare trasmesso alla Santa Sede (*Somm. Num. IV*).

9. In sulle prime a Roma si ignorò non solo il modo onde ebbe luogo questa elezione, ma la nomina eziandio del Zylinski. Però al cominciare

dell'anno 1867 Monsig. Wolonczewski, Vescovo di Samogizia, fece giungere al Santo Padre la seguente brevissima comunicazione: « Rector dioeceseos Wilnensis Presbyter Zylinski caret facultate approbandi sacerdotes ad excipiendas Confessiones fidelium; Episcopus etenim Krasinski nullam ei concessit facultatem, quare enixe rogarem ut S. Sedes concedat facultatem cui vult, ne presbyteri et fideles incerti maneant ». Al quale per ordine di Sua Santità fu subito risposto che la medesima Santità Sua, cui stava sommamente a cuore di provvedere al bene spirituale di quei fedeli, si era degnata di concedergli la facoltà di approvare per le confessioni, nel miglior modo che gli fosse riuscito possibile, alcuni sacerdoti della diocesi di Wilna, fino a tanto che si fosse altrimenti provveduto alla legittima giurisdizione diocesana.

10. Pochi mesi dopo, a motivo delle interrotte relazioni diplomatiche tra la S. Sede e il Governo Russo, stabilitosene intermediario il Collegio ecclesiastico di Pietroburgo, Monsig. Staniewski, nella qualifica di Presidente del medesimo, indirizzava al S. Padre molte suppliche di varii Ordinarii dell'Impero per concessioni di grazie ed indulti, tra le quali diciassette per dispense matrimoniali provenivano dalla diocesi di Wilna, ed eran tutte sottoscritte dal Zylinski col titolo di Amministratore della detta diocesi. Per espresso comando di Sua Santità insieme ad altri gravissimi affari della Russia e Polonia fu sottoposto all'esame di questa S.C. quello eziandio delle dispense, e fu deciso che queste si concedessero, trasmettendosi però per mezzo della Dataria Apostolica direttamente ai rispettivi Ordinarii. Per tal modo al Zylinski furono spedite tutte le dispense richieste, al quale inoltre, forse per inavvertenza di quegli Agenti, fu dato il titolo di Vicario Capitolare di Wilna.

11. In seguito da particolari notizie venne a conoscersi che la elezione del Zylinski doveva ritenersi per illegittima ed esso per intruso nell'Amministrazione diocesana di Wilna, come quegli che, solo ad insistenza del Governo Russo e per mera debolezza di quel Capitolo, erane stato irregolarmente nominato Vicario Capitolare. L'Emo Sig. Cardinale Segretario di Stato, con un dispaccio dei 21 gennaio 1868, rivolse tosto a Monsig. Ledochowski, arcivescovo di Gnesna e Posen, le sue premure, interessandolo vivamente a voler dare più sicure ed esatte informazioni sull'argomento.

12. Monsig. Ledochowski in sull'istante non fu in grado di poter dare che delle notizie vaghe e poco circostanziate. Quindi spedito a Kowno un Ecclesiastico di sua fiducia, il quale si abboccò ivi con Monsig. Vescovo di Samogizia, in data dei 17 marzo rimise all'Emo Segretario di Stato una relazione più estesa di quanto gli era stato dato per un tal mezzo raccogliere. Questa poi si riassumeva nei seguenti termini.

13. Dopo la morte del Vicario Generale, lasciato a Wilna da Monsig. Krasinski, il Capitolo si riunì per iscegliere dal proprio grembo un nuovo Amministratore; ma nessuno dei Capitolari volle assumere tale carica, in vista delle difficoltà alla medesima inerenti. Allora il Governo Russo, senza darne contezza e senza chiederne il previo consenso al Vescovo, nominò tre nuovi Canonici, tra i quali il Zylinski. Completato così il Capitolo venne a nuova elezione e, sulle indicazioni del Governo, scelse ad Amministratore il detto Zylinski, il quale appunto per questo fine era stato poco prima nominato. Essendo stato Monsig. Krasinski informato

di tutto ciò e non avendo protestato contro l'elezione, si argomentò che col tacere ne ratificava la scelta (*Sommario Num. I, A*).

14. Coteste notizie non valsero punto a togliere, come si sperava, il dubbio e l'incertezza, in cui si era, circa la legittima amministrazione di Wilna, e circa le misure da prendersi. Imperciocchè da una parte Monsig. Ledochowski, dietro le sue informazioni, non esitava di pronunciarsi per l'intrusione del Zylinski, fondandosi, più che in altro, nella mancanza di giurisdizione delegata dal legittimo Ordinario al nuovo Amministratore; e quindi in nome dell'anzidetto Vescovo di Samogizia implorava da Sua Santità che si degnasse estendere le medesime facoltà, che questi aveva sulla propria diocesi, anche sopra quella di Wilna, fino a che non si fosse posto un riparo a tale stato anormale di cose. Però a cotesto suggerimento si opponeva il fondato timore che delegandosi straordinarii poteri su Wilna ad un altro Prelato dell'Impero, oltre all'esporre questo a nuove vessazioni ed anche all'esilio, si sarebbe forse somministrato al Governo Russo una occasione ed un pretesto di più, onde sopprimere eziandio quella diocesi, secondo che era allora avvenuto di parecchie altre. Dall'altra parte avendosi riguardo all'allontanamento di Monsig. Krasinski da Wilna, non provvisorio, ma stabile; ed all'impedimento permanente di comunicare coi suoi diocesani, impostogli da una forza maggiore; si suppose poter essere questo il caso, in cui in vigore del cap. III « *Si Episcopus a Paganis, aut Schismaticis capiatur* » (*De supplenda negligentia Praelatorum in VI*), competesse al Capitolo di Wilna il diritto di eleggersi un Amministratore *in spiritualibus et temporalibus*. Ondechè in tal caso sembrò che la nomina del Zylinski sarebbesi potuta sostenere, purchè costasse del pari che i tre nuovi Canonici, i quali dicevansi nominati dal Governo, o fossero stati canonicamente istituiti, o non avessero preso parte veruna alla elezione del Zylinski, onde non viziarla.

15. In vista di tali considerazioni, con altro dispaccio del 4 aprile dello stesso anno, l'Emo Sig. Cardinale Segretario di Stato di bel nuovo si rivolse al prelato Monsig. Ledochowski, impegnandolo di indagare e riferire se i tre Canonici nominati dal Governo dopo l'esilio del Vescovo Krasinski avessero avuta e da chi l'istituzione canonica, e se i medesimi avessero presa parte nella elezione del Vicario Capitolare. Qualora poi da siffatte indagini fosse egli riuscito ad accertarsi che tutto era proceduto regolarmente, si invitava a manifestare il suo parere intorno all'opportunità di concedersi dalla S. Sede speciali poteri al Zylinski, onde provvedere ai bisogni spirituali dei diocesani di Wilna. Per converso, ove l'elezione in parola si fosse ritrovata irregolare e nulla, in questo caso si avvisava necessario conoscere se Monsig. Vescovo di Samogizia fosse disposto ad assumere il pericoloso incarico di governare la diocesi di Wilna in forza di speciale delegazione della Santa Sede, e, ciò che più importava, prevedere se mai il Governo Russo sarebbe per profittare di tale circostanza per sopprimere la detta diocesi ed aggregarla all'altra di Samogizia.

16. In esecuzione di coteste replicate premure, quell'egregio Prelato poco appresso rimetteva i seguenti ragguagli, ottenuti per lo stesso mezzo, onde avea date le precedenti informazioni, e quasi in tutto ad esse conformi. Intorno alla nomina dei tre nuovi Canonici questo solo si aggiungeva di speciale, vale a dire, che dopo la morte del Vicario Generale, la-

sciato da Monsig. Krasinski per Amministratore, essendosi i Canonici del Capitolo Cattedrale ricusati di assumere l'amministrazione diocesana, senza la previa autorizzazione del legittimo Pastore; il Governo Russo nominò tre nuovi Canonici, tra i quali il Zylinski, ed ingiunse al Capitolo che a questi ne commettesse l'ufficio dagli altri ricusato. In seguito di ciò, col concorso eziandio dei tre Canonici nominati dal Governo e non istituiti canonicamente, il Capitolo venne alla elezione del Zylinski, il quale più per deputazione governativa, che altrimenti, cominciò fin d'allora ad amministrare la Chiesa di Wilna (*Sommario Num. I, B*).

17. Fin qui le informazioni ricevute da Monsignor Ledochowski; le quali, benchè sieno state attinte ad autorevoli fonti, nè lascino luogo a dubitare della diligente cura adoperata nell'indagarne la verità; tuttavia in alcune circostanze di rilievo sembra esservi incorse delle inesattezze, degne di non passarsi sotto silenzio. Di fatti dalla relazione sovresposta risulterebbe che i tre nuovi Canonici furono nominati dal Governo dopo la morte del Vicario Generale di Monsig. Krasinski e dopo il rifiuto del Capitolo di eleggere un altro Amministratore, e che i medesimi presero parte alla elezione del Zylinski, senz'essere canonicamente istituiti.

18. Ora è da notare innanzi tutto che la nomina del Zylinski in Amministratore di Wilna avendo avuto luogo il quarto giorno dopo la morte del Vicario Generale Bowkiewicz, come risulta dallo stesso atto capitolare trasmesso alla S. Sede; non è agevole supporre in sì breve spazio di tempo essersi potute verificare tutte le circostanze ammesse dalla persona che informò Monsig. Ledochowski. A questo si aggiunge che non solo da notizie private, ma eziandio dai pubblici fogli polacchi e da una circolare, divulgata nel 1870 da un Parroco di Wilna contro il Zylinski, si affermò concordemente che il medesimo fu nominato Canonico dal Generale Mourawieff mentr'era governatore della Lituania, e che quindi prima di essere ammesso in quel Capitolo cattedrale gli fu mestieri di conseguire la laurea di dottore all'Accademia ecclesiastica di Pietroburgo. Ma tutto ciò non potè verificarsi nè in pochi giorni, nè dopo la morte del Bowkiewicz, la quale avvenne nel maggio del 1866 allorquando non più il Generale Mourawieff, sì bene il Generale Kaufmann risiedeva in Wilna come Governatore della Lituania.

19. Per la qual cosa sembra molto più particolareggiata nelle circostanze e più conforme ai dati suddetti una seconda relazione indirizzata alla S. Sede da persona ad essa ben nota, secondo cui la elezione del Zylinski sarebbe avvenuta nella seguente maniera.

20. Dopo l'ingresso a Wilna del Generale Mourawieff e l'esilio immediato di Monsig. Krasinski, il Governo Russo, forse riconoscendo il bisogno di formarsi nel Clero un partito, il quale per nulla osteggiasse, anzi favorisse i suoi disegni di russificazione; volle far entrare nel Capitolo di Wilna tre Ecclesiastici della stessa Diocesi, che furono gli Abbati Niemeksza, Zylinski e Tupalski. Però non essendovi allora veruno stallo vacante, stabilì in loro favore tre nuovi titoli canonicali, colla espressa condizione che a misura delle successive vacanze nel Capitolo i canonicati fossero riportati al loro numero normale.

21. L'Abbate Niemeksza era stato professore all'Accademia Ecclesiastica di Pietroburgo, parlava acconciamente la lingua russa, e mostrandosi ben

disposto verso il Governo, era entrato nella grazia del Generale Mourawieff. Egli quando fu nominato Canonico, domandò il permesso di prevenirne Monsig. Krasinski per telegrafo, il quale dal suo esilio di Wiatka gli rispose, parimente per telegrafo, congratulandosi della promozione di lui; e questa risposta ci presela in conto di conferma. Il Zylinski e il Tupalski furono promossi nella stessa guisa per ordine del Governo, ed il Canonico Bowkiewicz, allora Vicario Generale fornito di legittimi poteri, dovette nominarli e sollecitarne la conferma dal Collegio ecclesiastico di Pietroburgo, secondo che erasi per l'addietro praticato in simili casi. Però il Collegio dappprincipio rispose che la nomina non era regolare; la quale risposta eccitò sì vivamente la collera del Generale Mourawieff che ne vennero fatti forti rimproveri a quel Presidente. In seguito dei quali, il Collegio si scagionò del negato consenso, allegando che la promozione al Canonicato dei predetti Ecclesiastici non poteva ritenersi come regolare, stante che due di essi, vale a dire, il Zylinski ed il Tupalski, non avevano conseguiti i gradi accademici, che richiedevansi in Russia per l'esercizio delle cariche superiori, a tenore dell'ukas di erezione dell'Accademia ecclesiastica. Allora questi due preti si recarono a Pietroburgo, ed ivi col favore del P. Stacewic, rettore dell'Accademia ed insieme membro permanente del Collegio ecclesiastico, poterono agevolmente conseguire i richiesti gradi ed essere confermati nelle funzioni di Canonici dal Collegio predetto.

22. Stando così le cose, venne a morire il Vicario Generale di Wilna, e le autorità governative locali ordinarono al Capitolo di riunirsi tosto ed eleggere per Amministratore della Diocesi il Sacerdote Zylinski, già addivenuto Canonico. Il Capitolo rispose che, essendo tuttora vivo il proprio Vescovo, non era nelle sue attribuzioni lo scegliere un nuovo Amministratore. Ma inculcandosi di bel nuovo lo stesso ordine, accompagnato ezian-dio da minacce, tutti i Capitolari cedettero alla pressione, tranne il Canonico Warzynski, il quale si mise a letto per non prendervi parte¹⁾. In tale guisa fu nominato l'Abbate Zylinski Amministratore di Wilna e la sua nomina venne tosto confermata dal Collegio Ecclesiastico di Pietroburgo (*Sommario N. II*).

23. Pertanto mentre tuttora pendente ed incerto era il giudizio da preferirsi sulla giurisdizione ecclesiastica della diocesi di Wilna, in pari tempo più scabrosa e difficile si scorgeva la posizione della S. Sede nell'adottare alcuna misura capace di rassicurarne il retto ordinamento. Lo stesso Monsig. Ledochowski invitato, secondo che si è detto, a manifestare il suo parere in proposito, rispondeva in modo da accrescere le perplessità. Imperciocchè veniva egli rappresentando da una parte il Vescovo di Samogizia talmente abbattuto di animo per le incessanti vessazioni del Governo Russo, che non aveva neppure osato di mettere per iscritto una relazione richiestagli sulla nomina del Zylinski; l'ingerenza poi di questo Prelato nell'amministrazione diocesana di Wilna, in virtù di

1) Standosi all'atto capitolare trasmesso alla S. Sede, sembra che anche il Warzynski, Arcidiacono di Wilna e egregio Ecclesiastico, slavi intervenuto; però è da avvertire riguardo all'autenticità della copia esibita, che essa è sottoscritta dai Canonici viventi nel 1872, quando il Warzynski era già morto da qualche anno (*Sommario Num. IV*).

speciale delegazione della S. Sede, gli avrebbe senz'altro procacciato l'esilio ed avrebbe esposta così una nuova diocesi alla vedovanza. Dall'altra parte interrogati i membri più ragguardevoli del Capitolo di Wilna affinché indicassero ciò che loro sembrava più opportuno e necessario al bene della diocesi, avevano convenuto nell'affermare che non si poteva fare nulla, e che era mestieri di lasciar correre le cose. Conchiudeva quindi il prelodato Monsig. Ledochowski non restargli altro espediente da suggerire, se non quello di autorizzare il Vescovo di Samogizia a scegliere uno o più Ecclesiastici della diocesi di Wilna, sicuri e prudenti, e conferire ai medesimi la giurisdizione ordinaria da esercitarsi successivamente, secondo che l'uno o l'altro ne venisse impedito, ma in guisa che si limitassero essi a sanare, ogni qualvolta non fosse alla Chiesa svantaggioso, ciò che dal Vicario Capitolare fosse nullamente intrapreso, ed a supplire allo stesso là dove imperioso ne fosse il bisogno, lasciando del resto libera l'azione del Zylinski nei casi di minor conseguenza e per le persone che in buona fede ne riconoscessero legittima l'autorità. Ma tuttochè cotesto rimedio ei suggerisselo come l'unico che, a suo parere, era rimasto a tentarsi, non dissimulava tuttavolta che era esso difficile del pari e fors'anche in pratica inesequibile (*Sommario Num. I, B*).

24. In così critica situazione, rimanendo tuttora l'incertezza sulla elezione del Zylinski, e non trovandosi tampoco nè troppo agevole, nè troppo sicuro l'adoperare alcun espediente, onde riparare lo stato irregolare della diocesi di Wilna; si credette essere minor male attenersi in sul momento all'aspettativa di circostanze più propizie, di quello che esporre senza verun pro a nuove sciagure quella Chiesa già abbastanza travagliata; tanto più che dalle notizie sino allora ricevute, quantunque il Zylinski venisse rappresentato qual uomo ambizioso e del tutto ligio al Governo, sulla sua condotta morale nulla erasi trovato che sembrasse degno di rimprovero. Però qual uomo ei fosse e quanto più riprovevole in seguito si rendesse, fu dato meglio rilevare dalla posteriore gestione di lui e dalle lagnanze che ne furono avanzate alla S. Sede.

25. Infatti da semplice ex-Lazzarista fatto Canonico e posto a capo della diocesi di Wilna, mercè la sua grande abilità e destrezza, il Zylinski ha corrisposto sino al presente con singolare studio alla fiducia in lui riposta dal Governo Russo. Non è quindi a maravigliare se sia entrato in intimi rapporti colle autorità laiche locali, cogli stessi Ministri di Pietroburgo; anzi se sia giunto a cattivarsi le simpatie dell'Imperatore medesimo, dal quale è stato largamente retribuito sia con un vistoso assegno sopra i beni dell'esule Monsig. Krasinski, sia colle decorazioni di molti ordini cavallereschi, onde si trova insignito. Inoltre colle sue non rare visite a Pietroburgo, coi suoi modi aspri e duri verso il clero, e quel che è peggio, colla sua cieca sottomissione a qualsivoglia disposizione governativa, si è fatto cagione di molti mali ed ha somministrato continui motivi di accuse.

26. Tra le quali in genere si riferisce aver lui impedito a Monsig. Vescovo di Samogizia di amministrare a Wilna il Sacramento della Cresima, benchè a ciò autorizzato dal legittimo Pastore; aver favorito la stampa avversa alla Chiesa Cattolica e nominatamente la pessima Gazzetta del Circolo Scientifico di Wilna; coll'aiuto dell'autorità secolare aver espulso ed

interdetti molti egregi Parrochi, perchè riluttanti ai suoi ordini, e loro surrogato Ecclesiastici perversi ed indegni, dai quali il popolo fedele rifugge. Per tal modo grande il guasto nel Clero di Wilna; rilassata la disciplina ecclesiastica; predominanti il mal costume e la simonia, e non di rado a forza di denaro concesse dalla Curia sentenze favorevoli alla soluzione del vincolo matrimoniale.

27. Però quanto più manifeste e provate, altrettanto più gravi sono le accuse promosse contro il medesimo riguardo all'introduzione della lingua russa nel culto cattolico ed alla amministrazione della diocesi di Minsk.

28. In quanto al primo punto, è da sapersi che dopo la nomina del Zylinski e sotto i suoi auspici fu stabilita a Wilna per ordine del governo una Commissione, composta in gran parte di Preti apostati e di alcuni laici scismatici, affinchè coadiuvassero l'impresa dell'introduzione della lingua russa in luogo della polacca e recassero in quella lingua i libri del culto cattolico, cosiddetto suppletorio, vale a dire, alcuni passaggi del Rituale, libri di preghiere e di sacri cantici, lezioni tratte dalla Sacra Scrittura ed altrettali libretti di religione, i quali tutti per la costoro opera più o meno malamente tradotti uscirono alla luce dalle officine tipografiche di Wilna, coll'approvazione espressa dell'Amministratore Zylinski. Oltrecciò, non ostante il tenore facoltativo del decreto imperiale, con cui a richiesta delle popolazioni si concedeva l'uso della lingua russa, il Zylinski, servendosi della schiera non piccola dei suoi Preti, già introdotti in molte Chiese della città e delle campagne, e secondando in tutto le mire del Governo, risoluto di esercitare a tal'uopo, ove fosse mestieri, anche la violenza; ha diffuso alacramente i nuovi libri russi e sotto gravi pene ne ha prescritto ai Parrochi l'uso obbligatorio. Per tal guisa seguendo i complici e cedendo i deboli, non ostante l'abborrimento delle popolazioni, i restii sono finiti o colla espulsione dalla parrocchia o colla deportazione nell'interno dell'Impero. Così avvenne, tra gli altri, del sacerdote Piotrowicz, Parroco di S. Raffaele di Wilna, il quale per aver avuto il coraggio di bruciare pubblicamente sul pulpito la nuova edizione del rituale prescritta dal Zylinski, fu punito all'istante coll'esilio a Archangelsk.

29. Uguale, se non anco peggiore, è oggi la condizione della diocesi di Minsk. Questa per un Ukas imperiale dei 15 (27) luglio 1869 fu arbitrariamente soppressa ed incorporata alla diocesi di Wilna, coll'interdetto a Monsig. Woytkiewicz, che ne era il legittimo Pastore, di prendere veruna parte nel governo della medesima, il quale per sola deputazione dell'autorità laica venne assunto tantosto dal Zylinski. Ivi, oltre i mali comuni colla diocesi di Wilna, sono a deplorarsi, secondo che ne è stato riferito alla Santa Sede, le frequenti prevaricazioni ed i numerosi passaggi dei contadini delle campagne allo scisma.

30. Mentre coteste tristissime notizie si venivano recando grado grado alla conoscenza del S. Padre, sulla fine del 1872 essendo state aperte delle trattative col Governo Russo, onde provvedere di Pastori parecchie diocesi rimaste vedove nei suoi domini; l'Incaricato officioso del Gabinetto di Pietroburgo dimandava che il Zylinski, Vicario Capitolare di Wilna, fosse elevato alla dignità vescovile come ausiliare di Monsig. Krasinski, per

potere così sopperire ai bisogni spirituali di quelle popolazioni. In appoggio di tale domanda, onde togliere le sinistre impressioni che già si avevano sul conto del Zylinski ed ottenerne il riconoscimento dei poteri, si presentava una lettera dello stesso, ed un'altra del Capitolo di Wilna, in uno alla copia autentica dell'atto relativo alla nomina del Vicario Capitolare, dirette entrambe alla Santità di N. S. (*Sommario Num. III, IV, V*).

31. Il Capitolo esponeva che, essendo venuto a mancare nel 1866 il Vicario Generale di Monsig. Krasinski, nè essendovi alcuna speranza del ritorno di questo Prelato, aveva scelto spontaneamente dal suo grembo in Vicario Capitolare il Canonico Zylinski, che l'atto di tale elezione era stato tantosto diretto al Preside del Collegio di Pietroburgo, affinchè per mezzo di lui fosse rassegnato al S. Padre per ottenerne l'Apostolica conferma; che esso del resto intendeva di supplire a ciò che era stato ommesso, e pregava Sua Santità a voler confermare l'elezione suddetta, sanandola da qualunque irregolarità vi avesse potuto avere luogo (*Sommario, Num. III*).

32. Le stesse cose erano presso a poco accennate nella lettera del Zylinski, il quale inoltre supplicava Sua Santità a provvedere all'afflittissima diocesi di Wilna, concedendole, ancorchè temporaneamente, un Pastore; e in pari tempo dichiarava lui essere tanto lungi dall'ambire siffatta carica, che anzi sarebbe pronto a cederla a chiunque altro si fosse, sgomentato dalla responsabilità e del conto che avrebbe dovuto rendere della salute di tante anime, cui per altro fino allora aveva egli procurata conformandosi alla dottrina e alle leggi della Chiesa Cattolica. (*Sommario, Num. V*).

33. Cotesta dimanda presentata dal Governo Russo fu tosto respinta, adducendosene la riprovevole condotta e la irregolare posizione del Zylinski. Poco appresso, poichè la condizione delle due diocesi di Wilna e di Minsk si vide addivenire ognora più inquietante e accrescersi i mali di quei fedeli; l'Emo Sig. Cardinale Segretario di Stato per ordine ed in nome di Sua Santità indirizzò al Sacerdote Zylinski una grave lettera monitoria. In essa gli si facevano presenti le angustie che provava il S. Padre a motivo della sua riprovevole ingerenza nel governo della diocesi di Wilna e della sua intrusione nell'amministrazione della soppressa diocesi di Minsk, chiamatovi dal Governo russo, senza veruna autorizzazione della S. Sede; come anche in vista degli atti che sotto tale veste aveva egli fino allora compiuti. Per lo che si esortava a voler quanto prima riparare il mal fatto e provvedere alla sua coscienza, per non costringere altrimenti il S. Padre a far ricorso a quei mezzi, cui e la gravità stessa della cosa e gli alti doveri dell'Apostolico Ministero gli avrebbero suggeriti (*Sommario Num. VI*).

34. Di questa lettera, inviata li 19 marzo dello scorso anno 1874, per le difficoltà incontratesi nel recapitarla, si sono dovuti spedire altri esemplari alla direzione del Zylinski, prima di esser sicuri dell'arrivo. Se non che, mentre da una parte, passati già parecchi mesi, non si è ricevuta fino ad oggi risposta veruna; dall'altra sono stati trasmessi al S. Padre per mezzo di Monsig. Arcivescovo di Varsavia, tuttora esiliato a Ieroslaw, alcuni quesiti propostigli da un Prete della diocesi di Minsk, di cui sopra si è fatta parola e dei quali si desidera una risoluzione della S. Sede.

35. I quesiti sono dieci e si riferiscono a due questioni generali, cioè, all'intrusione del Zylinski nel governo delle due anzidette diocesi, ed all'introduzione della lingua russa nel culto cattolico. I principali dubbi, per quel che riguarda l'amministrazione del Zylinski, si versano:

1) Sulla giurisdizione che esercita il Zylinski in qualità di Vicario Capitolare nella diocesi di Wilna e di Amministratore in quella di Minsk, e sulla validità degli atti giurisdizionali dallo stesso esercitati in entrambe queste diocesi;

2) Sulla giurisdizione dei Preti nominati dal Zylinski nella cura delle anime e nelle altre cariche ecclesiastiche, e sulla nullità di revoca dei Preti dallo stesso rimossi o interdetti dall'ufficio legittimamente loro conferito;

3) Sulla liceità di ricorrere per dispense, indulti e grazie spirituali e per l'uso dei Sacramenti al Zylinski ed ai Preti da lui nominati;

4) Nel caso poi che l'uno e gli altri si dovessero ritenere per intrusi, si domanda se i fedeli possano invece loro ricorrere al Metropolitano o al Vescovo viciniore; come anche che la S. Sede autorizzi uno tra i sacerdoti zelanti della contrada, quale sarebbe a cagion di esempio un tal Dubowik della diocesi di Minsk, ad assolvere dalle colpe e censure riservate.

36. In quanto all'introduzione della lingua russa nel culto cattolico, si dimanda se sia lecito di comunicare *in divinis* con quei preti che hanno già accettato il Rituale, ove alla polacca è stata sostituita la lingua russa, dai quali preti il popolo rifugge ritenendoli generalmente per apostati; come anche se per assolvere costoro, oltre alla dimissione dell'ufficio, si debba esigere una pubblica ritrattazione (*Sommario Num. VII*).

37. Passando ora a dare un cenno del parere esternato dal Rmo Consultore, esso primieramente ritiene che trattandosi di un affare il quale riguarda tutto il Clero e il popolo fedele delle due diocesi di Wilna e di Minsk, in cosa di grandissimo rilievo, quale è quella di sapere a chi si debba obbedire e ricorrere nelle spirituali indigenze, e come comportarsi cogli attuali superiori; la Santa Sede non si potrebbe dispensare dal dare una risposta pubblica e comune su tutti i quesiti, per non cagionare altrimenti divisioni e scissure nella condotta che tutti debbono seguire. Dopo ciò osserva che il giudizio sulla giurisdizione del Zylinski è il cardine principale, dalla cui soluzione pendono tutti gli altri quesiti pratici; epperò che non si può rispondere a questi, senza premettere alcuni atti necessari a risolvere il punto principale della controversia.

38. Ciò posto, senza entrare nell'esame e nella discussione dei fatti relativi al modo, onde il Zylinski fu immesso nell'amministrazione ecclesiastica delle due predette diocesi; a lui parrebbe che dopo la lettera monitoria dell'Emo Sig. Cardinale Segretario di Stato, non vi sia più luogo a dubitare che il detto Zylinski sia *intruso ed illegittimo*, specialmente nella soppressa diocesi di Minsk. Però in vista del carattere affatto privato della medesima lettera, rimasta fin oggi senza risposta ed occultissima, come anche avuto riguardo alle seguenti circostanze, cioè, alla partecipazione fatta al S. Padre della nomina di Zylinski in Vicario Capitolare; alla noto-

rietà, onde la soppressa diocesi di Minsk fu unita a quella di Wilna; al lungo silenzio ed alla tolleranza della S. Sede, la quale di tutto ciò non ne ha mai pubblicamente fatto alcuna lagnanza; ne deduce che il pubblico non può avere per certa l'illegittimità del Zylinski; anzi al contrario potrebbe argomentare che questi si trovi nel pacifico possesso della sua legittima autorità.

39. Se non che scorgendo come un tale stato di cose non possa più a lungo durare, per essere intollerabile e perniciosissimo che in quell'Impero, ove ogni dì più prevale l'autorità civile scismatica, il popolo e il Clero fedele rimangano in ballia di un Pastore sospetto d'intrusione e perciò stesso privo della loro fiducia; riconosce necessario di *sincerarne* la condizione e pubblicamente asserire o che l'autorità del Zylinski è nulla ed illegittima, oppure legittimarla e farla conoscere che è stata legittimata. Astenendosi però dal giudicare qual dei due partiti sia più espediente, si limita soltanto a fare riflettere che se il dichiarare illegittima l'autorità del Zylinski, il quale non lieve danno arreca a quelle infelici diocesi, sarebbe da una parte per la S. Sede un atto di apostolico zelo ben giustificato; dall'altra un tale atto, mercè la prevalenza dell'autorità civile, potrebbe restare privo di effetto e rendere sempre più aspra l'azione della medesima contro i Cattolici.

40. L'egregio Consultore, come gli EE. PP. potranno scorgere di leggeri, non ha toccato neppur di passaggio tutti gli altri quesiti proposti alla S. Sede, per la ragione che essendo essi connessi colla controversia principale sulla giurisdizione del Zylinski, non possono in veruna guisa risolversi, senza prima aver quella prima risolta. I due soli quesiti indipendenti dalla predetta controversia, sarebbero quelli che si riferiscono all'introduzione della lingua russa nel culto cattolico suppletorio in luogo della polacca, la cui sostituzione tanto grave ed odiosa è riuscita a quelle popolazioni. Il Pro-Segretario a tal proposito si fa un dovere di avvertire gli EE. PP. che la detta questione, cotanto importante e delicata, dopo lungo studio e maturo esame, fu risolta dalla S. Sede in modo da non compromettere se stessa con una decisione sia favorevole sia contraria; ondechè stima ora superfluo di proporre i detti quesiti, ai quali altra volta si giudicò prudente di non dare alcuna risposta.

Ciò premesso, sono pregati gli EE. PP. di risolvere i seguenti

DUBBII

1) Se ed in qual modo convenga che la S. Sede dichiari pubblicamente illegittima l'amministrazione e nulli gli atti giurisdizionali che esercita il Sac. Zylinski, tanto nella diocesi di Wilna, quanto in quella di Minsk?

Et quatenus affirmative.

2) Se e quali provvidenze convenga inoltre prendere, onde ristabilire il retto ordinamento di governo nelle due predette diocesi, e tranquillizzare così pel passato, come per l'avvenire, le coscienze di quei fedeli intorno agli atti giurisdizionali del Zylinski e dei Preti dallo stesso nominati?

DOCUMENTS PONTIFICAUX

*Doc. N. 40.**S. Petersbourg, 29.VII (9.VIII) 1798.**Laurent Litta, nonce apostolique**« universis »**concernant l'organisation de l'Eglise Catholique en Russie.**Imprimé. Akty i Gramoty pp. 94-105.*

Universis et singulis Christi Fidelibus in gubernio Minscensi degentibus Salutem in Domino sempiternam. In omnes agri Dominici partes vigilis more Pastoris Sanctissimus Dominus Noster Papa Pius VI oculos suae mentis intendens, ne Christi fidelium animabus in Gubernio Minscensi existentibus, et hactenus Ecclesiae Vlnensis Spirituali jurisdictioni subjectis, ex facta superius dismembratione Ecclesiastici regiminis deessent subsidia, pro zelo charitatis suae convenire arbitratus est, ut Nos Dioecesis Vlnensis loco, a qua ejusmodi pars dismembrata ac separata existit, novam inibi Ejus Apostolico nomine, atque auctoritate Dioecesim erigemus. Cumque Minscensis Civitas qua est Gubernii illius caput, ex receptis diligentibus et exactis informationibus sit valde conspicua pro sui amplitudine circuitus et in ea plures, ut pariter accepimus, reperiantur Ecclesiae, una videlicet Praesbiterorum antea Regularium Societatis Jesu, sub titulo Nominis Mariae, altera Parochialis, septem Religiosorum, nempe, Fratrum Ordinis Praedicatorum, Fratrum Ordinis minorum Conventualium Sancti Francisci, Carmelitarum, Sancti Benedicti, Minoris observantiae Sancti Francisci, qui Bernardini nuncupantur, Bonifratrum et Sancti Rochi, nec non Ecclesiae tres Monialium sub regula Sancti Benedicti, Sancti Francisci et Sancti Basilii, ut jure meritoque Civitatis Episcopalis nomine nuncupari valeat, eadem Apostolica ad id Nobis impertita auctoritate supradictam Ecclesiam Praesbyterorum antea Regularium Societatis Jesu, in sua structura ut Nobis relatum est, satis amplam et elegantem et dignam propterea, ut titulo ac honore Episcopalis Ecclesiae decoretur, ad laudem

et gloriam Omnipotentis Dei ac Beatae Virginis Mariae, et Sanctorum Apostolorum Petri et Pauli, nec non Fidei Catholicae exaltationem et totius Ecclesiae Militantis gloriam in Episcopalem et Cathedralem Ecclesiam Minscensem nuncupandam, et in ea Episcopalem Praesulis Minscensis Sedem, cum suis Capitulo, Sigillo, Mensa Episcopali omnibusque aliis insigniis nec non privilegiis, honoribus, jurisdictionibus, facultatibus et praerogativis Episcopis debitibus, perpetuo erigimus et instituimus, ac nomine, titulo et honore Episcopali decoramus, et eam, aequae ac caeteras alias omnes Cathedrales Ecclesias, in hoc Imperio consistentes, Archiepiscopali Ecclesiae Mohileviansi, quoad Metropolitanicum jus subijcimus atque supponimus. Totius quoque Minscensis districtus Clerum et Catholicum populum ritus latini universum, Ecclesias, quae ad centum quinquaginta circiter inibi numerantur, Monasteria, Oratoria, pia loca, nec non Hospitalia et Confraternitates, olim praefatae Dioecesi Vilmensi nec non Luceoriensi Dioecesi subjecta et subjectas eidem Ecclesiae et Minscensis Episcopi pro tempore jurisdictioni perpetuo concedimus et assignamus, ita ut nulli alteri nisi tantum Minscensi Ecclesiae et illius Praesuli quoad ordinariam jurisdictionem subjectas fore et esse, dicta Apostolica, qua muniti sumus, auctoritate, declaramus. Pro residentia vero et habitatione Episcopali pro tempore existentis in eadem Civitate Monasterium ordinis Praedicatorum parum a dicta Cathedrali Ecclesia dissitum, modo et pro nunc, donec alia inveniatur propria Episcopalis domus, concedimus atque assignamus.

Cum hac erecta Dioecesis quam plurimum protendatur, et proprius Ordinarius vix sat esse possit ad omnia Episcopalia munera plenarie obeunda, hinc ad ipsius Praesulis adjutorium atque levamen, et ut Catholici omnes ejus Dioecesis spiritualibus, quae Episcopalem requirunt charitatem, nulla unquam occasione ac nullo tempore deficiant in futurum obsequiis et auxiliis, Apostolica Nobis specialiter tributa auctoritate, penes ipsam Cathedrali Ecclesiam ad majorem Fidei Catholicae exaltationem et gloriam, Suffraganeatum erigimus atque fundamus; dando et concedendo Praesuli, eidem Cathedrali Ecclesiae praeficiendo, potestatem, ut, qua etiam Delegatus Sanctae Sedis videat et curet, quatenus canonica condigna congrua eidem Suffraganeo pro ipsius sustentatione ac dignitate stabiliatur. Ut autem praefata Ecclesia Minscensis in Episcopalem, ut supra, erecta, ex omni parte perfectior reddatur, condignoque Capitulo, quod ex sufficienti, Dignitatum, Canonicorum ac Mansionariorum numero coalescat, condecoretur, ad hoc, ut juxta Canonicas Sanctiones Episcopo consilio et opera auxilii sit, eique Pontificaliter celebranti inserviat et assistentiam praebeat, idcirco duodecim inferius exprimenda, in Gubernio Minscensi beneficia curata existentia pro nunc ad infradicendas Dignitates et Canonicatus, Apostolica Nobis communicata auctoritate evehimus, ita ut moderni illorum possessores, Capitulum Cathedrale Minscense constituent, atque componant, cum omnibus honoribus, praerogativis ac juribus, quae Cathedralium Ecclesiarum Capitulis de jure, usu, consuetudine, privilegio aut alias quomodolibet, non autem ex indulto seu privilegio particulari conveniunt; salva tamen semper super idem Capitulum Episcopi Ordinarii jurisdictione.

Beneficia curata ad hoc Capitulum efformandum sint: Slucense, Bo-

rysoviense, Niesviciense, Radoszkoviense, Ikaznense, Minscense, Ivienicense, Dokszyicense, Cimkovicense, Lachovicense, Niedzviędzense, Klecense. Prima post Pontificalem dignitas sit Praepositura, pro moderno Ecclesiae Slucensis curato; secunda dignitas Archidiaconatus, pro moderno Ecclesiae Borysoviensis curato; tertia Decanatus, pro moderno curato Ecclesiae Niesviciensis; quarta Scholasteria pro moderno curato Ecclesiae Radoszkoviensis, quinta Custodia, pro moderno curato Ecclesiae Ikaznensis; sexta demum Cantoria, pro moderno curato Ecclesiae Minscensis. Sex alia beneficia inserviant pro totidem Canonicatibus. Modernus curator Ecclesiae Ivienecensis, primus post Dignitates existant Canonicus, secundus sit modernus curatus Ecclesiae Dokszyicensis, tertius modernus curatus Ecclesiae Cimkovicensis, quartus Ecclesiae Lachovicensis modernus curatus, quintus Ecclesiae Niedzviędzensis modernus curatus, sextus demum curatus modernus Ecclesiae Klecensis.

Et quoniam ejusmodi Curata Beneficia juxta consuetudinem illis in regionibus vigentem, ejus sunt generis, ut animarum cura per saeculares idoneos Vicarios provisos seu juratos nuncupatos exerceri soleat, idcirco modernis praeae factorum beneficiorum curatis permitimus et potestatem facimus, ut supra dictas dignitates ac Canonicatus obtinere licite possint et valeant, et animarum curam per Vicarios idoneos juxta formam decreti a Sanctae memoriae Bened. XIV editi die 2 septembris 1752 a. super expeditione retentionum in Polonia, faciant exerceri. Pro singulis vero vacationibus per mortem modernorum possessorum contingentibus cesset ejusmodi retentionis privilegium, et Episcopo Minscensi pro tempore, facultatem facimus atque impertimur, eadem vacantia beneficia ita exdividere, ut relicta congrua et competenti portione pro Parocho, juxta dispositionem S. Cons. Trid. Sess. 21. Cap. 4 de Refor. et juxta locorum rationem et animarum numerum, ex reliquis bonorum partibus communis Capitularis massa constituatur, ita ut singulae in posterum dignitates, et Canonicus quilibet aequalem proventuum partem quotannis percipiant. Praeterea ut juxta dispositionem cit. Conc. Trid. Sess. 5 Cap. I de Refor. et Sess. 24 Cap. 8 de Refor. Canonicus Theologus ad Sacrae Scripturae expositionem et interpretationem, et Canonicus Poenitentiarius ad confessiones in ipsa Cathedrali Ecclesia excipiendas sint, cura erit Episcopi inter praefatos modernos electos Canonicos eos pro nunc destinare, quos aetate, scientia, pietate ac prudentia idoneos judicet, ad praedicta Theologalis ac Poenitentiariae munera obeunda. Primi vero canonicatus vacaturi constituantur illico in Praebendas pro Theologo et Poenitentiario, quae conferri ab Episcopo debent semper in futurum per concursum, ut ita facilius digniores et magis idonei Ecclesiastici eligantur. Tali modo fundatae et dotatae Dignitates et Canonicatus, viris probis et in Jure Canonico peritis iisque praeditis qualitatibus, quae ad obtinendas dignitates et canonicatus in Capitulis Cathedralibus de jure requiruntur juxta canonicas sanctiones in posterum conferantur. Cum vero animarum bonum illius civitatis postulet, quod praeter parochiam latini ritus, quae inibi existit, alia saltem pro Christi Fidelium numero parochialis Ecclesia fundetur, nec ulla magis ad hoc apta, atque commodior Ecclesia esse possit Cathedrali, quae in centro urbis est collocata; idcirco tam pro ejusmodi nova animarum cura, quam etiam pro majori honore decore ac servitio ejusdem Cathe-

dralis Ecclesiae sex etiam Mansionarios seu Vicarios praedicto Capitulo adjungimus, pro quibus bona beneficiorum Curatorum Haydensis, Kamienecensis, Bereziensis, Zadorczensis, Miadziolensis, Volkolatensis, Bobroycensis, Dunitzveziensis et Chozoviensis assignamus, ita ut cujuslibet horum beneficiorum vacatione, relicta ab Episcopo, uti supra, competenti parte pro Parocho, seu Vicario perpetuo ipsius Ecclesiae curatae, reliqui census ac bona applicentur et accrescant massae capitulari pro fundatione sex horum Mansionariatuum, nec non pro manutentione musicae, sacrarii ac aedificii ecclesiae, arbitrio Ordinarii, statuendae. Praefati Mansionarii nunquam de gremio Capituli censi debeant, munusque, vocem aut votum in sessionibus capitularibus habere valeant, sed ultra curam animarum per turnum ab ipsis exercendam, Ecclesiae, Episcopo, Dignitatibus et Canonicis, prout in Cathedralibus practicari solet, inservire obligentur. Sic etiam diebus et horis statutis interesse choro, psallere, decantare et recitare, et alias dictae Ecclesiae in Divinis laudabiliter obligationes explere debeant ac teneantur. Ut autem certa et congrua pro onerum eis respective incumbentium supportatione provisio ac sustentatio annua stabiliatur, volumus ac ordinamus, ut communi, uti supra constituta massa capitulari ex ipsius proventibus et redditibus Mansionarii quotannis percipiant ratione medietatis emolumentorum cujuslibet dignitatis seu Canonici.

Quare liceat futuris Praeposito, aliisque Dignitatibus, Canonicis, nec non Mansionariis praefatae Ecclesiae in Episcopalem erectae, pro tempore existentibus, illorum omnium fructuum, jurium et emolumentorum hujusmodi realem et actualem possessionem per se, vel per alium libere apprehendere et apprehensam perpetuo retinere, ac in eorum respective usus et utilitatem convertere. Considerantes insuper quod in praefatis Paroeciis et Ecclesiis, uti supra, ob eorum imminutos in posterum redditus adnexa modo omnia onera adimpleri, et solita anniversaria celebrari a respectivis ipsorum Parochis nequibunt; decernimus idcirco ut proportionate ad bona Capitulo Minscensi applicanda, pars etiam onerum cum iisdem honorum fructibus dicto Capitulo transeat ad hoc, ut eadem per Dignitates, Canonicos et Mansionarios pro tempore existentes in Ecclesia Cathedrali satisfiat. Quare Apostolica, qua muniti sumus Auctoritate Episcopo pro tempore Minscensi facultatem nostram impertimur, ut, qua Delegatus Sanctae Sedis, in divisione qualibet beneficiorum ab eodem exequenda, adnexa quoque pia onera ac anniversaria pro ejus arbitrio ac conscientia dividat ac separet, proportionatam ipsorum onerum partem ad Cathedrali Minscensem Ecclesiam transferat, ibique curet, ut rite religioseque adimpleantur.

Demum omnes sic instituti: Praepositus, Archidiaconus, Decanus, Scholasticus, Custos, Cantor, Canonici et Mansionarii seu Vicarii, ordinationes et statuta pro locorum et temporum conditione, quoad eorum residentiam et functiones ab Episcopo condita et condenda, et a Sancta Sede approbata observare et exequi tenebuntur. Non obstantibus etc. Hujus autem Nostrae imo vero Apostolicae erectionis Actus, duo exemplaria confici jussimus, quorum unum ad Sanctissimum Dominum Nostrum Pium P.P. VI remissimus et alterum in Archivo Ecclesiae Episcopalis Minscensis asservari mandavimus.

Datum Petropoli die vigesima nona Julii juxta vetus Calendarium - nona vero Augusti juxta Gregorianum - Anni 1798. Subscriptiones ut supra.

Pie VI

Bulle MAXIMIS UNDIQUE PRESSI concernant l'approbation du document du Nonce Litta du 29.VII (9.VIII) 1798.

Imprimé. Akty i Gramoty pp. 125-127, 132-133.

Pius Episcopus Servus Servorum Dei, ad perpetuam rei memoriam. *Maximis undique pressi* calamitatibus exules angustiati afflicti, ac omni fere humana ope destituti, regendae Christi Ecclesiae munus humilitati Nostrae commissum in tanta rerum humanarum vicissitudine, ac instauratarum novitatum dolorumque temporibus adeo grave, et laboriosum experti sumus, ut jam fragilitas Nostra prae magnitudine ponderis omnino deficere videretur. Siquidem gravissimis ingruentibus malis, atque humanis divinisque rebus penitus eversis atque permixtis, succrescentibus quotidie sollicitudinum fluctibus, Nobis infirma plerumque utentibus valetudine, senioque jam pene confectis, vix datum est Petri naviculam regere, et ab imminente naufragio servare. Deus autem consolationis et solatii lenivit aliquantulum maerorem Nostrum ac fortitudinis spiritu desuper immisso, Nostram canitiem fractasque vires ita rexit, ut amaras tribulationum aquas adhuc eluctari poterimus, nec sane defuere coelestium dulcedinum stillae, quae jacentem animum Nostrum erigerent. Intelleximus enim Principes et Reges, quorum corda in manu Domini sunt, sanctae matris Ecclesiae aerumnis lacrimisque permotos in id potissimum incumbere, ut opportunum catholicae Religionis subsidium afferant, eique illata damna resarciant.

Nova etiam accessit solatii causa, quod in dissitis quoque regionibus, divina favente gratia, et auxiliante Serenissimo ac Potentissimo Principe Paulo hoc nomine Primo Russiarum Imperatore, Venerabilis Frater Laurentius ex Marchionibus Litta modernus Archiepiscopus Thebarum in partibus Infidelium, quem nos ad Majestatem suam Oratorem nostrum destinavimus, tamquam Apostolicus Delegatus plura illic disposuit ad Christi Ecclesiae bonum, et Romano-catholicae Religionis incrementum; ingentes propterea Altissimo gratias agimus, a quo omne datum optimum et omne donum perfectum descendit, idque magnam erigimus spem fore, ut opus suum ipse perficere ac solidare dignetur. Interea ne quis ea quae a Delegato nostro acta sunt, progrediente tempore, in dubium vocare aut aliquo defectu notare possit, omnia et singula hisce nostris litteris expresse approbare et confirmare statuimus.

.

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostrae confirmationis, approbationis, roboris, adjectionis, defectuum suppletionis, sanationis, praecepti, mandati, nec non licentiae et facultatis, impartitionis, decreti, derogationis, et voluntatis infringere, vel ei auso temerario contraire; si quis autem hoc attentare praesumpserit, indignationem Omnipotentis Dei ac Beatorum Petri et Pauli Apostolorum ejus se noverit incursum.

Datum prope Florentiam in Coenobio Carthusianorum, Anno Incarnationis Dominicae Millesimo septingentesimo nonagesimo octavo, Quinto-decimo Kalendas Decembris, Pontificatus Nostri anno 24.

30 juin 1818.

Pie VII.

Bulle Ex IMPOSITA NOBIS.

Nouvelle circonscription des diocèses au Royaume de Pologne.

Impr.

A. MERCATI, *Raccolta, I, 638-649.*

30 giugno 1818.

Pius Episcopus servus servorum Dei. Ad perpetuam rei memoriam. *Ex imposita Nobis* divinitus omnium ecclesiarum cura in ea solliciti adigimur apostolicae auctoritatis praesidium conferre, quibus cumulatione Catholicae religionis incrementa, utilioreque Dominici gregis procuracionem comparari posse dignoscamus. Hac sane mente in ecclesias Polonici regni, quod in praesens dominatui subest serenissimi, ac potentissimi principis Alexandri Russorum imperatoris, ac Poloniae regis cogitationes Nostras intendimus, ut cessatis praeteritorum temporum calamitatibus rem sacram ibidem aptiori forma componere, utiliusque ordinare coniteremur.

Novimus siquidem, eam esse dioecesium illarum partium divisionem, qua perdurante minus commode animarum regimini consultum foret, compluresque insuper extare paroecias modo spectantes ad Gnesnensem, Wratislaviensem, ac Praemisliensem dioeceses, quibus earumdem respectivus antistes aegre admodum juvare posset.

Animadvertimus praeterea gravibus rationum momentis in Christifidelium utilitatem cessurum fore, si extincto titulo cathedralis ecclesiae Vigerscensis, ipsius episcopalis sedes cum suo capitulo in civitatem de Seyna nuncupatam, pariterque titulo sublato cathedralis ecclesiae Kielcensis, illius sedes episcopalis una cum capitulo in civitatem Sandomiriensem respective transferrentur, unde commodior ad episcopos aditus pateret.

De necessitate demum convicti augendi pastores in tanta regionum amplitudine, *novam episcopalem sedem* constabiliendam esse censuimus in loco *de Janow*, quod prae ceteris illius vicinitatis oppidis nominibus persensimus commendatum.

Universam idcirco rem auxilio omnipotentis Dei, cuius maiorem gloriam urgebamus, fidenter exorato, diligentissime conciliare 1) studuimus, curisque Nostris mirifice obsecundante laudato Alexandro Russorum imperatore, ac Poloniae rege, cuius egregiam etiam in Nos voluntatem, probe jamdiu experti sumus, omnia tandem fausto, ac felici exitu ita composuimus, ut certioratis pridem episcopis, et capitulis aliisque omnibus interesse habentibus, novum exinde praesentis Poloniae regni ecclesiarum ac dioecesium statum pro locorum positione, pro incolarum commoditate, pro peculiari 2) demum rationum complectione praefinire, ipsumque Nostris hisce literis pontificiae auctoritatis munimine valeamus roborare.

Ex certa itaque scientia, ac matura deliberatione Nostris, deque apostolicae potestatis plenitudine ad omnipotentis Dei gloriam, ad honorem

Deiparae Virginis, quam illustris Polonorum natio praecipuo veneratur obsequio, novam episcopalem sedem Podlachiensem nuncupandam in collegiata sub titulo SS. Trinitatis oppidi de Janow nuncupati erigimus, et constituimus, collegiatam eamdem ad cathedralis dignitatem, ac oppidum praefatum ad civitatis episcopalis honorem extollendo, futuroque ac pro tempore existenti episcopo Podlachiensi omnia et singula jura, praeeminentias, praerogativas, ac privilegia aliis episcopis legitime competentia tribuendo, praedictoquo capitulo cathedrali indulgendo facultatem condendi statuta ab ordinario adprobanda, et gaudendi privilegiis aliarum cathedralium in regno Poloniae capitulis legitime competentibus.

Suppressis deinde sedibus episcopalibus Vigerscensi, et Kielcensi, earum primam transferimus, ac de novo erigimus in civitate de Seyna nuncupata cuius episcopus Augustoviensis, sive Seynensis denominabitur, et in eadem civitate ecclesiam ab infrascripto harum literarum executore in eius decreto expresse referendam erigimus in cathedralem in quam capitulum antiquae Vigerscensis cathedralis transferimus; alteram vero in civitatem Sandomiriensem transferentes, atque ecclesiam inibi collegiatam sub titulo Nativitatis B. Mariae Virginis ad cathedralis ecclesiae gradum evehentes, eamque designantes pro capitulo prioris cathedralis Kielcensis, de novo erigimus episcopalem ecclesiam Sandomiriensem nuncupandam, cuius episcopus Sandomiriensis nuncupabitur.

In supradictis autem Jannovensi, de Seyna, et Sandomiriensi civitatibus tam palatium pro decenti episcopi habitatione, quam aedes pro puerorum ecclesastico seminario per antedictum apostolicum executorem erunt respective assignandae.

Firmis vero manentibus episcopalibus sedibus Cracoviensi, Uladislaviensi, quae imposterum Uladislaviensis, seu Calisiensis erit nuncupanda, Plocensi et Lublinensi, 1) cuius erectionem jam ab anno 1805 apostolicis literis sancitam 2) praesentibus expresse confirmamus, easdem, simulque antedictas de Seyna, seu Augustoviensem, Sandomiriensem, et Janowensem, seu Podlachiensem, episcopales ecclesias ab alia quacumque jurisdictione, et subjectione prorsus eximentes, ac liberantes, omnes juri metropolitico archiepiscopi Varsaviensis 3) perpetuo subijcimus atque supponimus.

Volentes nunc praevia dismembratione, separatione, atque immutatione nonnullorum locorum, et paroeciarum ad effectum illa, et illas diversis dioecesibus noviter aggregandi, atque incorporandi prout magis opportunum in Domino visum fuit ad novam Dioecesium circumscriptionem procedere, ut singularum distinctis finibus quaestiones omnes auferantur circa spiritualis jurisdictionis exercitium earum distributionem, ac divisionem, de apostolicae potestatis plenitudine decernimus, praescribimus et constituimus juxta eum, qui sequitur modum, videlicet:

.

(page 645) *Dioecesis Jannovensis, seu Podlachiensis* ultra sedem episcopalem cum suo capitulo in Civitate de Janow nuncupata habebit centum septemdecim paroecias, seu loca pariter nuncupata; Biała, Burdziłówka, Górki, Kuszlew, Lesno Ord. St. Pauli, Łosice, cum filia Kadymno, Sarnaki, Rusków, Garwolin, Goźlin P. P. Marian., Jeziory, Osieck, Ostrowek, Tarnówek, Warszawice, Wilga, Orchówek Ord. Sti. August., Sosnowica, Uchrusk, Wereszczyn, Horbów, Janów, Kodeń, Huszcza, Malowa góra,

Piszczac, Pratulín, Terespol P. P. Dominic., Korytnica, Sadowne, Stoczek, Zeliszew, Wodynie, Zwola, Borów, Miastków, Parysów, Skurzec P. P. Marian., Syreczyn, Stoczek, Grębków, Liw, Niwiska, Kopce, Adamów, Domаницe, Kock, Łuków, Łysobyki, Pruszyń, Radzyń, Radoryż, Serokomla, Stanin, Trzebieszów, Konkolownice, Tuchowicz, Ulan, Wojcieszów, Zbuczyn, Komarówka, Łomazy, Międzyrzec, Opole, Ostrowiki, Rossosz, Sławatycze, Włodawa P. P. Sti. Pauli, Wisznice, Wochin, Ostrów, Parczów, Jabłonna, Kożuchówek, Mordy, Knychówek, Siedlce, Naciecz, Niemojki, Paprotna, Przesmyki, Krzeszów, Wierów, Suchożebry, Wyrozęby, Bobrowniki, Brzeziny, Drażgów, Gorzno, Gonczyce, Korytnica, Kłuczów, Łaskarzew, Maciejowice, Okrzeja, Pawłowice, Ryki, Samogoszcza, Stężyca, Nowodwór, Wargocin, Wilczyska Żelechów, Zabijanka, Ceranów, Czerwonka, Kossów, Mokobody, Prostyń, Rozbity Kamień, Skibniew, Sokołów, Miedzna, Sterdyń, Wegrów, Stara wieś cum filia Wyszków, Zembrów.

.
.

(page 648) Volumus autem, ut harum litterarum transumptis etiam impressis manu tamen alicuius notarii publici subscriptis, ac sigillo personae in ecclesiastica dignitate constitutae munitis eadem prorsus fides ubique adhibeatur, quae ipsis praesentibus adhiberetur, si forent exhibitae, vel ostensae. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam Nostrarum, dismembrationis, applicationis, translationis, erectionis, circumscriptionis, subjectionis, suppositionis, assignationis, reservationis, mandati, facultatis, impartitionis, decreti, derogationis, ac voluntatis infringere, eique ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attentare praesumpserit indignationem omnipotentis Dei, ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursurum. Datum Romae apud Sanctam Mariam Majorem anno incarnationis Dominicae millesimo octingentesimo decimo octavo, pridie Kalendas Julii, pontificatus Nostri anno decimonono.

Doc. N. 42.

Pie IX

Allocution LUCTUOSUM, du 29 octobre 1866.

Proteste contre les mesures anticanoniques du gouvernement russe, entre autres concernant la suppression du diocèse de Kamieniec.

Esposiz. documentata, pp. 303-306.

Allocuzione pontificia del 29 ottobre 1866.

Luctuosum et numquam satis deplorandum catholicae Ecclesiae in Poloniae Regno, ac Russiarum Imperio statum cum summo animi Nostri moerore lamentari cogimur, Venerabiles Fratres. Optime cognoscitis, Nos vel ab ipso supremi Nostri Pontificatus exordio summopere cupientes afflictis ibi sanctissimae nostrae religionis rebus, ac spirituali illorum fide-
lium bono consulere, omnia suscepisse consilia, atque etiam cum Serenissimo ac Potentissimo Russiarum Imperatore, et Poloniae Rege Illustri

iniisse Conventionem. Sed irritae fuere Nostrae omnes sollicitudines. Namque non solum illa Conventio maxima ex parte haud fuit executioni mandata, ac omnino despecti gravissimi illi omnes Articuli, qui iuxta promissiones ad optatum exitum erant adducendi, verum etiam magis quotidie conculcata fuere pacta, ac promissa ab ipsis Russiarum Imperatoribus ac Poloniae Regibus facta, et bellum ac Russico Gubernio rei catholicae iamdiu indictum maiorem in modum asperrimis hisce temporibus fuit conflatum ad catholicam fidem in illis regionibus funditus evertendam. Nihil autem valuerunt Nostrae expostulationes per Nostrum Cardinalem a publicis negotiis factae apud illud Gubernium, nihil Nostrae Litterae ad ipsum Serenissimum Principem scriptae, quibus nullum fuit datum responsum 1). Atque hic omitimus denuo percensere numerando ea omnia, quae in Nostra Encyclica Epistola ad Venerabiles Fratres Sacrorum Poloniae, et Russiarum Imperii Antistites data, typisque edita vehementer deploravimus 2). Idem enim Gubernium maiore in dies insectatione catholicam oppugnans Ecclesiam semper impedivit, quominus Chelmensis Episcopus tres et amplius abhinc annos a Nobis renunciatus episcopalem posset consecrationem accipere. Postquam vero Venerabilem Fratrem Sigismundum Varsaviensem Archiepiscopum a suo grege divulgum in longinquas amandavit regiones, ei severissime interdicta omni cum suae Dioecesis fidelibus communicatione, Dilectum quoque Filium Paulum Rzewuski illius Vicarium Generalem et Suffraganeum Episcopum Prusensem in partibus Infidelium a Nobis electum, et nunquam ob impedimenta ab ipso Gubernio allata consecratum militari manu comprehensum in exilium eiecit. Atque id, propterea quia idem Vicarius de ecclesiasticis negotiis Rescripta a Nobis motu proprio data ad alios Poloniae Ordinarios perferenda curabat. Vix autem eodem Vicario Generali in exilium pulso, non dubitavit civilis Varsaviae Praeses Metropolitanus Templi Varsaviensis Canonicos ad se vocare, eisque praecipere, ut, nulla interposita mora, Vicarium Capitularem a se propositum eligerent. Quibus iniustis mandatis iidem Canonici merito, et cum eorum laude obstiterunt, cum potissimum praesto essent alii, qui ab Archiepiscopo Varsaviensi ad Vicarii Generalis munus obeundum fuerant destinati, quoties commemoratus Dilectus Filius Paulus Rzewuski fuisset expulsus, quemadmodum infeliciter evenit. Wilnensis autem Episcopus a sua Dioecesi abreptus iamdiu in exilio misere vivit, quin ullo modo episcopale suum munus exercere, et gregis sibi commissi bono consulere possit.

Insuper, Venerabiles Fratres, promulgata ab eodem Gubernio sunt decreta, quibus catholica Ecclesia, eiusque auctoritas, leges, ac disciplina proculcantur. Namque hisce decretis omnia pene Regularium utriusque sexus Ordinum Coenobia de medio sublata fuere, atque omnia cuiusque Regularis Ordinis bona publico aerario adiudicata, et paucissimae Religiosae Familiae, quae adhuc supersunt, a suorum Summorum Moderatorum regimine abstractae, et Ordinariorum iurisdictioni subiectae, et universus Catholicus Clerus tum in Polonia, tum in Russiarum Imperio omnibus suis bonis vel ad Episcopos, vel ad Canonicorum Collegia, vel ad parocias,

1) Lit. 22 April 1863.

2) Epist. Encycl. die 30 Junii 1864.

vel ad ecclesiastica beneficia, vel ad quaelibet alia pia, et religiosa instituta pertinentibus spoliatur, et eorumdem bonorum redditus publici aeris alieni administrationi committuntur.

Atque eisdem decretis contra ecclesiasticas leges, contra supremam huius Sanctae Sedis auctoritatem, et omnia iura statuitur nova catholici Cleri dispositio, nova in omnibus Dioecesibus cuiusque Canonice Collegii existenti ratio, nova parocciarum divisio, et Capitula Collegialium Ecclesiarum abolentur, et Episcoporum plane destruitur auctoritas, ac libertas, cum ipsi sine Gubernii consensu nullum parochum, nullum parochiarum administratorem, aut vicarium eligere possint. Eiusdem autem Gubernii decreto *Camenecensis* catholica *Dioecesis suppressa*, ac proprio adempta pastori cum Luceoriensis, et Zitomeriensis Dioecesium administratione fuit coniuncta.

Legitimi Sandomirensis, et Cracoviensis praesertim Dioecesium Parochi ad Gubernii arbitrium de una ad aliam parochiam traducti, de proprio gradu deturbati, alique in eorum locum suffecti. Plocensis vero Dioeceseos Seminarii aedes confiscatae fuere, et illius Episcopus Clericos Alumnos in coenobium, olim Franciscalis Ordinis extra civitatis moenia transferre coactus, omnibus ecclesiasticis viris commeatus denegatus, ne ultra mille passuum spatium a propria residentia discedere, et inter se communicare possint. Illorum autem fidelium cum hac Apostolica Sede communicatio a Russico Gubernio tanta severitate est interdicta, ac omnino sublata, ut Nos maximo animi Nostri dolore haud amplius ullo modo possimus pro supremi Nostri Apostolici ministerii officio dilectam illam Dominici Gregis partem iuvare, eiusque spiritualibus indigentibus opem, auxiliumque ferre. Atque utinam ne veri sint tristes nuncii, qui nuper ad Nos pervenerunt, designatum nempe Chelmensem Episcopum, et Cathedralis illius Templi Canonicos maiore ex parte ab eodem Gubernio in ignotas regiones fuisse amandatos. Nihil vero dicimus de assiduis cuiusque generis insidiis, artibus, et conatibus, quibus idem Gubernium catholicae Ecclesiae filios ab eius sinu abripere, eosque ad funestissimum schisma totius viribus pertrahere annititur, nihil de carceris, exilii, aliisque poenis, quibus Episcopi, sacrique Ecclesiae Ministri, Religiosique Viri, et catholici fideles suae religioni firmiter adhaerentes, et Ecclesiae iura propugnantes misere subiiciuntur.

Quae omnia manifestius apparent ex accurata rerum omnium expositione quam opportunis documentis munitam, ac typis editam Vobis quamprimum tradendam iussimus. Atque ita universus catholicus orbis agnoscat, quam diuturnum sit bellum a Russico Gubernio sanctissimae nostrae religioni illatum, ut ipsa in Poloniae Regno, et Russiarum Imperio penitus deleatur. Haud ignoramus, ex funestissima, et omnino damnanda rebellionem idem Gubernium arripuisse occasionem ad tam dira contra catholicam Ecclesiam suscipienda consilia, dum rebellionis rei debitis modis cohiberi et punire poterant, quin Ecclesiae tam grave bellum inferretur. Atque ita Deo placuisset, ut nemo ex Ecclesiae potissimum Ministris se perniciosissimis fatalis huiusmodi perturbationis motibus immiscuisset. Nos quidem nunc denuo, uti alias rebellionem summopere damnamus et reprobamus, omnesque fideles, ac praesertim ecclesiasticos viros monemus, et exhortamur, ut impia rebellionis principia ex animo abhorreant, detestentur, ac sublimioribus potestatibus subditi sint, illisque fideliter obediant in iis omnibus, quae Dei, eiusque sanctae Ecclesiae legibus minime adversantur.

In tanto autem dolore non leve Nobis affert solatium eximia illorum Catholicorum virtus et constantia, qui licet tantopere divexati, tamen Deo

adiuvante, in catholicae religionis professione stabiles et immoti permanent, et malunt asperrima quaeque perpeti, quam ab eadem sanctissima religione, atque ab hac Apostolica Sede deficere.

Interim vero Dei, eiusque Ecclesiae, et Religionis causam Nobis divinitus commissam strenue tuentes, partesque Nostras Apostolica libertate explentes, in hoc amplissimo Vestro consessu Pontificiam Nostram attollimus vocem, et omnia decreta et acta a Russico Gubernio in religionis, Ecclesiae, et huius Apostolicae Sedis iurium detrimentum edita, ac patrata summopere damnamus reprobamus, et omnino irrita, ac nulla esse declaramus.

Verum sperare volumus fore, ut Serenissimus ac Potentissimus Russiarum Imperator, et Poloniae Rex Illustris serio considerans, catholicam religionem, eiusque salutarem doctrinam firmissimum esse Imperiorum Regnorumque fundamentum, ac temporariae quoque populorum tranquillitati, et felicitati maxime conducere, velit pro suo humanitate, et animi celsitudine iustissimis Nostris votis, ac postulationibus annuere, ac suprema sua auctoritate efficere, ut in vastissimi sui Imperii regionibus catholica Ecclesia, eiusque cultores a tot calamitatibus respirent, et iamdiu exoptatam assequantur pacem, et liberum suae religionis exercitium.

Ne desinamus autem, Venerabiles Fratres, assiduis, fervidisque precibus divitem in misericordia Deum in humilitate, et contritione cordis nostri orare et obsecrare, ut propitius respiciat super haereditatem suam, et exurgat in adiutorum populi sui, et Catholicam Ecclesiam tot undique iactatam procellis, tot afflictam periculis, tot divexatam calamitatibus divina Sua dextera protegat, adiuvet, defendat, eique optatissimam pacem, ac triumphum concedat.

Doc. N. 43.

Rome, 27.X.1867.

Pie IX

Encyclique LEVATE

concernant la suppression du diocèse de Podlachie et de Kamieniec.

Imprimé. Pii IX P.M. Acta P.I. vol. IV pp. 371-378.

Extraits.

Venerabilibus Fratribus Patriarchis, Primatibus, Archiepiscopis et Episcopis universi catholici orbis gratiam et communionem cum Apostolica Sede habentibus.

Pius PP. IX.

Venerabiles Fratres, salutem et Apostolicam Benedictionem.

Levate, Venerabiles Fratres, in circuitu oculos vestros...

At vero alia nunquam satis lugenda mala deplorare cogimur, Venerabiles Fratres. Ex Nostra praesertim Consistoriali Allocutione die XXIX mensis Octobris superiori anno habita, ac deinde ex narratione documentis munita, et in lucem typis edita, optime cognovistis quantis calamitatibus

catholica Ecclesia, eiusque filii in Russico Imperio ac Poloniae Regno miserandum in modum vexentur ac lacerentur. Namque catholici Sacrorum Antistites et ecclesiastici viri laicique fideles in exilium eiectione, in carcerem detrusi, ac modis omnibus divexati, propriisque bonis spoliati, ac severissimis poenis afflicti et oppressi, et Ecclesiae canones ac leges omnino proculcatae. Atque his minime contentum Russicum Gubernium pergit ex avito proposito Ecclesiae disciplinam violare, et unionis et communicationis illorum fidelium cum Nobis, et hac Sancta Sede vincula frangere, ac omnia moliri et conari, ut in illis dominiis catholicam religionem funditus evertere, et illos fideles a catholicae Ecclesiae sinu avellere, et ad funestissimum schisma pertrahere possit. Cum incredibili animi Nostri moerore Vobis significamus, duo nuper decreta ab illo Gubernio post ultimam commemoratam Nostram Allocutionem edita fuisse. Ac decreto die XXII proximi mensis Maii vulgato, per horrendum ausum *Podlachiensis Dioecesis* in Poloniae Regno una cum illo Canonicorum Collegio, Consistorio Generali, ac Dioecesano Seminario penitus fuit extincta, et eiusdem dioecesis Episcopus a suo grege divulsus, coactus a dioecesis finibus continuo discedere. Quod decretum simile est illi die III Junii superiore item anno in lucem edito, de quo mentionem facere haud potuimus, cum illud ignoraremus. Hoc igitur Decreto idem Gubernium non dubitavit proprio arbitrio et auctoritate *Cameneiensem dioecesim* de medio tollere, et illud Canonicorum Collegium, Consistorium, ac Seminarium disperdere, et proprium Antistitem ab illa dioecesi violenter abripere.

Cum autem omnis via, atque ratio Nobis intercludatur, qua cum illis fidelibus communicare possimus, tum ne quisquam carceri, exilio aliisque poenis exponeretur, coacti fuimus in Nostras Ephemerides inserere Actum, quo legitimae illarum ampliarum dioecesium iurisdictionis exercitio, ac spiritualibus fidelium necessitatibus consulendum censuimus, ut illuc per artis typographicae opem notitia perveniret suscepti a Nobis consilii.

Quisque vel facile intelligit qua mente, et quo fine eiusmodi decreta a Russico Gubernio edantur, cum multorum Episcoporum absentiae dioecesium quoque accedat suppressio.

Datum Romae apud S. Petrum die XXVII Octobris Anno MDCCCLXVII. Pontificatus Nostri Anno Vicesimosecundo.

PIUS PP. IX.

Doc. N. 44.

Rome, 12/24 décembre 1882.

Accords entre le Saint Siège et la Russie.

Concernant - entre autres - l'administration ecclésiastique des diocèses de Mińsk, de Podlachie et de Kamieniec.

Extraits.

A. MERCATI, *Raccolta di Concordati, I, 1016-1018.*

*Accordi stipulati tra la Santa Sede
e il Governo Russo.*

24 dicembre 1882.

A

a) *Domanda del Governo Russo circa Diocesi soppresse dal medesimo.*

Conformément à ce qui a été convenu, entre le Gouvernement Impérial et le St. Siège, le Soussigné a été autorisé à demander:

Que l'Archevêque métropolitain de Mohilew soit chargé de l'administration apostolique du *diocèse de Minsk*:

Que l'Evêque de Lublin soit chargé de l'administration apostolique du *diocèse de Podlachie*:

Et que l'Evêque de Lutzk-Zitomir soit chargé de l'administration apostolique du *diocèse de Kamenetz*.

Rome, le 12-24 Décembre 1882.

(signé) Michel Bouteneff.

b) *Adesione della S. Sede alla domanda.*

Il Santo Padre, aderendo alle domande espresse dal Governo di S. M. l'Imperatore di Russia, ha disposto che a Monsig. Antonio Fijalkowski Arcivescovo di Mohilew venga affidata l'Amministrazione Apostolica della Diocesi di Minsk, mentre si riserva di commettere egualmente a Mons. Vescovo di Lublino l'Amministrazione Apostolica della Diocesi di Podlaskia e dell'altra di Kamenetz a Monsignor Vescovo di Lutzk-Zitomir contemporaneamente alla preconizzazione dei due rispettivi Titolari.

Il sottoscritto Card. Segretario di Stato nel dedurre a notizia della E. V. questa Pontificia disposizione si vale dell'incontro per confermarle i sensi della sua distinta considerazione.

(firmato) L. Card. Jacobini.

Doc. N. 45.

10 février 1925.

Le Concordat entre le Saint Siège et la République de Pologne, Extraits.

A. MERCATI, *Raccolta*, II, 30-40.

AAS. XVII. 1925, pp. 273-287.

.
.

Article IX

Aucune partie de la République de Pologne ne dépendra d'un Evêque dont le siège se trouverait en dehors des frontières de l'Etat polonais. La Hiérarchie catholique dans la République de Pologne sera constituée comme suit:

A) - *Rite latin*

- I. Province ecclésiastique de Gniezno et Poznań:
 - Archidiocèse de Gniezno et Poznań.
 - Diocèse de Chełmno.
 - Diocèse de Włocławek.

II. Province ecclésiastique de Varsovie:

Archidiocèse de Varsovie.
Diocèse de Płock.
Diocèse de Sandomierz.
Diocèse de Lublin.
Diocèse de *Podlachie*.
Diocèse de Łódź.

III. Province ecclésiastique de Wilno:

Archidiocèse de Wilno.
Diocèse de Łomża.
Diocèse de *Pińsk*.

IV. Province ecclésiastique de Lwów:

Archidiocèse de Lwów.
Diocèse de Przemyśl.
Diocèse de Łuck.

V. Province ecclésiastique de Cracovie:

Archidiocèse de Cracovie.
Diocèse de Tarnów.
Diocèse de Kielce.
Diocèse de Częstochowa.
Diocèse de Silésie.

.
.

Doc. N. 46.

28 oct. 1925.

Pie XI. Constitution Apostolique « Vixdum Poloniae unitas »

Nouvelle circonscription des diocèses en Pologne.

Extraits concernant les diocèses de Podlachie, de Pińsk et de Łuck.

Acta Apostolicae Sedis, Comm. Off., a. N. 13 du 5 nov. 1929, pp. 521-523, 524, 525, 526, 528.

IV

Ditionis Polonicae

De Nova Dioecesium Latini Ritus Circumscriptione

Pius Episcopus

Servus Servorum Dei

Ad perpetuam rei memoriam

Vixdum Poloniae unitas, post diuturnam catholicae illius Nationis sub diversis regiminibus divisionem, mirabiliter, divina Providentia opem lar-

giente, restituta est, statim necessitas omnibus apparuit nedum civiles sed etiam potissimum religiosas res ibidem ordinandi.

Id sane primum omnium postulabat ut sollicita haberetur cura de finibus diocesanis rite praefiniendis itemque ad nova Reipublicae confinia coaptandis. Itaque, expletis feliciter cum eiusdem Reipublicae rectoribus hac super re opportunis negotiationibus, novae latinarum dioecesium circumscriptioni provisum est in sollemni Conventione, quae nuper inter Sanctam Sedem et praedictam Rempublicam inita est, summopere laetantibus Nobis, qui nobilissimae illius Nationis et calamitatum belli et gaudii resurrectionis testes ac participes fueramur.

Porro, ut ea quae de iisdem circumscriptionibus conventa sunt, ad exitum deducantur, Nos, ex Apostolicae potestatis plenitudine ac certa scientia, decernimus:

Latini ritus Hierarchia in Polonia in posterum quinque provinciis ecclesiasticis constabit, videlicet: I. Gnesnensi et Posnaniensi, II. Varsaviensi, III, Vilmensi, IV. Leopoliensi, V. Cracoviensi.

II. Alterius provinciae ecclesiasticae Metropolitana esto Varsaviensis, cum ecclesia cathedrali sub titulo Decollationis S. Joannis Baptistae in urbe Warszawa... Huic metropolitanae Ecclesiae suffragabuntur dioeceses: Plocensis, Sandomiriensis, Lublinensis, Siedlcensis seu Podlachiensis et Lodziensis.

Ad Siedlcensem seu Podlachiensem dioecesim cum ecclesia cathedrali sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis, in civitate Siedlce, in palatinatu Lublin, spectabunt decanatus: Siedlcensis ad Beatam Mariam Virginem, Siedlcensis ad S. Stanislaum Ep. M., Białensis, Garwolinensis, Janowiensis, Łaskarzewiensi, Łosicensis, Łukowiensis (exceptis pagis Łukowiec, Krzywda-kolonja, Kolonja Wola Skromowska vel Bykowszczyzna, Wólka Rozwadowska, Karolina, Giżyce-wieś, Giżyce-kolonja, Łusza-wieś, Kolonja Żórawieniec vel Piaski, Żórawieniec-wieś), Międzyrzecensis, Parczewiensi (exceptis paroeciis: Brzeźnica Bychawska et Brzeźnica Książęca), Radzyniensi, Sokołowiensi, Sterdyniensi, Stęży-censis, Włodawensis (exceptis paroeciis: Swierszozów et Ruda-Huta), Węgrowiensi, Wisznicensis, Żelechowiensi. Insuper ad eandem dioecesim pertinebunt paroeciae: Hańsk, Kamionna, Czerwonka, Wiśniew, Oleksin, Wiezno, necnon pagus Szykarzyna-Czapłowizna.

III. Tertia ecclesiastica provincia Vilmensis nuncupabitur, quae proinde constabit sede metropolitana Vilmensi, nec non suffraganeis Łomżensi et Pinskiensi.

Dioecesis Pinskiensis, cum ecclesia cathedrali sub titulo Assumptionis Beatae Mariae Virginis in civitate Pińsk, in palatinatu Polessiae, constituetur decanatibus: Stołpcensi, Nowogródensi, Baranovisensi, Nosvisiensi, Stołowicensi, Pinskiensi, Luniecensi, Lachovicensi, Bielscensi, Brestensi, Drohiczynensi, Kobrynensi, Brańscensi, Prużanensi; ac insuper paroeciis Różanna, Kossów, Iwacewicz, Iwieniec S. Michaelis Archangeli, Iwieniec

S. Alexii, Kamień, Wołma, Pierszaje, Chotowo, Pralniki, Naliboki, Derewna.
Fines orientales dioecesis attingent fines politicos inter Rempublicam Poloniae et Rempublicam Russiae.

IV. Quarta provincia, Leopoliensis erit; ad eam pertinebunt metropolitana Leopoliensis cum suffraganeis dioecesibus Premisliensi et Luceoriensi.

.....
Dioecesis *Luceoriensis* cum cathedrali ecclesia sub titulo Ssmae Trinitatis et SS. Apostolorum Petri et Pauli in civitate Luck, in palatinatu Wołyń, amplectetur decanatus: Luceoriensem, Cremenecensem, Dubnensem, Horochowiensem, Korzecensem, Vladimirenses.

Fines orientales dioecesis convenient cum finibus politicis inter Rempublicam Poloniae et Rempublicam Russiae.

.....
Quod attinet ad praefatarum Ecclesiarum administrationem et regimen, ad Vicarii Capitularis sede vacante electionem, ad Capituli cathedralis erectionem, ad Seminariorum institutionem, ad clericorum et fidelium iura et onera, aliaque huiusmodi, servanda statuimus, quae sacri canones decernunt.

Quod vero ad clerum in particulari spectat, iubemus ut, statim ac huius Constitutionis executio facta fuerit, eo ipso sacerdotes Ecclesiae illi adscripti censeantur, in cuius territorio legitime degunt. Tandem omnia documenta et acta novas dioeceses, earum clericos et fideles respicientia, quam primum fieri poterit, ad eam dioecesim transmittantur ad quam, iuxta praedicta, iidem pertinebunt.

Quae autem hisce Litteris, Apostolica auctoritate, a Nobis decreta sunt, nulli hominum, nullo umquam tempore, infringere, aut iis repugnare, vel quomodo libet contraire liceat. Si quis, quod Deus avertat, hoc attentare praesumpserit, sciat obnoxium se evasurum esse poenis a sacris canonibus contra obsistentes exercitio ecclesiasticae iurisdictionis statutis.

Ad haec omnia autem executioni mandanda deputamus venerabilem fratrem Laurentium Lauri, Nuntium Apostolicum in Polonia, eidem tribuentes facultatem ad id necessarias et opportunas, etiam subdelegandi, ad effectum de quo agitur, quemlibet virum in ecclesiastica dignitate constitutum, facto onere intra sex menses mittendi ad Sacram Congregationem Consistorialem authenticum exemplar peractae executionis.

Decernimus denique has presentes Litteras valituras, contrariis quibuslibet, etiam peculiari et expressa mentione dignis, minime obstantibus.

Datum Romae apud Sanctum Petrum, anno Domini millesimo nongentesimo vigesimo quinto, die festo sanctorum Simonis et Judae Apostolorum, Pontificatus Nostri anno quarto.

O. Card. Cagiano,
S. R. E. Cancellarius.

C. Card. De Lai, Episc. Sabinen,
S. C. Consistorialis Secretarius

Joseph Wilpert Decanus Coll. Proton. Apostolicorum.
Vincentius Bianchi-Cagliesi, Protonotarius Apostolicus.

Loco Plumbi

Reg. in Canc. Ap., vol. XXXII, N. 59.

VI

EPILOGUE

Après avoir brièvement évoqué l'histoire des trois diocèses catholiques dans l'Empire Russe et au Royaume de Pologne: Kamieniec, Podlachie et Mińsk, supprimés dans les années 1866-1869, nous demandons quelles furent les conséquences de leur suppression.

Les mesures oppressives, prises par le gouvernement impérial, avaient le but d'affaiblir la résistance des fidèles catholiques pour les amener graduellement à passer à l'Eglise orthodoxe russe; c'était aussi le but dans lequel le gouvernement russe voulut imposer la langue russe dans le culte supplémentaire aux diocèses de Kamieniec et Mińsk.

La suppression du diocèse de Podlachie visait à briser la résistance des Grecs-unis du diocèse de Chełm. C'est aussi afin d'affaiblir la résistance des fidèles que le gouvernement russe adopta les autres mesures: les expulsions des évêques, la désorganisation des chapitres, la suppression des séminaires, la subordination des paroisses, du clergé et des fidèles à l'administration des diocèses limitrophes, mais lointains.

Les résultats de cette politique d'oppressions ont été exactement opposés aux espoirs du gouvernement russe: les liens des évêques avec le Saint Siège s'affermirent, leurs recours à Rome furent de plus en plus fréquents; la lutte augmenta le courage de ceux, qui semblaient faibles (par ex. Mgr. Fijałkowski et Borowski). L'échec complet suivit les tentatives de russifier le culte supplémentaire au diocèse de Mińsk, le plus exposé de tous. Les diocèses supprimés ont été rattachés à des diocèses où la foi catholique était plus fervente et l'organisation plus forte, les populations plus homogènes au point de vue ethnique; cela renforça et encouragea la lutte pour la foi.

Ainsi la Podlachie (rattachée au diocèse de Lublin), qui comptait un grand nombre de Grecs-unis - après l'oukase de tolérance de 1905, put recevoir l'évêque de Lublin, Jaczewski, en visite canonique; plus de 200 mille fidèles de rite gréco-ruthène, restés fidèles à l'Eglise universelle, malgré les persécutions, demandèrent alors spontanément à être reçus dans le sein de l'Eglise latine. Et le diocèse de Mińsk, administré jadis par des ecclésiastiques sans moralité, fut restauré en 1918, et son premier évêque fut le Serviteur de Dieu, Sigismond Łoziński, un grand Confesseur de la foi, décédé en 1936.

II.
STUDIA

HENRYK PASZKIEWICZ

MARE RUSSIAE

The Rus'ian ¹⁾ name of the Black Sea in the Middle Ages has been for a long time an object of interest to many scholars. Among several other problems, I have also dealt with the above subject in my work « The Origin of Russia » ²⁾. My point of view met with decided opposition on the part of A. Soloviev expressed in a study devoted especially to the question ³⁾. This study calls for a number of reservations and critical remarks. However, occupied with the preparation of another book, I had to postpone my reply until the publication of that work. Now that the book has appeared ⁴⁾ I am perfectly willing to enter into discussion with Soloviev, in the hope that it may contribute to the elucidation of the controversial problem.

In both my books I affirm that the Rus'ian name of the Black Sea had never been in general use. If it does appear in the sources, this is mainly due either to a faulty reading of the texts of those sources, or to the erroneous belief, widely spread at the time both in the East and in Western Europe, according to which the Black Sea (and that of Azov) had immediate links with the Baltic, where the Varangians (the Rus') were indeed supreme. Soloviev, on the other hand, maintains that the Black Sea was known as Rus'ian to a great number of nations during a long stretch of centuries, and that this Rus'ian appellation of the mentioned sea, particular to it and characteristic of it, constitutes an important fact in the history of ancient Rus'.

Such fundamental difference between my conclusions and those reached by my opponent derives from the dissimilarity of method used in our research. Soloviev starts by assuming that the texts of sources should never be corrected, nor their authority questioned. This assumption is undoubtedly right. I speak in its defence in both my books ⁵⁾. However, a historian must also take into consideration the character of the source - material at his disposal. Soloviev — and here lies the weak point of his treatise — did not take into account the glaring geographical errors prevalent among writers of the period. It is universally known that geographical terminology, extremely fluid at the time, was, moreover,

1) To be more exact, I distinguish in the present study « Rus' » from « Russia » (hence the adjective: « Rus'ian » instead of « Russian »).

2) H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, 1954, pp. 419-435.

3) A. Soloviev, *Mare Russiae, Die Welt der Slaven* IV (1), 1959, pp. 1-12.

4) H. Paszkiewicz, *The Making of the Russian Nation*, 1963.

5) H. Paszkiewicz, *The Origin*, p. 113; *idem, The Making*, p. 9.

applied in a very arbitrary manner. Thus, in my opinion, the greatest possible caution is requested in the critical analysis of those sources. Soloviev's postulate: «the text should be ... accepted just as it stands written» (p. 6) in this case must only lead astray.

As Drobinsky has rightly observed, and not he alone, mediaeval encyclopedias, manuals of cosmography and maps, contained an enormous amount of fantastic information. Chroniclers often confused countries, even situated far apart from each other, only on account of an apparent similarity of names. As an example the mentioned author gives Armorica, ancient Brittany, which used to be called sometimes Armenia ⁶⁾. In the 12th century Henry of Mainz gives Scandinavia the name of Iceland ⁷⁾. Kimble, in connection with the Hereford Map of the World (13th century), says: «In the Hereford Map, for example, Delhi is confounded with Delos, Thermopylae becomes an inland range and Corinth stands remote from any suspicion of an isthmus. Then again Patmos is transported to the Black Sea, and Gades (Cadiz) is represented as a large island in the middle of the Straits of Gibraltar» ⁸⁾. To prove how long such mistakes persisted it is enough to point out that still in the 15th, and even the 16th century, Scandinavia was taken for an island ⁹⁾.

As regards Eastern Europe we find in the sources a great deal of false information. Rus' was being confused and mixed up with ancient Dacia ¹⁰⁾, the mountains of the Caucasus with the Carpathian range ¹¹⁾, the Dnieper with the Dniester ¹²⁾, Bulgarians on the Danube with those on the Volga ¹³⁾, etc. It was supposed that the name of Kiev applied to a river flowing into the Caspian Sea ¹⁴⁾, that Rus' extended from Prague to Kiev ¹⁵⁾, that huge mountains separated Poland from Rus' ¹⁶⁾, that the river Don issued from a mountain range ¹⁷⁾, that Great Novgorod was situated on the sea ¹⁸⁾, and that Sambia, Kurland and Estonia were islands ¹⁹⁾. The English so-called Psalter Map (13th century) shows West-

6) A. Drobinsky, Rus' i Vostochnaya Evropa vo frantsuzskom srednevekovom epose, *Istoriicheskie Zapiski* XXVI, 1948, p. 97.

7) W. Kowalenko, Bałtyk i Pomorze w historii kartografii (VII-XVI w.), *Przegląd Zachodni* X, 1954, p. 359.

8) G. Kimble, *Geography in the Middle Ages*, 1938, p. 188.

9) K. Pieradzka, Genealogia biblijna i rodowód Słowian w pierwszej księdze «Annales» Jana Długosza, *Nasza Przeszłość* VIII, 1958, p. 99.

10) 10) W. Kowalenko, *op. cit.*, p. 359.

11) T. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* I, 1956, p. 288.

12) T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle «Księgi Rogera» geografii arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego* II, 1954, p. 199.

13) V. Bellis, Al-Mas'udi o ruskko-vizantiiskikh otnosheniyakh v 50-kh godakh X veka, in *Mezhdunarodnye svyazi Rossii do XVII v.*, 1961, p. 26.

14) G. Flusser, Zpráva o Slovanech v hebrejské kronice z konce X stol. *Česky Časopis Historický* XLVIII-XLIX, 1949, p. 239.

15) M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, 1907, p. 81.

16) T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie*, pp. 167-168. Cf. E. Zamyslovsky, Istoriko - geograficheskie izvestiya Gerbershteina (XVI v.), Gory Vostochnoi Evropy, *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya* 206, 1879 (11) pp. 1-18.

17) C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, *Maçoudi. Les prairies d'or* I, 1861, p. 261.

18) L. Koczy, Sklawanja Adama Bremeńskiego, *Slavia Occidentalis* XII, 1933, p. 232.

19) J. Wright, The Geographical Lore of the Time of the Crusades, *American Geographical Society, Research Series* XV, 1925, p. 328.

ern Slavs inhabiting the Black Sea region and gives Rus' as their western neighbour ²⁰). Similar examples could be cited infinitely.

In addition to those elementary geographical errors still another fact should be taken into consideration. In the sources of the period in question and relating to various territories (outside Eastern Europe), often appear « Rus'ian » names which, in spite of a similarity in sound, have no connection with Rus' whatsoever. In Aquitania there lived a Celtic tribe of Rutheni (Ruteni, Rutaeni) whose city (Segedonum) was called « Ruthena civitas » (at present Rodez, Dept. Aveyron) ²¹). To the same category of names belong: Ruscia - Roscianum (Rossano) ²²); Rusano (Risano, a river in Istria) ²³); Reuss, a river falling into the Aar ²⁴); Rhusion, Rhusium, (la) Rouse, Russa in Thrace (Kesham) ²⁵); Rhegion, Rhesion, Rhision, near Constantinople ²⁶), etc. ²⁷). « Rus'ian » localities also appear in great number in the Middle East, to the better knowledge of which the Crusades had undoubtedly contributed.

The Crusaders, and thus also western authors who described the events of those expeditions, were not geographers and on the whole did not show any serious geographical interests ²⁸). They made no scruple to distort local names, often investing them with a « Rus'ian » sound ²⁹). Dussaud points out the difficulties involved in situating on Syrian territory localities which in the sources appear as: Rugia, Ruge, la Rouche, Rusa, Russa, Rossa, etc. ³⁰). It should be observed, that the identification of such names as Rugia with Rusa or Russa, can be noted not only in the South ³¹) but also in the Baltic region where the island of Rugia (Rügen), at the estuary of the river Odra, was confounded with « Rus' » (or the

20) K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten* III, 1895, pp. 37-43; W. Kowalenko, *op. cit.*, p. 359.

21) W. Kroll und K. Witte, *Paulys Real - Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1914, pp. 1246-1247.

22) *Ibidem*, pp. 1115, 1234.

23) *Ibidem*, p. 1234.

24) ... « ad fluvium dictum Ruzze », *Mon. Germ. Hist. XXXV, Script XXX* (1), 1896, p. 440.

25) *Mon. Germ. Hist. IX, Script. VII*, 1846, p. 766; G. Cousin, *Études de géographie ancienne*, 1906, p. 280.

26) W. Szcześniak, Rzekoma bytność legatów Leona IX papieża na Rusi w r. 1054, *Przegląd Historyczny* III, 1906, p. 175.

27) H. Paszkiewicz, *The Origin*, pp. 131-132.

28) J. Wright, *The Geographical Lore*, p. 109.

29) ... « veniant ad Rusiam civitatem »; « prope Russam »; « Rusam civitatem obtinuerunt », *Recueil des historiens des Croisades. Historiens occidentaux* III, 1866, pp. 94, 423, 770; « versus Rossam », *ibid.* IV, 1879, p. 398; « cepit Rusam »; « cum civitate Rusa »; « Rusiam... dictam », *ibid.* V, 1895, pp. 376, 459, 568 - etc.

30) R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, 1927, pp. 165-167, 173-177, 192. The localization of « Rus'ian » geographical names in the Middle East is given in the indices of each volume of the *Recueil*. Moreover, see R. Röhrich, *Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens, Zeitschrift des deutschen Palaestina Vereins* X, 1887, pp. 236, 261, 263; *idem*, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, 1901, pp. 104, 133, 160; G. Lozinskij, La Russie dans la littérature française du moyen âge, *Revue des études slaves* IX, 1929, p. 257; R. Grousset, *Histoire des Croisades* I, 1934, pp. 277, 468, 572.

31) Cf. *Recueil* IV, p. 797: « Rugia seu Rossa civitas, Syriae urbs ». W. Tomaszek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter, Sitzungsberichte der phil. - hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Wien)* CXXIV, 1891, p. 46 (« Auf den Karten findet sich geschrieben: Castelo Ruzio, Rugio, Ruzo, Rogio, Regio, Rosso... »).

other way around)³²⁾. Prusa ad Olympum, a town in Bithynia³³⁾, suffered a similar fate. No otherwise happened in the North: the confusion of such appellations as Russia-Prussia (Ruzia-Pruzia) repeated itself many times³⁴⁾. There can be no doubt that similar errors constitute a real impediment for the analysis of the sources in question, and allow scholars to make statements of facts which often remain in complete contradiction to each other³⁵⁾.

In their distortion of geographical terminology, Western writers were not — I believe — directed by any special tendencies. Their attitude can be explained by a very slight knowledge of the territories described, by the difficulty involved in pronouncing and transmitting in writing of totally alien names and, moreover, by the negligent and haphazard manner applied to the use of geographical terms. On the other hand, the Eastern Slavonic writers of the time show a definite inclination to link up with the history of Rus' all those peoples and places that, by the sound of their appellations, can remind in any way (often most artificial) the name of Rus'. Thus, a Rus'ian abbot, Danilo, who at the beginning of the 12th cent. undertook and described a journey to the Holy Land, reports that Oleg, Prince of Kiev, spent two summers and two winters on the island of Rhodes³⁶⁾. By linking this island with the name of Rus'³⁷⁾, Danilo adds a « supplement » to « Nestor's » Chronicle which is acquainted with Oleg and his expedition against Greeks. Anthony, archbishop of Novgorod (early 13th cent.), in order to put in evidence the

32) Continuator Reginonis Trevirensis (under the year 959) calls Olga (Helena) who ruled in Kiev - « regina Rugorum » (*Mon. Germ. Hist.* I, p. 624), and (under the years 961, 962) the monk Adalbertus sent to Kiev for missionary reasons - « Rugorum episcopus », *ibid.*, pp. 625, 628. We meet with a similar error in Genealogia Welforum: « regi Rugorum » instead of « Russorum », *Mon. Germ. Hist.* XV, Script. XIII, 1881, p. 734. And vice - versa, Herbordi Vita Ottonis Episcopi calls the island of Rugia - Ruthenia, and its inhabitants - Rutheni, *Mon. Germ. Hist.* XIV, Script. XII, 1856, pp. 817, 818, 819 etc. (cf. Index, p. 935).

33) Cf. F. Dörner, Prusa ad Olympum, in K. Ziegler, *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XLV, 1957, pp. 1071-1086.

34) For example: Vita Stephani Regis Ungariae, *Mon. Germ. Hist.* XIII, Script. XI, p. 232: ... « beatus Adalbertus episcopus causa praedicandi verbum Dei Ruziam ingressus, ibi palma martyri coronatus est. » In another copy: « Prusciam ».

35) To such controversial texts belongs the information (906 A.D.) relating to Slavonic merchants arriving to Regensburg for trade purposes (« Scavi vero qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt », K. Schiffmann, Die Zollurkunde von Raffelstetten, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte* XXXVII, 1917, pp. 479-488. According to certain authors the term « Rugi » indicates here the inhabitants of the island of Rugia, according to others - Rus'. The well known passage from the so-called Document of Cardinal Humbert (« Verum imperator post nuntios Romanos directis suis exemplar excommunicationis veracissimum a civitate Russorum remissum sibi accepit... », C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*, 1861, p. 152) is variously interpreted. Some scholars affirm that the legates of Pope Leo IX sent to Constantinople in 1054, while on their way back to Rome, made a detour into Rus' and reached Kiev. Others suppose, that « civitas Russorum » is nothing else but « civitas Rusionum », and thus the text under consideration really refers to Rhusion in Thrace. Benjamin of Tudela mentions merchants arriving to Alexandria from many countries, among others from one which in the opinion of certain authors indicates Roussillon, and according to others - Rus'. One could quote many such controversial texts.

36) M. Venevitinov, Zhit'e i khozhen'e Danila (1106-1107 gg.), *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik* I (3), 1885, pp. 8-9. See also *idem*, Khozhdenie igumena Danilla v Svyatuyu zemlyu v nachale XII v., *Letopis' zanyatii Arkheograficheskoi Komissii VII* (1876-77), 1884.

37) Danilo calls this island « Rod » and thus brings it nearer in sound to the name of Rus'. W. Tomaschek, *op. cit.*, p. 46, points out that such an appellation as Rode, appears also as Rosso, Ruzzio, etc.

important role of Rus' in the centre of Eastern Christendom finds, by a distortion of appellations characteristic of the period, numerous traces of « Rus'ian » past in Constantinople, a matter which will be more fully discussed in further considerations. Similar facts took place also in later times. As an example it will suffice to recall a legend, originated in Moscow, which aimed to connect the oldest history of Rus' with that of Rome. According to this tale, the Emperor Augustus had a brother Prus, who settled on the lower Vistula and ruled there. This Prus was claimed to be the ancestor of Rurik and his descendants. The legend is thus based on a confusion of names: Prus-Rus.

All such considerations of a general nature should be kept in mind before proceeding to analyse the problem which interests us here, that is the Rus'ian name of the Black Sea. Maritime nomenclature of the period under discussion, similarly to that connected with the names of countries, was extremely fluid. Often one and the same writer used various names to indicate the same sea. Thus, for instance, Adam of Bremen (11th century) calls the Baltic: « mare Scithicum », « mare Barbarum », « mare Balticum », « mare orientale »³⁸⁾. In the works of Arabic geographers one does not find a single uniform term for the description of the whole extension of the Mediterranean, and the names mostly in use with Arabic writers - such as « Maghreb Sea », « Syrian Sea », « Rumish Sea » - indicate only individual parts of that sea, although those partial appellations sometimes also served to designate the whole³⁹⁾. Ibn Khurdadhbih (9th century) makes use of several names to indicate the same part of the Mediterranean (« Syrian Sea », « Rumish Sea »), or describes different waters by an identical name (for inst. « Syrian Sea » sometimes applies to the eastern part of the Mediterranean, and at other times to the Sea of Marmara or to the Aegean)⁴⁰⁾.

The names of seas were often derived from those of the peoples dwelling on their shores or dominating their waters⁴¹⁾, from those of countries lying along their coasts⁴²⁾, from coastal towns⁴³⁾, islands situated in those seas⁴⁴⁾, etc.

The knowledge which geographers of the time had of the various seas was full of glaring errors. Our present considerations are limited to seas connected with Eastern Europe, that is to the Baltic, the Black Sea, that of Azov and the Caspian Sea. Even « Nestor's » Chronicle (*Povest' Vremennykh Let*), dating from the beginning of the 12th century and containing a great deal of valuable geographical information, affirms that the Baltic encircles Europe from the north and in the east reaches as far

38) G. Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, 1960, p. 66.

39) K. Miller, *Das Mittelmeer im Bilde der Araber, Mappae Arabicae* I (1), 1926, pp. 27-32; D. Dunlop, *Bahr al-Rûm in The Encyclopedia of Islam* I, 1960, pp. 934-936. As regards the name of the Mediterranean Sea in antiquity, see V. Burr, *Nostrum Mare. Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere im Altertum, Würzburger Studien zur Altertumswissenschaft* IV, 1932.

40) T. Lewicki, *Źródła arabskie*, p. 92.

41) The Caspian Sea was called the Khazar Sea, the Baltic - the Varangian Sea, etc.

42) The Mediterranean was called the Syrian Sea, the Spanish Sea, etc.

43) « Sea of Constantinople », « Sea of Trapezunt » (Trebizond), « Sea of Derbend », « Sea of Marseilles », « Sea of Venice », etc.

44) « Sardinian Sea », « Sicilian Sea », « Cretan Sea », « Cyprian Sea », « Gotland Sea », etc.

as the lands of Semitic peoples⁴⁵). As late as in the 15th century the Baltic was still believed to be connected with the Arctic Ocean, and not until the second half of that century do we find maps where that sea is represented as enclosed from the north⁴⁶).

Opinions about the eastern and southern boundaries of the Baltic were equally mistaken. Western European writers of the time — Adam of Bremen, Gervase of Tilbury, Helmold, Saxo Grammaticus and many others — are in accord in their conviction that the Baltic merged with the Black Sea⁴⁷). In result of this error, Adam of Bremen transferred peoples settled along the Black Sea to the shores of the Baltic⁴⁸), Gervase of Tilbury believed that the river Elbe flowed into the Black Sea⁴⁹), while Saxo Grammaticus gave the name of Hellespont to a maritime route between the Baltic and the Black Sea⁵⁰).

Similar mistakes were also committed by Arabic writers. They were interested in the Baltic region on account of commercial contacts between the Arabs and Central and Eastern Europe⁵¹). The picture of this region was shaped among them largely under the influence of literature handed down from antiquity, by Ptolemy and other sources⁵²). On Ptolemy's map the Azov Sea is pushed far more to the north than it is in reality. Thus, the distance between the northern coast of the Azov Sea and the southern shores of the Baltic became very slight. On the Arabic adaptations of this map it was, according to Lewicki⁵³), probably even smaller.

Arabic geographers of the 10th century often confuse and identify the Baltic with the Sea of Azov. It is so, for instance, in the case of Ibn Rosteh, who moreover asserts that the river Don (Tanais) has its issue in the remote North, that it flows from the Sea of Azov (Māwutis, that is Maeotis) into the Black Sea⁵⁴) (Buntus, that is Pontus, Pontos Euxeinus)⁵⁵). Ibn Hauqal believes in the existence of a channel starting in the Mediterranean Sea and stretching north to the ocean, which in

45) D. Likhachev, *Povest' vremennykh let* II, 1950, p. 211.

46) G. Labuda, *Źródła*, p. 59.

47) H. Paszkiewicz, *The Making*, p. 134.

48) L. Koczy, *Sklawanja Adama Bremskiego*, p. 207.

49) S. Kętrzyński, *Ze studiów nad Gerwazym z Tilbury*, *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności* XLVI, 1903, pp. 7-8.

50) A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, *The Mediaeval Academy of America* (Publication No 46), 1946, pp. 26-28.

51) G. Jacob, *Der nordisch - baltische Handel der Araber im Mittelalter*, 1887.

52) Cf. H. Yule, *Cathay and the Way Thither* I, 1915, p. 183.

53) T. Lewicki, *Bałtyk w opisach autorów arabskich IX-X w.*, *Przegląd Orientalistyczny* I, (1948) 1949, p. 59.

54) J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903, p. 162; T. Lewicki, *Die Vorstellungen arabischer Schriftsteller des 9. und 10. Jahrhunderts von der Geographie und von den ethnischen Verhältnissen Osteuropas*, *Der Islam* XXXV, 1960, p. 31.

55) Not only Arabic geography links Palus Maeotis with the Baltic Sea and makes the Don issue from it. Similar ideas existed also among Western writers of the period. For inst. Rubruck (13th century) places Palus Maeotis in the north, at the sources of the Don, and links this sea with the ocean, in this instance with the Baltic Sea. T. Lewicki, *Bałtyk*, p. 60. It seems that we meet certain vestiges of this tradition also in Adam of Bremen who calls the Baltic «Scythicas... paludes».

this case means the Baltic Sea ⁵⁶). This channel was supposed to divide Eastern Europe into two parts ⁵⁷).

Al-Biruni (10th-11th cent.) believed that the Baltic continues in the east as far as the lands of Bulgarians settled on the Volga ⁵⁸). Many Arabic writers, and not they alone ⁵⁹), confused the Black Sea with the Caspian Sea. Ibn Miskawaih (first half of the 11th century) identified the Caspian Sea with the Baltic Sea ⁶⁰).

After these preliminary remarks, which allow to place the Rus'ian name of the Black Sea in its proper perspective, we can now proceed to discuss Soloviev's treatise.

The author assembles mechanically various sources of the period in which appears the term: « Rus'ian Sea ». These texts are widely known and have been already discussed in historical literature. Long ago they were listed by Kunik ⁶¹). They have been referred to by Hrushevsky, Loparev, Lozinsky and many others. Soloviev never mentions the works of his predecessors and thus can produce, in a reader only slightly acquainted with the subject, the impression that his treatise brings new material and adds fresh data to the problem.

Let us now analyse the sources compiled by Soloviev, a task which the author, unfortunately, has not accomplished.

Al-Mas'udi (middle of 10th century) is the first among Arabic writers who refers to the Black Sea as Rus'ian. The most important passage of his report reads as follows: « The river of the Khazars [the Volga], in its upper reaches, has an outflow which is united to an arm of the Nitas Sea [the Black Sea] which is the sea of the Rus'. No one else navigates it, and the Rus' inhabit one of its shores... » ⁶²). The author returns to this subject in three other passages: in the first he describes the Black Sea as the sea of the Bulgarians, the Rus', the Pechenegs and the Magyars ⁶³); in the second as the sea of the Bulgarians, the Rus' and other peoples ⁶⁴); in the third as the sea of the Rus' ⁶⁵).

56) According to the opinion prevailing at the time, the Baltic Sea was regarded as a gulf of the Atlantic Ocean; cf. T. Lewicki, *Zródła arabskie*, pp. 92, 100, 101, 195, 271; *idem*, *Die Vorstellungen*, p. 31. Strabo and Pliny called the Baltic Sea an Ocean, just as later did Ptolemy and Jordanis.

57) T. Lewicki, *Bałtyk*, pp. 64-65; *idem*, *Die Vorstellungen*, p. 31. The existence of such a channel was already mentioned by al-Istakhri, earlier in date than ibn Hauqal. T. Lewicki, *Bałtyk*, p. 63.

58) I. Krachkovsky, *Biruni i ego rol' v istorii vostochnoi geografii*, in S. Tolstov, *Biruni. Sbornik statei*, 1950, p. 60; T. Lewicki, *Świat słowiański*, p. 369.

59) For example, Plano Carpini. Cf. I. Magidovich, *Vstupitel'naya stat'ya*, in I. Minaev, *Marko Polo*, 1956, p. 13.

60) H. Paszkiewicz, *The Origin*, pp. 126, 127, 419.

61) A. Kunik, *Izvestiya al-Bekri i drugih avtorov o rusi i slavyanakh* II, 1878, pp. 84-88.

62) C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, *Maçoudi. Les prairies d'or* I, 1861; II, 1863; J. Marquart, *op. cit.*, p. 149.

63) Maçoudi, *Les prairies d'or* I, p. 262; J. Marquart, *op. cit.*, pp. 63, 335.

64) B. Carra de Vaux, *Maçoudi. Le livre de l'avertissement et de la révision*, 1896, p. 96; J. Marquart, *op. cit.*, p. 335.

65) Maçoudi, *Les prairies d'or* II, pp. 24-25; J. Marquart, *op. cit.*, p. 333.

These three passages do not add anything new to the text which I regard as one of main importance to our problem. Soloviev, on the other hand, gives great importance to those passages and looks to them for corroboration of his thesis. In my opinion, the three passages ⁶⁶⁾ do not support but, on the contrary, weaken Mas'udi's statement relating to the Rus'ian name of the Black Sea. If the Rus' lived on the shores of the mentioned sea and had exclusive domination over it (hence the name « Sea of the Rus' »), one cannot but remain surprised by the information that the same area of waters was also the sea of Bulgarians, Pechenegs, Magyars etc. ⁶⁷⁾. Therefore, as far as the dominant position in the region of the mentioned sea is concerned, Mas'udi does not ascribe it exclusively to the Rus'. Moreover, since the geographical terminology introduced by the Arabic writer (the Sea of the Pechenegs, the Sea of the Magyars) never in fact existed and was a personal creation of Mas'udi, then also the Rus'ian name of the Black Sea can be treated in the same way.

Soloviev asserts (p. 2) that, while setting the Rus' upon its shores, Mas'udi had the Black Sea in mind in all three passages mentioned above. This observation is correct. However, there is still another problem to be considered, one completely set aside by Soloviev. It concerns the following question: when speaking of the « Sea of the Rus' », did Mas'udi understand the Black Sea exclusively?

It would seem that another passage in al-Mas'udi throws light on this matter, *viz.*, the one describing the expedition of the Norsemen (Madjus *i.e.*, a pagan people) against Spain before the year 300 of the Moslem era (A.D. 912-913). They came to al-Andalus through the straits which open out of the sea - Okiyanos [the Atlantic Ocean], but not through the straits on which stand the brazen lighthouses [Gibraltar]. « But I think — Mas'udi continues — God knows best that these straits are linked up with the sea Maiotas [the Sea of Azov] and Naitas [the Black Sea], and that those people are the Rus', of whom we have spoken above in this book; for no one but they sail on that sea, which is connected with the Sea-Okiyanos » ⁶⁸⁾.

Basing ourselves on the mentioned text we can reach the following conclusions: 1) according to Mas'udi there was a sea which the author distinguished from the Black Sea; 2) on this sea the Rus' were in exclusive domination; 3) this sea formed a branch of the Atlantic Ocean; 4) the sea in question could not have been the Mediterranean Sea, since the expedition of Norsemen against Spain did not come from the direction of Gibraltar; 5) this sea was linked up with that of Azov and the Black Sea. And finally, to add on our part - 6) the Baltic and the North Sea were at that time considered to be an arm of the Atlantic Ocean.

Scholars who have critically analysed the above mentioned passage

⁶⁶⁾ In fact two: the first and the second. The third passage is only a repetition of the « main » text.

⁶⁷⁾ Elsewhere Mas'udi calls the Black Sea, the Sea of the Khazars. V. Beilis, *op. cit.*, pp. 23-24.

⁶⁸⁾ A. Vasiliev, *op. cit.*, p. 42; C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, *op. cit.* I, pp. 364-5; J. Marquart, *op. cit.*, p. 152.

— Vestberg ⁶⁹⁾, Marquart ⁷⁰⁾, Vasiliev ⁷¹⁾, Svennung ⁷²⁾, Lewicki ⁷³⁾, and many others — are unanimous in stating that it refers to the Baltic Sea. This perfectly justified conclusion strikes at the foundations of Soloviev's thesis. The author, however, finds a convenient way out from this difficult situation by omitting the text of Mas'udi and the whole literature on the subject.

It is clear, that the above cited passage can in no way be overlooked. Not only because the Arabic author ascertains the existence of two seas where the Rus' remained simultaneously supreme (it is exactly by this domination that Mas'udi justifies the Rus'ian name of the Black Sea), but also for the fact that the same Mas'udi explicitly indicates that what he had written about the Rus' on the Black Sea applies in the same measure to the Rus' on the Baltic Sea. In other words, Mas'udi confounds the Baltic with the Black Sea, committing a mistake which is common in the sources of the epoch under consideration, both among eastern and western writers of the time.

Lewicki, drawing attention to Mas'udi's account relating to Rus'ian merchants ⁷⁴⁾, rightly states that: «al-Mas'udi ... mentions direct commercial contacts between Rus'ian merchants from the Sea of the Rus' (meaning here the Baltic Sea) and Kama Bulgars » ⁷⁵⁾.

Describing the unsuccessful expedition of the Rus' in the region of the Caspian Sea (912-913), Mas'udi indicates the route of their retreat. Apparently, they sailed along the Volga far into the North to the land of the Burtas and the Volga (Kama) Bulgars ⁷⁶⁾, where they suffered a final defeat ⁷⁷⁾. This route of their retreat excludes the possibility of the Rus' sailing towards the Rus'ian Sea (understood as the Black Sea) but, on the other hand, clearly proves that they were directed to another Rus'ian Sea (the Baltic) ⁷⁸⁾. According to Mas'udi, the Baltic Sea extended in the East as far as the Volga Bulgars ⁷⁹⁾. From the above observations

69) F. Vestberg, K analizu vostochnykh istochnikov o Vostochnoi Evrope, *Zhurnal Misionerstva Narodnogo Prosveshcheniya*, 1908, pp. 28-30, 133, 379-381.

70) J. Marquart, *op. cit.*, p. 152.

71) A. Vasiliev, *op. cit.*, p. 42.

72) J. Svennung, Belt und Baltisch. Ostseeische Namenstudien mit besonderer Rücksicht auf Adam von Bremen, *Uppsala Universitets Arsskrift I*, 1953, p. 54.

73) T. Lewicki, *Baltyk*, p. 61-62.

74) C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, *op. cit.* II, pp. 15-16; J. Marquart, *op. cit.*, p. 149.

75) T. Lewicki, *Świat słowiański*, p. 335.

76) The Bulgars lived in the region around the mouth of the river Kama as it flows into the Volga and on the left bank of this river. The Burtas - on the right bank of the Volga, to the south-west from the Bulgars.

77) J. Marquart, *op. cit.*, pp. 332-33.

78) If we were to accept that in their retreat the Rus' proceeded towards the Black Sea and reached as far as Kama, then it would follow, that they were obliged to continue along a circular route, sailing down the whole length of the Volga and the Dnieper (or, respectively, along the Volga, the Oka and the Don), which is glaringly improbable. The Volga in her lower reaches draws near to the Lower Don (in the vicinity of Tsimiyanskaya). Thus, the only route of their peregrination, commonly known at the time and often used, would be: along the Lower Volga, the Lower Don and the Sea of Azov. Attention to this latter route was recently drawn by N. Polovoi, O marshrute pokhoda russkikh na Berdaa i russo-khazarskikh otnosheniyakh v 943 g., *Vizantiiskii Vremennik XX*, 1961, pp. 90-105.

79) T. Lewicki, *Świat słowiański*, p. 359; *idem*, *Baltyk*, pp. 62-63.

it follows visibly that Mas'udi had no fixed opinion in the matter and continually confused the two seas, the Baltic and the Black Sea ⁸⁰). Thus, if Soloviev's main argument is based on the assertion that the Arabic writer has called several times the Black Sea « Rus'ian », then in the light of the present considerations this argument must lose its value, since also several times, directly or indirectly, Mas'udi has linked the Rus' with the Baltic Sea.

From the confusion of the two mentioned seas another problem seems to emerge. It raises the question on which of them did the Rus' occupy, in fact, a dominant position, and thus to which of the two the name of Rus'ian Sea could primarily apply? Did it arise first to indicate the Baltic Sea and only later, on account of false geographical information, had been transferred to the Black Sea - or vice versa? I declare myself for the first possibility, since the Rus'ian name as one specific to the Black Sea finds feeble grounds in the actual reality of the time (of which there will be more in further considerations). On the other hand, the name of Rus'ian Sea fully corresponds to the state of affairs then prevailing on the Baltic Sea which was, in fact, an area where the Rus' — the Varangians ⁸¹) — were supreme.

Mas'udi is not alone to regard the Baltic Sea as the Rus'ian Sea. Al-Biruni (deceased 1048) also called the Baltic the Sea of the Rus' ⁸²) (and of the Slavs) ⁸³), or the Sea of the Varangians ⁸⁴), a fact of which

80) How vague was the information which Mas'udi had about the seas of Eastern Europe can be proved by the example of the Sea of Azov. From certain passages of the Arabic writer it transpires that, basing himself on al-Battani (cf. I. Krachkovsky, *Arabskaya geograficheskaya literatura, Izbrannye sochineniya* IV, 1957, p. 103), he locates this sea in the far North and makes the river Don (Tanais) issue from it to flow into the Black Sea. (J. Marquart, *op. cit.*, pp. 151, 162). Other passages show that he identified this sea with the Black Sea (V. Bellis, *op. cit.*, p. 24). Moreover, the geographical terminology of Mas'udi was extremely fluid. Under the name of the Sea of Khazars, for instance, he understood the Caspian Sea, but sometimes also the Black Sea (with that of Azov). Cf. W. Barthold, *Bahr al-Khazar, Enzyklopedie des Islam* I, 1913, p. 604; V. Minorsky, *Hudud al-Alam, The Regions of the World*, 1937, p. 420; T. Lewicki, *Zródła arabskie*, p. 103; D. Dunlop, *Bahr Mayutis, The Encyclopaedia of Islam* (New Edition) I, 1960, pp. 933-34; V. Bellis, *op. cit.*, p. 24.

81) The sources of the 9th-10th cents. continually identify the Rus' with the Norse Varangians. H. Paszkiewicz, *The Origin*, pp. 120-129. The name of the Varangian Sea, as applied to the Baltic, appears in « Nestor », in the Novgorodian Chronicles, etc. and persists for a long time. This indicates a long tradition of this appellation. One should point out that in East-Slavonic sources of the 12th century (and later ones) the Baltic appears under the name of the Varangian Sea, not - the Rus'ian Sea. The explanation of this fact should be sought in religious-ecclesiastical relations of the time, when the terms « the Varangians » and « the Rus' », at first identical in the ethnic sense, became opposed to each other from the point of view of religious denomination. (The Varangians - Norse believers of the Latin faith, the Rus' - believers of the Greek faith). Cf. H. Paszkiewicz, *The Making*, p. 132.

82) Zeki Validi (Togan), *Die Nordvölker bei Biruni, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* XC, 1936, p. 43; T. Lewicki, *Świat słowiański*, p. 369; *idem*, in *Słownik starożytności słowiańskich* I (1), 1961, p. 68; I. Krachkovsky, *op. cit.*, p. 248.

83) A. Belenitsky, in S. Tolstov, *Biruni. Sbornik statei*, 1950, p. 138; T. Lewicki, in *Słownik*, p. 68.

84) V. Minorsky, On Some of Biruni's Informants, in *Al-Biruni, Commemoration Volume*, 1951, pp. 234-235 points out that the term « Varangians », by which Norsemen were known in Eastern Europe, passed to the Arabic world by way of al-Biruni.

Soloviev is unaware. Equally Helmold gave the name of the Rus'ian Sea to the Baltic Sea ⁸⁵⁾.

Having examined the reports of Arabic writers, and more strictly speaking that of Mas'udi ⁸⁶⁾, we must now proceed to analyse a second group of sources: the East-Slavonic one. Here, « Nestor » (*Povest' Vremennykh Let*) deserves special attention.

85) Helmold states: « Omnes hee nationes [that is, peoples settled on the shores of the Baltic Sea] preter Pruzos Christianitatis titulo decorantur. Diu enim est ex quo Rucia credit. Rucia autem vocatur a Danis Ostrogard, eo quod in oriente positus omnibus abundet bonis. Haec etiam Chunigard dicitur, eo quod ibi sedes Hunorum primo fuerit. Huius metropolis civitas est Chue. Quibus autem doctoribus ad fidem venerit, minime compertum habeo, nisi quod in omnibus observantiis suis Grecos magis quam Latinos imitare videntur. Nam Rucenum mare brevi [spatio] in Greciam transmittit », B. Schmeidler, Helmoldi... *Cronica Slavorum, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, 1909, pp. 5-6. According to Soloviev (p. 7), « Rucenum mare » in the above text indicates the Black Sea, for across this sea led the shortest way from Kiev (Chue), formerly mentioned by Helmold, to Byzantium. Soloviev's argumentation is based on modern knowledge of the geography of Eastern Europe, that is on a knowledge which Helmold did not as yet possess. In the first place, an extraordinary fact comes to immediate notice: the Black Sea is supposed to be called Rus'ian, but the Rus' live on the shores of the Baltic Sea. The place where they dwell is indicated both by the above quoted text and by other passages of the source under consideration (for example: « Et transmisit dux nuntios ad civitates et regna aquilonis, Daniam, Suediam, Norwegiam, Ruciam, offerens eis pacem »..., *ibid.*, p. 169). Elucidation of the matter is brought by the following passage in Helmold: « Slavorum igitur populi multi sunt habitantes in litore Balthici maris. Sinus huius maris ab occidentali oceano orientem versus porrigitur. Appellatur ideo Balthicus, eo quod in modum balthei longo tractu per Schiticas regiones tendatur usque in Greciam, idemque mare barbarum seu pelagus Schiticum vocatur a gentibus, quas aluit, barbaris »... (*ibid.*, p. 5).

From the above text it follows that an arm of the sea which Helmold called the Baltic, the Scythian, the Sea of Barbarians, and further in his report, the Rus'ian Sea, reached as far as Greece (Byzantium). Thus, Soloviev's interpretation of Helmold is faulty. W. Kowalenko, Bałtyk, *Stownik starożytności słowiańskich* I (1), 1961, p. 84 rightly asserts that « in Helmold... the Baltic appears under the name of "Rucenum mare", which gives expression to the importance of the Rus' on the Baltic Sea ».

86) Soloviev (p. 12) asserts the existence of three Arabic sources in which the Black Sea appears as Rus'ian: Mas'udi, Dimeshki and Wardy. The author's approach to the matter is purely formal and gives no insight into the character and value of the last two sources, which were drawn up at the turn of the 13th-14th century. Works dating after the 12th century had been written at a period when Arabic literature and learning were at their lowest ebb, and thus are mostly uncritical compilations of sources from an earlier epoch and seldom contain real information. Everything that Dimeshki writes (Wardy's reports are even more limited) about the Rus' settled on the Black Sea and of their raids in search of booty in the region of that sea, is but a repetition of the account handed down by Mas'udi. A. Kunk, *op. cit.*, p. 82 states that: « Mas'udi... found imitators among his coreligionists... That is why Arabic writers of the 14th century, at a time when Rus' was completely cut off from the Pontic Sea by Tartars, could still speak about a Rus'ian Sea upon which the Rus' busy themselves everywhere with pillage ». The above author rightly regards such reports as pure muddle (*sumbur*).

On first impression, it could seem that Soloviev makes but slight account of al-Idrisi (1154), whom he mentions briefly and only in a footnote (p. 11). The reason could lie in this, that al-Idrisi (according to Soloviev who follows here Lelewel) speaks of the Sea of Azov as the Rus'ian Sea, and not of the Black Sea. It is difficult to judge the matter. B. Rybakov, *Russkie zemli na karte Idrisi 1154 g., Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noi kul'tury* XLIII, 1952 pp. 16-17 remarks that the Sea of Azov does not appear either on the map, or in the text of Idrisi. Al-Idrisi also locates the Rus' on the Baltic Sea (cf. T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie* II, pp. 163, 183) and thus follows the general opinion prevalent among Arabs (Idrisi was acquainted with Mas'udi), as well as in Western Europe, which confused the Baltic with the Black Sea.

The Rus'ian name of the Black Sea in «Nestor» arose, in my opinion, in result of a copyist's faulty reading of the text of this source ⁸⁷. I maintain, that the adjective actually used at first was *Rumskii* (Roman) and this had been later deformed into *Ruskii* (Rus'ian). In other words, the original of the *Povest'* spoke of a Roman and not of a Rus'ian Sea.

This hypothesis of mine has been categorically opposed by Soloviev who advanced two arguments to support his point of view (p. 4): «In the first place, the Arabic word *Rumi*, designating the Greeks, was quite unknown to the Old-Rus'ian language; the expression commonly used was: *Gretsi*, *Grech'skoe tsarstvo*, thus also it would have been said: *Grech'skoe more*».

The above observation is utterly false. The appellation *Rumi* (Romans) is not exclusively an Arabic word. It appears also both in Old-Slavonic and in the so-called Old-Rus'ian languages (nouns *Rum* — Rome; *Rumlyane*, *Rumene*, *Rumi* — Romans; adjectives: *Rumskii*, *Rumstii* — Roman) ⁸⁸.

Soloviev's statement that the name *Rumi* (to denote Byzantine Greeks) was unknown in the so-called Old-Rus'ian language, only proves the author's lack of acquaintance with the sources of the period. It is sufficient to quote a passage from the *Tolkovaya Paleya* where we read: «*rumi, izhe zovut'sya gretsi*» ⁸⁹. Thus, in Eastern Europe the Byzantines were known under two names: as «Romans» and as «Greeks».

In the literature on the subject there is a variety of opinions concerning the relationship between the *Tolkovaya Paleya* and the *Povest' Vremennykh Let*. Sukhomlinov and Pavlov believed that the *Povest'* drew its information from the *Tolkovaya Paleya* ⁹⁰. According to Shakhmatov, the *Tolkovaya Paleya* had originated among the disciples of St. Methodius towards the end of the 9th century, and was brought to Rus' from Bulgaria before the end of the 11th century, since it was already known to

87) H. Paszkiewicz, *The Origin*, pp. 420-421; *idem*, *The Making*, pp. 136-144. The original of the Chronicle, dating from the early 12th century, has not been preserved. Copies of the *Povest'* date from later times; the oldest is from 1377.

88) «Zhitie grigora papy rumskago»; «i vpisashya v' pinakidy rumsky»; «i v' sikh knigakh chte sya rumsky»; «protlkovav ot rumaskaazyka... na grchesk», S. Sever'yanov, *Suprasl'skaya rukopis'*, *Pamyatniki staroslavjanskogoazyka* II (1), 1904, pp. 119, 140, 142, 144 etc.; «t'krmo Zhidom' i Rumlyanom' i Ellinom'»; «ide v' Rum'», «Elini i Rumene», P. Lavrov, *Materialy po istorii voznikoveniya drevnelshoi slavyanskoi pis'mennosti*, *Trudy Slavyanskoi Komissii* I, 1930, pp. 97, 165; «tsar' Rum'skyi», V. Istrin, *Otkrovenie Mefodija Patarskogo i apokrificheskie videniya Danilla v vizantijskoi i slavyano-russkoi literaturakh*, *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostei rossijskikh pri Moskovskom Universitete*, 1897 (4), p. 91; «iz grada Ruma», N. Meshchersky, *Istoriya iudejskoi voiny Iosifa Flaviya v drevnerusskom perevode*, 1958, p. 303; «s papoyu rum'skim»; «napisanykh papoyu rum'skim' Klimantom»; «v rum'stei tsrkvi»; «muzhi rum'stii», A. Popov, *Istoriko-literaturnyi obzor drevnerusskikh polemicheskikh sochinenii protiv latinyan (XI-XIV v.)*, 1875, pp. 128-131. Many more similar examples could be quoted.

89) *Paleya Tolkovaya po spisku sdellanomu v Kolomne v 1406 g. Trud uchenikov N. S. Tikhonravova*, 1892 (unavailable to me); I Sreznevsky, *Skazaniya o svyatykh Borise i Glebe. Sil'vestrovskii spisok XIV v.*, 1860, p. X; D. Likhachev, *Povest' vremennykh let II*, 1950, p. 213. One could quote still another example, proving that the Slavs knew both appellations (Greeks-Romans) to designate the Byzantines: «Rumi li ili gretsi», F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 1862-65, p. 805.

90) M. Sukhomlinov, *O drevnei russkoi letopisi kak pamyatnike literaturnom*, *Issledovaniya po drevnei russkoi literature*, *Sbornik otdeleniya russkogoazyka i slovesnosti Imper. Akad. Nauk LXXXV*, 1908, pp. 58-70; A. Pavlov, *Kriticheskie opyty po istorii drevneishei greko-russkoi polemiki protiv latinyan*, 1878, pp. 5-26.

« Nestor »⁹¹⁾. Istrin, who devoted several studies to the subject of the *Tolkovaya Paleya*⁹²⁾ believes that this source has been written after the 12th century. « Nestor », therefore, could not borrow the form *Rum* from it. Michajlov⁹³⁾, Rainov⁹⁴⁾ and others share this view. Likhachev gives some importance to the supposed existence of an older East-Slavonic source, from which could have profited both the *Povest' Vremennykh Let* and the *Tolkovaya Paleya*⁹⁵⁾.

If such common source, from which the *Tolkovaya Paleya* borrowed the term *Rum* (to indicate Byzantium), really did exist, then there is every probability that such form of the name was also used by « Nestor ». And if the *Tolkovaya Paleya* originated in later times, then it can not be excluded that it took over the form *Rum* from « Nestor's » original, or vice versa, if Shakhmatov's thesis is to be accepted.

Soloviev's second argument (p. 4) is based on the statement that the appellation *Bahr-al-Rum* (Rumish-Roman Sea), to be found among Arabic geographers, was always used to designate the Mediterranean Sea, sometimes the Adriatic, the Aegean or the Sea of Marmara, but never the Black Sea.

The appellation « Rome » (*ar-Rum*) had various meanings among the Arabs: it could signify Byzantium in its largest boundaries, the city of Rome on the Tiber and the whole Apennine Peninsula, as well as all Christian lands and nations of Europe⁹⁶⁾. « Rumish Sea », taken in the strictest sense, indicated the Greek, Byzantine sea⁹⁷⁾. As a rule the name referred to the Mediterranean (and other seas forming its component parts)⁹⁸⁾. However, is Soloviev's statement that the « Rumish Sea » never included the Black Sea, really correct?

Nikitin, relating his famous journey (1466-1472), and thus undertaken after the fall of Byzantium, calls the Black Sea — the sea of Istanbul (*doriya Stembol'skaa*)⁹⁹⁾. Commenting on this text, Petrushevsky perceives in this appellation a reflection of old traditions which linked the name of the Black Sea with Constantinople, with — « Rome ». « In the 13th-15th centuries — he writes — Persian and Arabic writers were used to call this sea the Rumish Sea ... The Black Sea was often considered by eastern geographers to be a part of the Mediterranean Sea, or one of its gulfs »¹⁰⁰⁾.

91) A. Shakhmatov, *Tolkovaya Paleya i russkaya letopis', Stat'i po slavyanovedeniyu* I, 1904, pp. 199-272.

92) They were published in the *Izvestiya otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imper. Akad. Nauk*, 1897, 1898, 1905, 1906; *idem, Issledovaniya v oblasti drevnerusskoi literatury*, 1906, pp. 139-178.

93) A. Michajlov, Zur Entstehungsgeschichte der « Tolkovaja Paleja », *Zeitschrift für slavische Philologie* IV, 1927, pp. 115-131; cf. *idem*, K voprosu o proiskhozhdenii i literaturnykh istochnikakh Tolkovoi Palei, *Izvestiya po russkomu yazyku i slovesnosti* I, 1928, pp. 49-80.

94) T. Rainov, *Nauka v Rossii XI-XVI vv.*, 1940, p. 20.

95) D. Likhachev, *Povest' II*, pp. 212, 213, 230, 258, 331, 340, 341.

96) T. Lewicki, *Zródła arabskie*, pp. 84, 88, 89, 272, 287.

97) D. Dunlop, *Bahr al-Rum, The Encyclopaedia of Islam* I, 1960, pp. 934-936.

98) T. Lewicki, *op. cit.*, p. 129.

99) Ya. Lur'e, *Khozhenie za tri morya Afanasiya Nikitina 1466-1472 gg.*, 1958, pp. 11, 29, etc.

100) I. Petrushevsky, *Khozhenie*, p. 188. Cf. A. Freiman, *Nazvanie Chernogo morya v domusul'manskoi Persii, Zapiski Kollegii Vostokovedov* I, 1930, pp. 647-651.

As regards more ancient times, the name of Rumish Sea was then extended not only to include the Mediterranean Sea but sometimes the Black Sea as well. Evidence in this matter can be found in Arabic writers of the 9th century, Ibn Khurdadhbih¹⁰¹⁾ and al-Fargani¹⁰²⁾, as also in Ibn al-Faqih (early 10th century)¹⁰³⁾ and al-Mas'udi (middle of the 10th century)¹⁰⁴⁾. It follows, therefore, that Soloviev's thesis, according to which the Black Sea had never been called the Rumish Sea, is untenable.

In result of the present considerations, I come to the conclusion, that — since the Slavs: 1) were acquainted with the name of Rome in its form: *Rum*, and 2) understood the appellation *Rumi* to mean Byzantine Greeks, and since moreover, 3) the Black Sea was called the «Rumish Sea» in the sources of the period — then my hypothesis relating to the Black Sea appearing as the Rumish Sea in «Nestor's» Chronicle bears every mark of probability.

Further arguments can now be advanced in its support. Our considerations should be initiated by the analysis of a text from the introductory part of the *Povest'* where the Black Sea appears under two names: «Pontic Sea» and «Rus'ian Sea» — «*Ponet'skoe more ... ezhe more*

101) Ibn Khurdadhbih mentions that Rus'ian merchants travelled with their goods from Eastern Europe to the Rumish Sea and the ruler of Rum collected dues from them. T. Lewicki, *Zródła arabskie*, pp. 76-77. According to Soloviev (p. 5), the appellation «Rumish Sea» should be taken to denote not the Black Sea but the Bosphorus and the Sea of Marmara, since dues could be collected only at the Golden Horn. Many objections to this commentary can be raised. It is hardly likely that Ibn Khurdadhbih, as a geographer, made no mention of the Black Sea which the Rus'ian merchants would have to cross in any case. The Arabic author makes several mentions of the stretches of water alluded to by Soloviev; he calls them «the straits of Constantinople (*halig al-Qustantiniya*) or simply «the straits» (*al-Halig*). Cf. T. Lewicki, *op. cit.*, pp. 69, 102, 105. Ibn Khurdadhbih sometimes applies the name of Buntus (*i. e.*, Pontus) to the Bosphorus and the Sea of Marmara. Cf. T. Lewicki, p. 103. Buntus was in fact the name generally applied to the Black Sea by the Arabic geographers. Soloviev disregards all these facts and he similarly ignores the political conditions then current on the shores of the Black Sea. The domination of the Khazars in this region declined in about A.D. 840 and Byzantium regained its hegemony over the Crimea: it was hence possible for the Byzantine authorities to collect dues from Rus'ian merchants on the northern coast of the Black Sea, *e. g.*, in Cherson. This, in fact, is what happened, according to many scholars who have written on the subject and they, too, support the view that the Rumish Sea of Khurdadhbih (and of the other authors) denoted the Black Sea. Cf. A. Vasil'evsky, *Russko - vizantiiskie issledovaniya, Letopis' Zanyatii Arkheograficheskoi Komissii*, 1893, p. XXVIII; J. Marquart, *op. cit.*, 1903, pp. 162, 351; F. Vestberg, *op. cit.*, 1908, pp. 371, 372; A. Yakubovskiy, *Ibn Miskaveikh o pokhode rusov v Berdaa v 322 g. - 943/4 g., Vizantiiskii Vremennik*, 1926, pp. 83, 84; P. Kokovtsov, *Evreisko - khazar'skaya perepiska v X v.*, 1932, p. 82; V. Minorsky, *op. cit.*, 1937, p. 429; V. Bartol'd, *Arabskie izvestiya o rusakh, Sovetskoe Vostokovedenie I*, 1940, pp. 21, 22; A. Vasiliev, *op. cit.*, 1946, p. 58; B. Zakhoder, *Sredneaziatsko-kharasanskaya geografiya IX-X vv. o Povolzh'e i Vostochnoi Evrope, Uchenye Zapiski Instituta Vostokovedeniya XIV*, 1956, p. 19, and many others. Soloviev is not acquainted with this important literature on the subject.

102) A. Kunik, *op. cit.*, p. 81; T. Lewicki, *Zródła arabskie*, pp. 193, 195.

103) T. Lewicki, *op. cit.*, p. 129.

104) Special attention is due to the well known passage from the work of Mas'udi (in which the name of Rumish Sea appears) mentioning Alans settled in the north of the Caucasus, the Kashaks their neighbours (the Kasogians from «Nestor's» Chronicle), and Trebizond. C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille *op. cit.* II, pp. 45-46. All those geographical and ethnic terms can be found in the region of the Black Sea. There is no reason, therefore, — as does Soloviev (p. 4) — to go beyond the region of that sea. The interpretation of the above passage, accomplished by J. Marquart, *op. cit.*, p. 161, questioned by Soloviev, is absolutely right. Similar opinions were expressed by: F. Vestberg, *op. cit.*, pp. 371-372; T. Lewicki, *Zródła arabskie*, p. 129; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, 1958, pp. 115, 142-165, and many others, of which fact Soloviev is unaware.

slovet' Ruskoe »¹⁰⁵). In my opinion, the verb *sluti* (*slovet'*) deserves here special attention. Sreznevsky affirms that *sluti* means *nazyvat'sya* (to be called), but also gives a further meaning of the word: *slavit'sya* (to be famed, to be famous). The author, moreover, indicates the adjective *slvyi-slavnyi* (famous) and the noun *slutie-slava* (fame, glory)¹⁰⁶. Likhachev accepts the second meaning of the verb and thus renders the text as follows: ... « the Pontic Sea; this sea is famed as Rus'ian (*Pontiiskoe more; eto more slivet Russkim*)¹⁰⁷). The above examined passage of the *Povest'* is provided by Kunik with a commentary both cautious and deserving attention: « The use of the word *sluti* (*slyt'*) — he writes — might perhaps authorize us to presume that Nestor [in this way] noted this name [of the Black Sea] as one applied by foreign nations »¹⁰⁸). It is rather difficult to believe that the Rus'ian name of the Black Sea had not been in use among the Rus' but only among foreigners. Yet Kunik definitely suggests that the second name of the Black Sea had an international character, which means it was universally known. I feel, that if the chronicler had simply wanted to indicate the second name of the Black Sea, he would have used the word *rekshe* (that is), as he had done on many other occasions¹⁰⁹). The text would then read: « *Ponet'skoe more ... rekshe Ruskoe* ». « Nestor » repeatedly employs the verb *sluti* whenever he wants to stress the renown, the fame of something which is known widely and universally¹¹⁰). Therefore, in agreement with Kunik and Likhachev, I would render the above analysed text as follows: « The Pontic Sea ...; this sea is famous as ... ». And here we come to the crux of the matter. The question is: which of the two names was more famed in the world — Rome (*Rum*) or Rus'? There is no need to answer.

Introducing the second name of the Black Sea (in addition to that of Pontus) « Nestor » at the same time provides us with an explanation of its origin and gives his own commentary of a religious nature. The author of the *Povest'*, a monk of the Kievan Crypt Monastery, links the text under consideration with the legend of St. Andrew and thus suggests indirectly that the Roman name of the Black Sea arouse in commemoration of St. Andrew's journey from the shores of the Black Sea to Rome, and from Rome back to the Black Sea¹¹¹).

105) D. Likhachev, *Povest'* I, p. 12.

106) I. Sreznevsky, *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka* III, 1912, pp. 433-434.

107) D. Likhachev, *op. cit.* I, p. 208.

108) A. Kunik, *op. cit.*, p. 88.

109) For instance: « Kavkajskij gory, rekshe Ugor'ski », D. Likhachev, *op. cit.* I, p. 10; « ot skuf, rekshe ot kozar », *ibid.*, p. 14; « v khrame, rekshe v ropati », *ibid.*, p. 75, etc.

110) He writes thus of the tomb of Oleg (... « est' zhe mogila ego i do sego dni, slovet' mogyla Ol'gova » (*ibid.*, p. 30), of the appellation « Perun's shoal », a place where the Dnieper had cast out a statue of the god Perun (... « izverzhe i vetr' na ren', i ottole proslu Perunya Ren', yakozhe i do sego dne slovet' » (*ibid.*, p. 80), of the Khan Altunopa whose bravery was famous among the Polovtsians (... « i poidosha polovtsi i poslasha pred soboyu v storozhe Altunopu, izhe slovyashe v nikh muzhestvom » (*ibid.*, p. 184), etc.

111) After stating that the Dnieper flows into the Pontic Sea, « Nestor » writes: « This sea, beside which taught St. Andrew, Peter's brother, is famous as the Roman (Rumish) Sea (« ezhe more slovet' Ru[m]skoe, po nemu zhe uchil svyatyi On'drei, brat Petrov »). In continuation, the chronicler relates how the Apostle reached Cherson and wanted to proceed to Rome. Then we find the description of the Apostle's journey by a long circular route (sailing along the Dnieper upstream - then to Novgorod - and Scandinavia), finally Andrew reached Rome. Having stayed for some time in Rome the Apostle returned to Sinop. D. Likhachev, *Povest'* I, p. 12.

« Nestor », while mentioning the Pontic Sea several times, never alludes to its second « famous » name except in this single instance. The chronicler, therefore, endeavoured here to give, on the one hand, an explanation of the Black Sea's Roman name, generally known in his time, and, on the other, to extol this Roman name by stressing its antiquity and connecting it with an apostle of Christ.

If we compare the Rus'ian name of the Black Sea with other information concerning the Rus' contained in the Chronicle it becomes obvious that « Nestor » could never give such an appellation to the mentioned sea. The chronicler does occasionally denote seas by the names of peoples settled on their shores. Thus, for instance, he calls the Baltic « the Varangian Sea » (*more Varyazh'skoe*) ¹¹²⁾ and reports that Varangians lived on its shores (*Po semu zhe moryu sedyat' varyazi*) ¹¹³⁾. As regards the Rus', the author is aware that they lived originally in the North, on the Baltic ¹¹⁴⁾. He also speaks of the main centre of their settlement during the first phase of their expansion in Eastern Europe, placing it in the region where the Volga, the Dnieper and the Dvina had their sources ¹¹⁵⁾. He, therefore, locates Rus' in the upper reaches of the Dnieper, not at the mouth of this river. Relating later events (second half of the 10th century) « Nestor » implies again that the « land of Rus' » was not situated on the coast of the Black Sea ¹¹⁶⁾.

Whereas, if we were to accept that the second name of the Pontic Sea in the *Povest'* had no links with St. Andrew's journey to Rome, but was only connected with his passage across Eastern Europe, across Rus' (hence the Chronicler named the Black Sea « Rus'ian »), then such conjecture would be untenable for two reasons. Firstly, because in his description of the Apostle's passage through lands situated along the Dnieper « Nestor » does not give them the name of Rus' ¹¹⁷⁾. Secondly, because the chronicler reports that the appellation « land of Rus' » did not appear

112) D. Likhachev, *op. cit.* I, pp. 10, 11.

113) D. Likhachev, *op. cit.* p. 10.

114) D. Likhachev, *op. cit.*, p. 10.

115) D. Likhachev, *op. cit.*, p. 12.

116) When Svyatoslav, son of Igor', was on the Danube, in Bulgaria (971), he discussed with his retinue his difficult plight in the newly conquered land. Here are his words: « The Rus'ian land is far, the Pechenegs are at war with us and who then will help us [if the Byzantine forces pass to the attack] ». (« A Ruska zemlya dalecha, a pechenezl s nami rat'ni, a kto ny pomozhet? »). D. Likhachev, *op. cit.*, p. 51. Svyatoslav said nothing of Rus' reaching as far as the Black Sea, whilst his mention concerning the Pechenegs indicates that he could not return to Rus' without passing through their territory.

117) If one were to seek in this description for names of countries through which St. Andrew travelled, then the appellation « Slavonic land » should rather be accepted (« Divno videkh Sloven'skuyu zemlyu iduchi mi semo », D. Likhachev, *op. cit.* I, p. 12) - and thus the mentioned sea should also be called Slavonic Sea, and not Rus'ian. The term « Slavonic land » in this passage of the Chronicle relates in the first place to the region of Novgorod (« I pride v sloveni, idezhe nyne Novgorod », p. 12). One could, nevertheless, extend it also to lands along the Dnieper, since previously « Nestor » mentioned the Slavs settled on the Dnieper (« Tako zhe i ti slovene prishedshe i sedosna po Dnepru i narekoshasya polyane, a družii drevlanye..., p. 11).

until the 9th century ¹¹⁸⁾, and was to the Polyanians of Kiev, as well as to other Slavs, an alien concept of rather recent date ¹¹⁹⁾.

Thus, from whatever point of view we may analyse the text from the *Povest'* now under discussion, it becomes evident, that the Rus'ian name of the Black Sea cannot sustain even the most elementary requirements of critical examination. The fact that «Nestor» linked the «famous» name of the Black Sea with St. Andrew and his epoch excludes the Rus'ian name of that sea. Hence, in ultimate result of the present considerations, I declare myself decidedly for the hypothesis that in the original text of the *Povest'* the Pontus appeared as the «Rumish Sea» (*Rumskoe more*).

The second East-Slavonic source where the name «Rus'ian Sea» appears, is the description of holy places in Constantinople, dating from about 1200 A.D. Its author was Dobrynya Yadreikovich (Anthony, archbishop of Novgorod) ¹²⁰⁾. At first, one must state immediately that here, neither the erroneous geographical information current at the time (confusion of the Black Sea with the Baltic), nor deformations of the text of the source (*Rumskii-Ruskii*), have any bearing upon the matter. Anthony was a Novgorodian. Undertaking his pilgrimage to Constantinople he travelled across a large expanse of Eastern Europe and must have been well aware that the Baltic and the Black Sea were two seas distinct from each other. Since the author opposes the «Rus'ian Sea» to the «Greek Sea» — of which there will be more in further considerations — he could not regard the first as Roman, for the concepts «Roman» and «Greek» were synonymous (in relation to Byzantium). Although Anthony's work has been preserved in very late copies (16th-18th cent.), there is no reason to doubt that the name: «Rus'ian Sea» did appear in the original text.

Quoting Anthony's narrative, Soloviev limits himself to Savvaitov's edition ¹²¹⁾. He does not know the work of Loparev containing a penetrating analysis of the text in question ¹²²⁾. Loparev demonstrates that, in fact, Anthony did not actually see many of the things he describes. His description of Constantinople (relating mostly to the shrines of that city) is often inaccurate and, moreover, muddled and chaotic to such an extent

118) «V leto 6360 [852], indikta 15 den', nachenshyu Mikhailu tsarstvovati, nacha sya prozyvati Rуска zemlya», D. Likhachev I, p. 17; II, p. 230.

119) ... «polyane, yazhe nyne [that is in «Nestor's» time] zovomaya Rus'», D. Likhachev I, p. 21. Since after Igor's death the Derevlans declared (under the year 945): «we have killed the Rus'ian prince» («Se knyazya ubikhom ruskago», *ibid.*, p. 40) this proves that, as yet, they did not consider themselves as belonging to the Rus'.

120) Analysing this source for a second time I arrive to different results than previously (in *The Origin*).

121) P. Savvaitov, *Puteshestvie Novgorodskogo arkhiepiskopa Antoniya v Tsar'grad v kontse 12-go stoletiya*, 1872.

122) Kh. Loparev, *Kniga palomnik. Skazanie mest svyatykh vo Tsaregrade Antoniya, arkhiepiskopa Novgorodskogo v 1200 godu, Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik XVII (3)*, 1899.

(especially as regards topography) ¹²³⁾ that Loparev is in doubt whether the text we know was the final version composed by the author himself ¹²⁴⁾.

In his narrative, Anthony relates that the Emperor Manuel (1143-1180) ordered all monks and monasteries to be registered for the purpose of presenting the clergy with a certain amount of golden coins. This registration order covered the whole area of the Capital and its suburbs, « from one end of the *Sud* ¹²⁵⁾ to the other end » (*ot konets Suda i do drugago kontsa*). Considering that Constantinople lies on a peninsula surrounded by the waters of the Golden Horn, the Bosphorus and the Propontis, the above text, in my opinion, should be understood in the following sense: from the Golden Horn to the Sea of Marmara. Continuing his account Anthony remarks that « from the Greek Sea to the Rus'ian Sea » (*ot Grecheskago morya i do Rus'kago morya*) there are many thousands of churches and clerics (figures given by the author are very high) who were to enjoy the Emperor's gift ¹²⁶⁾.

In the literature on the subject it is usually accepted that by the Greek Sea the Mediterranean should be understood here, and by the Rus'ian Sea, the Black Sea. I do not intend to question the accuracy of this observation. However, the above interpretation is only hypothetical and forms but one of the possible solutions. I would like now to draw attention to another interpretation of the text.

Anthony's account, which interests us here, is not so much a strictly geographical description as a report concerned with the generous gift bestowed upon the Greek clergy by the Emperor. Therefore, the territory inhabited by this clergy is — to my belief — identical in both above cited phrases, although expressed in a different manner.

The concept of the « Greek Sea » is one difficult to precise. Its dimensions can be variously specified. Nevertheless, if we accept, following Anthony, that the clergy favoured by the Emperor's gift dwelled in the region from the Sea of Marmara to the Golden Horn, then I am inclined to believe that « Greek Sea » denotes here the Sea of Marmara. The

123) The same observation was made by G. Begleri, *Zametki po topografii Konstantinopolya*, *Vizantiiskii Vremennik* V, 1898, p. 623.

124) Kh. Loparev, *op. cit.*, pp. XXIX-XXXII.

125) By the *Sud* (maritime gulf) the East - Slavonic writers understood the Bosphorus but sometimes also the Golden Horn. V. Istrin, « *Sud* » v letopisnykh skazaniyakh o pokhodakh russkikh knyazei na Tsar'grad, *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshchentya*, 1916 (12), pp. 191-198.

126) As to the immense quantity of monasteries existing at that time in the capital of the Empire as well as in its provinces, see: I. Sokolov, *Vneshnee sostoyanie monashestva v Vizantiiskoi tserkvi s poloviny IX do nachala XIII v. (842-1204)*, *Pravoslavnyi Sobesednik* 1892 (10-11), pp. 205-216; *idem*, *Vneshnee sostoyanie monashestva v Konstantinopol'skoi tserkvi ot Mikhaila III do tsarstvovaniya Isaaka Komnina (842-1057)*, *ibidem*, 1893 (6), pp. 98-150; *idem*, *O vizantiiskom vostochnom monashestve IX-XII vv.*, *ibidem*, 1894 (7), pp. 276-289; *idem*, *Sostoyanie monashestva v Vizantiiskoi tserkvi s poloviny IX do nachala XIII v. (842-1204)*, *Opyt tserkovno-istoricheskogo issledovaniya*, 1894. Concerning the financial situation of the Byzantine clergy, its moral, social, political and intellectual role in the Empire, see: Sokolov, I., *Nravstvennoe i umstvennoe sostoyanie vizantiiskogo monashestva s poloviny IX do nachala XIII v. (842-1204)*, *Pravoslavnyi Sobesednik*, 1893 (11), pp. 457-502; (12), pp. 600-642; *idem*, *Vnutrennee sostoyanie monashestva v Vizantiiskoi tserkvi s poloviny IX do nachala XIII v. (842-1204)*, *ibidem*, 1893 (9) pp. 113-124; (10), pp. 195-243; D. Savramis, *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, 1962, especially Chapters IV-V.

« Rus'ian Sea », on the other hand, should be looked for somewhere in the vicinity of the Golden Horn.

Since there is no other source, except Anthony, simultaneously describing both seas in this way (Mediterranean — Greek Sea, and Black Sea — Rus'ian Sea), it is allowed to suppose that this kind of geographical terminology is a personal creation of the Novgorodian pilgrim. And if that is so, then it is indicated to penetrate the intentions, characteristic to the Rus'ian clergy of non-Greek extraction, which explain such a terminology.

In the famous treatise of Hilarion dating from 1037-1050 (*Slovo o zakone i blagodati*)¹²⁷⁾ already appear certain tendencies which in following centuries will be further developed in Rus'ian ecclesiastical literature. Hilarion, on the one hand, acknowledges with deepest respect the eminent merits of Constantinople in propagating the teaching of Christ and calls the Capital of the Empire a « new Jerusalem » but, on the other hand, he also stresses with pride the power and greatness of Rus'¹²⁸⁾. The intention here is not to weaken any ecclesiastical links with Byzantium, but to provide Rus' with a position equal to that of the Greeks in the Christian world¹²⁹⁾.

Two consequences result from this fact: Rus'ian ecclesiastical writers 1) try to stress, wherever it is possible, this Greek-Rus'ian equality, and 2) endeavour to collect the greatest amount of evidence to prove that in the main centre of Eastern Christendom the place occupied by the Rus' was extremely important. All this is but a manifestation of the phenomenon which I have already discussed at greater length in *The Making*, calling it « Rus'ian ecclesiastical-religious patriotism ».

Anthony's work is a perfect illustration of those tendencies.

In the first place let us take — equality in rank. Nothing more characteristic than the manner in which the two seas are set off in counter-balance: Greek Sea - Rus'ian Sea. Secondly, as regards evidence relating to the once all-important role of Rus' in Constantinople, Anthony either exaggerates those facts which perhaps did really exist, or — and that is equally possible — he just invents them himself. In many particulars it is impossible to check upon the author's narrative since other sources are silent in the matter, while where such control is open (for inst. in regard to Rus'ian names in Constantinople), Anthony's reports seem fantastic from the point of view of actual historical reality.

« The Greeks — writes Loparev — looking down upon "barbarians" gave little information about the role of Rus' in the capital of the Byzantine Empire ». Their sources « scarcely contain anything which could speak of the importance of the Rus'ian element in the Empire. It was necessary for the Rus' themselves to appear in Constantinople in order to extract from there some information about their own history »¹³⁰⁾.

127) A. Ponomarev, *Pamyatniki drevne - russkoi tserkovno - uchitel'noi literatury* I, 1894, pp. 59-76.

128) H. Paszkiewicz, *The Origin*, pp. 174-177.

129) Hilarion compares Vladimir to Constantine the Great and gives both equal merit in the propagation of Christianity. According to this author, Rus' - quite independently of Byzantium - has been charged by God with a special mission which she must fulfil on this earth.

130) Kh. Loparev, *op. cit.*, pp. CXV-CXVI.

To realize in what manner such information was extracted, it will suffice to remind once again the report of Danilo the Abbot, who connects the island of Rhodes with the history of Rus' (by making Oleg dwell for some time on the island) only on account of a similarity of names: Rod-Rōs.

The same method is applied by Anthony.

In his description of Constantinople he mentions the tomb of a universally venerated pilgrim, the « Rus'ian » priest Leontius (*Leontii pop rusin*) who went three times to Jerusalem on foot. Loparev points out with reason that he was a *pop prusin*, an inhabitant of Prusa (Prusa ad Olympum, in Bithynia) and a Greek saint of the 9th century¹³¹). Anthony also asserts that a « Rus'ian » *ubol*¹³²) existed in Constantinople (*konets zhe Ruskago ubola tserkov' 40 muchenik*). A gate connected with it, on the western side of the city, was called the Regian, Rigan, Risian or Russian Gate (*Porta Rhegiou, Porta Rhousiou*) for it led to a locality named Rhegium, Rhegion¹³³). This appellation had nothing in common with Rus'¹³⁴). Loparev believes that Anthony could not have used such name as *Ruskii ubol* (in Loparev's opinion, this text was deformed by later copyists), since this would prove that Anthony was unacquainted with Constantinople.

However, this tentative to defend the Novgorodian pilgrim seems far from convincing. I am inclined to accept the version under discussion as written down by Anthony himself. After all Loparev admits that Anthony was supposed to look for vestiges of the Rus'ian past in Constantinople, and in this search « he demonstrated in good measure both national ideals, moral and political, and interest in the past of his country, and generally [gave a lot of] attention to the Rus'ian name in the capital of the Greek Empire ». Whether the fulfilment of all those difficult tasks was not helped by distorting (consciously or unconsciously) actual reality is quite another matter.

Anthony also mentions some priceless Rus'ian relics apparently preserved in the Church of St Sophia¹³⁵) and, what is of special importance

131) Kh. Loparev, *Opyt tolkovaniya nekotorykh mest v pamyatnikakh drevnerusskoi pis'mennosti, O tak nazyvaemom russkom palomnike Leontii, Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya*, 1897 (6), pp. 405-411; *idem, Kniga palomnik*, p. CXVI. D. Ainalov, A. Yatsimirsky and others are of the same opinion.

132) *Ubol* (Greek *embolos*) - street in Constantinople lined on both sides with arcades which preserved pedestrians from rain and sun. W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* I, 1879, p. 274.

133) A. Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople*, 1892, pp. 12, 15, 29; A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 1899, pp. 78-79; Pauly-Wissowa, *op. cit.*, 1901, p. 971; 1914, pp. 476-477; R. Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, 1950; *idem*, La région occidentale de Constantinople. Étude de topographie, *Revue des études Byzantines* XV, 1957; J. Hearsey, *City of Constantine. 324-1453*, 1963, p. 34, and others.

134) It is difficult to believe that still today Russian historians (for inst., M. Tikhomirov, *Drevnerusskie goroda*, 1956, pp. 125-126; M. Levchenko, *Ocherki po istorii russko-vizantiiskikh otnoshenii*, 1956, pp. 433-434) can express contrary opinions and link *Ruskii ubol* with the history of Rus'.

135) ... « blyudo veliko zlato, sluzhebnoe, Olgy Ruskoi, kogda vzyala dan', khodivshi ko Tsarygradu »; « vo svyatel' zhe Sofel u oltarya na pravoj strane..., postavlena ikona velika svyatykh Borisa i Gleba ».

to our problem, speaks of the Church of SS Boris and Gleb ¹³⁶), situated beyond the Golden Horn in a suburb of Constantinople, which consisted of Pera and Galata ¹³⁷). The author notes that these regions were mostly inhabited by Jews ¹³⁸) (*Gorodok [zhe] mal [kamen] est' Tsar'grad na Ispiganskoi strane po strane zhidov*). The Rus'ian townlet (*gorodok*) was situated below (*dne*) the *Ispigas* ¹³⁹), on the plain, and thus in Galata proper, and there also was the Church of SS Boris and Gleb (*a vo Ispigase [dne, ruskom] grade est' tserkov' svyatykh muchenik Borisa i Gleba*). Since the town (*grad*) was « Rus'ian », this means that the Rus'ian community was centered there in the 11th-12th centuries ¹⁴⁰).

In the introductory remarks to the present study, I have pointed out that seas sometimes took their names from towns situated on their coasts. Thus, for instance, the « Roman Sea » was also called the « Sea of Constantinople » ¹⁴¹). I believe, that from the above mentioned Rus'ian townlet and from the Rus'ian colony settled there, Anthony created the name of his « Rus'ian Sea ». It stretched, therefore, over the waters surrounding Galata, that is the Golden Horn and the Bosphorus (possibly also over a part of the Black Sea). It is hard to precise this geographical concept. After all, Anthony did not primarily care to define accurately the expanse of the « Rus'ian Sea », but to demonstrate and stress the importance of the Rus'ian element in the centre of Eastern Christendom.

A separate group of sources where the name: « Rus'ian Sea » appears, is formed by three German reports. Since I have already analysed Helmsold's account, the two others which remain to be investigated are: Abbot Ekkehardt of Uraue and Annalista Saxo.

Describing the events of the First Crusade, Ekkehardt states that after the capture of Nicaea the Crusaders « *inde per regnum Constantini* ¹⁴²), *terram utique opulentissimam, progredientes, Mare contingunt Rusciae* » ¹⁴³). Hagenmeyer and Soloviev each give a different interpretation

136) Outside Anthony, no other source knows of the existence of this church. Cf. A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, 1912; R. Janin, *Les églises et les monastères de Constantinople*, 1953, pp. 70-71 (*La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin III*).

137) Cf. A. Schneider and M. Nomidis, *Galata. Topographisch-archäologischer Plan*, 1944.

138) Corroboration of this report can be found in Benjamin of Tudela, who informs that the Jews lived in the region of Pera. Benjamin stresses the deep contempt in which the Jews were held by Byzantine Greeks. M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, 1907, p. 14. The fact that the Rus'ian community lived in close neighbourhood with the Jews indicates, according to Loparev, the disdainful attitude of Byzantines towards the Rus'. This obviously gave rise to an understandable reaction on the part of the latter, awakening an even stronger desire to stand up to the Greeks.

139) B. Khitrovo, *Itinéraires russes en Orient*, 1889, pp. 107-108; A. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel*, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Phil. - Hist. Klasse, 1950, p. 77.

140) In the interpretation of individual copies of Anthony's text, which differ in particulars, I follow Loparev who - in my opinion - comments them correctly. Cf. Kh. Loparev, *op. cit.*, pp. 3, 33, 64, XXXVI, LXI, CXXI, CXXII.

141) P. Kokovtsov, *Evreisko - khazar'skaya perepiska v X veke*, 1932, pp. 82, 110.

142) That is, through Romania (Asia Minor).

143) *Recueil des historiens des Croisades. Historiens Occidentaux V*, 1895, p. 22.

of the above text. The first declares himself against accepting a connection between «mare Rusciae» and the Black Sea, the second for the acceptance of such a connection. After having considered various possibilities to which the name could apply, Hagenmeyer comes to the conclusion that «mare Rusciae» is, in all probability, a distorted form of the present Marash ¹⁴⁴) (in the sources of the period this locality appears as Marasis, Marescum, Mariscum, Marusis, Maresium, Maresia, etc.) ¹⁴⁵), situated between Caesarea and Antioch. Hagenmeyer's hypothesis remains in accord with the character of the sources from that epoch, where geographical appellations were continually and fantastically distorted.

Soloviev, on the other hand, asserts that after the capture of Nicaea the Crusaders made a detour towards the North, to the Rus'ian Sea (the Black Sea), and only later continued their march to the South. To support this conjecture Soloviev refers to the events of the Fourth Crusade, notwithstanding that the course it followed was different from that of the First. This kind of argument cannot be taken into account.

The course of events after the capture of Nicaea (Soloviev seems to be unacquainted with the abundant literature on the subject) has been established in all particulars, both in relation to time (Hagenmeyer) ¹⁴⁶) and territory (Tomaschek and others) ¹⁴⁷). Authors, who have devoted their studies to the history of the First Crusade, do not trace for the expedition of the western knights a route similar to that suggested by Soloviev ¹⁴⁸). He is completely isolated in his hypothesis. It is indeed through Marash that led the route of the Crusaders and, therefore, Hagenmeyer's hypothesis is much more probable than that of Soloviev ¹⁴⁹).

The second German source, the anonymous *Annalista Saxo*, repeats Ekkehardt's account with insubstantial variations: «*Inde per regnum Constantini tendebant versus mare Rusciae. Post duos dies occurrerunt eis Turci cum ingenti multitudine pugnatorum, ad dimicandum contra eos;*

144) H. Hagenmeyer, *Ekkehardi Uraugiensis abbatis Hierosolymita*, 1877, p. 146; *idem*, *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, 1913, p. 205.

145) *Recueil* I, pp. 148, 152, 161, 402, 492, 868, etc.; III, pp. 34, 132, 185, 337, 496, 572, 710, 771, etc. Cf. G. A. Smith, *Atlas of the Historical Geography of the Holy Land*, Map. N 57; index, p. 7.

146) H. Hagenmeyer, *Chronologie de la première Croisade (1094-1110)*, *Revue de l'Orient Latin* VI, 1898, pp. 283-495.

147) W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*. Die Wege der Kreuzfahrer. Erster Kreuzzug, 1891, pp. 82-89.

148) H. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, 1881; R. Röhrich, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, 1901; A. Krey, *The First Crusade*, 1921 (1958); Ch. Oman, *A History of War in the Middle Ages* I, 1924; F. Chalandon, *Histoire de la première Croisade*, 1925; R. Grousset, *Histoire des Croisades* I, 1934; S. Runciman, *A History of the Crusades* I, 1951; K. Setton, *A History of the Crusades* I, 1955; A. Waas, *Geschichte der Kreuzzüge* I, 1956; P. Rousset, *Histoire des Croisades*, 1957, etc.

149) Opposing Hagenmeyer's hypothesis, Soloviev (p. 6) writes: «He [Ekkehardt] could not describe as "urbs" a tiny townlet, which the sources call "Marachia" or "Maracle", but never "Marusia"». In this single sentence Soloviev commits three errors: 1) Marachia (Maraclea) does not refer to Marash (indicated by Hagenmeyer), as the author should know if only from the indices to individual volumes of the *Recueil*; 2) among the various forms for Marash there is also «Marusis»: «ad quamdam civitatem, quae vocatur Marusim», *Recueil* III, p. 34 - and finally; 3) Marash is not a «Städtchen». It appears in the sources as *urbs* and *civitas*: «in urbe quam Mariscum nuncupant», *Recueil* III, p. 572; «urbem regebat Maresium», *ibid.*, p. 710; «ad quamdam civitatem quae vocatur Marasim», *ibid.*, p. 34; «ad civitatem quae Marasim memoratur», *ibid.*, p. 771, etc.

sed invocato divino auxilio, victi sunt a christianis »¹⁵⁰). To the above text Soloviev (p. 6) provides the following commentary: «The verb "tendebant" clearly indicates that from Nicaea the Crusaders first proceeded in the direction of the Black Sea and only later turned towards the South. Thus, we can see that Hagenmeyer's hypothesis is false: it would be impossible for the knights to reach Syria, "Marusia", from Constantinople in the course of two days, but they probably might (have arrived to) the shores of the Pontus, of the Rus'ian Sea ».

Contrary to what Soloviev writes, Annalista Saxo does not assert that the Crusaders arrived from Nicaea (the capture of which by the Christians the author mentions previously) to the Black Sea in two days. For technical reasons this would have been impossible. The source just indicates the direction in which the knightly host proceeded (*tendebant versus*) and notes that after two days of marching the Crusaders came upon Turkish troops, ready for battle and arriving to meet them. Moreover, it seems quite improbable that numerous sources, relating the course of the First Crusade in far greater detail than Annalista Saxo, should be completely unaware of a great Christian victory over the Turks on the shores of the Black Sea. From Soloviev's commentary it follows indirectly that such a victorious battle had been fought on the coast of that sea.

In connection with the description of the First Crusade remains the report of a French source, that of Albert d'Aix (Albertus Aquensis). This work was composed after the year 1121¹⁵¹). It is common knowledge that the Crusaders' main enemy in Asia Minor was Emir Kilidj Arslan whose capital was Nicaea. Albertus Aquensis puts into Arslan's mouth the following words, full of grief and lament over his fate (after the capture of Nicaea by the Crusaders): «*Non amplius de omnibus terris et civitatibus ac praesidiis quae tenui relictum est quam Foloraca arx, quae est juxta mare et confinia regni Russiae* »¹⁵²). In connection with the above text Soloviev (p. 5) writes: «And so we can see that the Crusaders knew only too well that the northern shores of Asia Minor bordered upon the Rus'ian Sea, the Black Sea. This expression cannot refer here to any other sea ».

However, the matter is not as simple as Soloviev seems to believe. Since the passage under discussion is meant to refer to the Black Sea, it should be the author's duty to make evident, which he does not attempt, that «Foloraca arx» (Foloroca in other version) was situated on the mentioned sea. This circumstance is of vital importance to the correct understanding of the text, and so to the elucidation of the term «mare Russiae ».

The establishment of the geographical position of Foloraca does not lie within the scope of the present considerations. I shall limit myself, therefore, to put only one question: was Foloraca situated on the shores

150) *Mon. Germ. Hist.* VIII, Script VI, p. 730. The editor rightly points out that Annalista Saxo based himself upon Ekkehardt.

151) H. Sybel, *op. cit.*, 1881, p. 63.

152) Alberti Aquensis *Historia Hierosolymitana*, *Recueil* IV, 1879, p. 393.

of the Black Sea or was it not? Contrary to Soloviev's conjecture, I am inclined to give a negative answer, and that for several reasons ¹⁵³).

In their conquest of Asia Minor the Seljuks Turks pushed westwards in the direction of the Sea of Marmara and the Bosphorus ¹⁵⁴). The aim of their conquering drive was Constantinople. The choice of Nicaea as capital of the State also points in that direction. A stretch of the Black Sea's southern shores (Sinope, Trebizond) still belonged to Byzantium owing to the support which the Imperial fleet gave to coastal towns ¹⁵⁵). Kildij Arslan's rule did not extend to the whole of Asia Minor. Erzurum, and further west-Sebastia, Amasia, Caesarea, Angora - were still in the possession of his Turkish rivals (Danishmandites) ¹⁵⁶). In the south-east Kildij Arslan's Emirate stretched to the Euphrates ¹⁵⁷). The Emir's military moves (the siege of Melitene during the Crusaders' advance on Nicaea, the battle of Dorylaeum and Kildij Arslan's other, although much weaker, attacks on individual groups of Crusaders) were in no way connected with the shores of the Black Sea ¹⁵⁸), but quite obviously with the interior of Asia Minor.

Albertus Aquensis relates that Foloraca was not only situated in the vicinity of the sea but also of that of the Rus'ian State. This State ended in the south nearby Kiev. Farther, to the very shores of the sea, stretched a wide expanse of land inhabited only by steppe nomads. Thus, the idea that Rus' was a direct neighbour of Kildij Arslan's Emirate belongs to

153) The name of Foloraca does not appear in encyclopedias of such type as Pauly-Wissowa or the Encyclopedia of Islam, nor in the above cited works relating to the history of Crusades, nor either in studies referring to historical geography of Asia Minor (e. g., W. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, *Royal Geographical Society, Supplementary Papers* IV, 1890; W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, 1891; E. Honigsmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches (363-1071)*, 1935; L. Robert, *Villes d'Asie Mineure. Études de géographie antique*, 1935, etc.) and neither in generally known histories of Byzantium, neither finally in studies relating to the history of the Seljuks Turks of the period under consideration (for older works: J. Zinkeisen, *J. Hammer-Purgstall*, etc.; for more recent: W. Ramsay, *The war of Moslem and Christian for the Possession of Asia Minor*, *Aberdeen University Studies* XX, 1906; J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, 1913; M. Fuad Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, 1937; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, 1938; V. Gordlevsky, *Gosudarstvo Sel'dzhukidov Maloi Azii*, 1941; C. Cahen, *La première pénétration turque en Asie Mineure (Seconde moitié du XIe siècle)*, *Byzantion* XVIII, 1948; *idem*, *The Turkish Invasion. The Selchukides*, in K. Setton, *A History of the Crusades* I, 1955, etc.) I at least could not find Foloraca mentioned anywhere, although the report of Albertus Aquensis gives the impression that it must have been a fortress of marked importance. In the sources of the epoch in question, referring to Asia Minor, appear several localities which with greater or lesser accuracy could be regarded as approximately resembling « Foloraca ». None of them, however, is situated on the Black Sea.

154) F. Uspensky, *Istoriya vizantijskoi imperii* III, 1948, p. 138; A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, 1952, p. 394.

155) Ch. Oman, *A History of War in the Middle Ages* I, 1924, p. 238; F. Uspensky, *op. cit.*, p. 89.

156) C. Cahen, *The Turkish Invasion*, p. 163.

157) F. Uspensky, *op. cit.*, p. 152.

158) For this reason, also another reference of Albertus Aquensis to the Rus'ian Sea (*Recueil* IV, p. 525) would be difficult to apply to the Black Sea.

those fantastic items of information of which there is such a profusion in the sources of the period under examination ¹⁵⁹⁾.

Bringing the present considerations to a close, I shall now proceed to the summing up of their results in order to draw final conclusions.

A certain criticism could perhaps be applied to my argumentation by pointing out that the Rus'ian name of the Black Sea appears in too great a number of sources, composed at different times and in various territories, for this fact to be left disregarded. Soloviev (p. 12) managed to enumerate eleven such sources: three Arabic, one Judaic, two French, three German and two Rus'ian, that is East-Slavonic. The question arises here whether this number is really quite so vast? Taking into consideration how often the Black Sea is mentioned by the authors of the epoch in question (9th-15th cents.), both eastern and western ones, without its Rus'ian name, then the number of eleven seems a very low percentage indeed. Moreover, — and this should be stressed — this number of eleven has been artificially multiplied by Soloviev himself. In fact, it should be considerably reduced for the following reasons: 1) It is generally known that in those times later writers were in the habit of copying texts composed at an earlier date, which in this instance (Black Sea - Rus'ian Sea) had also taken place (Annalista Saxo, Dimeshki, Wardy). Only authentically original information can be of real account to the present considerations, and not their mostly uncritical repetitions. 2) In the period under examination ethnic and geographical names were treated with the utmost freedom, often being changed and deformed in a most fantastic manner. As a result, many « Rus'ian » appellations were thus created. The « Rus'ian Sea » which in fact had nothing in common with any sea and with Rus' falls also into this category (*mare Rusciae* in Ekkehardt of Urau - Marash in the form of: Mariscum, Marescum, Marusis, etc.). 3) The above mentioned appellations, fluid in their use, were sometimes the personal creation of individual authors (Rus'ian Sea in Anthony of Novgorod, as contrasted with Greek Sea). 4) If the original texts are lost, and this happens in a great majority of cases, it becomes impossible to exclude mistakes committed by copyists. The purely incidental similarity of such adjectives as *Rumskii* (Roman) and *Ruskii* (Rus'ian) is particularly apt to lead to such mistakes (« Nestor »). 5) The Rus'ian name of the Black Sea should always be treated with extreme caution in view of the opinion, prevailing at the time both in the East and in the West, according to which the Baltic Sea was supposed to link up with the Black Sea. This erroneous opinion further led to a confusion of names relating to both seas (Mas'udi). Other mistakes were also common in result of false geographical information (Albertus Aquensis). 6) If one considers that Soloviev often incorrectly comments the reports of the authors of that period, accepting certain texts and disregarding

159) Tmutarakan' cannot be taken into consideration in our investigations, since: 1) it was never a *regnum* and 2) it is difficult to believe that a French source would know of its existence while East-Slavonic sources, far more interested in the matter, have in this regard only enigmatic and rather vague information. Cf. V. Smirnov, *Chto takoe Tmutarakan', Vizantiiskii Vremennik* XXIII, 1923, pp. 50-51.

others, then the number of sources which he has listed should be reduced from eleven to two or three.

In my opinion, there are two sources which in connection with our subject (Black Sea - Rus'ian Sea) deserve to be treated with serious attention: Benjamin of Tudela (second half of the 12th century) and Villehardouin (13th century).

Benjamin reports that Constantinople was situated between two seas: the Rus'ian (the Black Sea) and the Spanish (the Mediterranean Sea) ¹⁶⁰. But even here one should investigate with more precision whether Benjamin did in fact write about the Rus'ian Sea ¹⁶¹. As we know, the « Rus'ian » information which this author provides has met with various comment among scholars ¹⁶². And still another detail should be borne in mind, namely Benjamin's report that Rus' did not extend further than Kiev and thus ended at a far distance from the Black Sea ¹⁶³.

In connection with the Fourth Crusade Villehardouin relates that one detachment of Crusaders proceeded to a locality called Phileas (Philia) ¹⁶⁴, situated on the (Thracian) shore of the Rus'ian Sea (Black Sea) ¹⁶⁵.

Both reports mentioned above come from a late period. Rus' was then cut off from the sea by steppe nomads, while her interior weakness and disintegration could in no way justify either the creation, or the preservation of a Rus'ian name for the Black Sea. I am inclined to share the opinion that both sources, Benjamin as well as Villehardouin, are only an echo of old traditions deeply rooted in the West and based upon false geographical information. For this reason I do not attach any special importance to the Rus'ian name of the Black Sea, and do not believe that this name can have any value for the history of Rus'.

160) Adler's translation of Benjamin's Hebrew text runs as follows: « The circumference of the city of Constantinople is eighteen miles; half of it is surrounded by the sea and half by land, and it is situated upon two arms of the sea, one coming from the sea of Russia, and one from the sea of Sepharad », M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, 1907, p. 12.

161) In the Roman manuscript of Benjamin (Bibl. Casanatense) instead of the word « Russia » appears that of « Asia ». P. Kokovtsov, *Evreisko-khazarskaya perepiska v X veke*, 1932, p. 65 brings to attention the fact, that in Hebrew texts one can read both *Rum* and *Rus*, which means that from the palaeographical point of view both possibilities are acceptable. In my opinion, the Rus'ian name of the Black Sea in Benjamin requires further study on the part of Hebraic scholars.

162) In an other passage Benjamin speaks of numerous merchants coming to Alexandria from various parts of the world. Among the enumerated countries, mention is made — according to some authors (cf. M. Adler, *op. cit.*, p. 76; I. Llubera, *Viajes de Benjamin de Tudela, 1160-1173*, 1918, p. 115; A. Martinet, *Reisetagbuch des Rabbi Benjamin von Tudela*, 1918, p. 27.) - of « Rus' », according to others (cf. A. Asher, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela I*, 1840, p. 157 and II, 1841, p. 220; S. Keyzer, *Reize van Benjamin van Tudela*, 1846, p. 81; Th. Wright, *Early Travels in Palestine*, 1848, p. 123; M. Komroff, *Contemporaries of Marco Polo*, 1928, p. 318) - of « Roussillon ».

163) « Russia . . . is a great empire stretching from the gate of Prague to the gates of Kieff, the large city which is at the extremity of that empire », M. Adler, *op. cit.*, p. 81.

164) W. Kroll, *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XXXVIII, 1938, p. 2131.

165) « Et s'en partirent à une vesprée, et chevauchèrent toute nuit; et l'endemain, de halte hore, si vindrent à une bone vile qui la Filée avoit nom, et la pristrent; et firent grant gaieng de proies, de prisons, de robes, de viandes, qu'il envoierent es barges à l'ost contreval le Braz; que la vile séoit sor la mer de Rossie », M. Natalis de Wailly, *Geoffroi de Villehardouin, Conquête de Constantinople*, 1874, p. 130; E. Faral, *Villehardouin, La Conquête de Constantinople II* (1203-1207), 1939, p. 26.

If the geographical errors of the period, a fact generally known, are not to be taken into consideration, then as a natural result the following question must be asked: why the Black Sea should have been called Rus'ian? Soloviev tries to give an answer. He points to the possessions of the Rus' on Cimmerian Bosphorus (Kerch Straits of today) at the time of Igor'. « Even before the year 941 — writes Soloviev (p. 4) — a Rus'ian principality existed on the maritime Straits of the Bosphorus ». « It was certain already in 941 that the [Cimmerian] Bosphorus [formed] a base for the Rus'ian fleet » (p. 3).

In support of his assertion Soloviev quotes two sources: the fragment of an agreement between the Rus' and the Greeks in 944, and the reports of Leo Diaconus. The fragment in question ¹⁶⁶⁾ has given rise to many doubts and contradictory commentaries among scholars. Likhachev rightly observes that it can be understood in various ways, while the concept of Black Bulgarians which appears in the text is rather vague ¹⁶⁷⁾. Therefore, the interpretation of the text made by Soloviev is only hypothetical. Moreover, Soloviev has never accomplished a critical analysis of Leo Diaconus. This was recently done by Karyshkovsky who came to the conclusion that Leo Diaconus offers no grounds to affirm that Igor's possessions were situated on the Cimmerian Bosphorus ¹⁶⁸⁾.

According to my conviction, Soloviev's thesis can in no way be sustained. The Emperor Constantine Porphyrogenitus writing in the middle of the 10th century knows nothing of the existence of this Rus'ian principality. According to Soloviev, it constituted a serious threat to the Empire. « It is from there [from that Igor's possession], that the Rus'ian fleet launched its attacks on Byzantium » (Soloviev, p. 4). Wanting to transmit to his son the fullest and most exact information, Constantine gave a lot of attention in his writings to the region of both seas, the Black Sea and that of Azov, where the interests of Byzantium were strongly engaged ¹⁶⁹⁾. From the account of Porphyrogenitus it results without doubt that Rus' was then cut off from the Black Sea and the Sea of Azov by the Pechenegs, and from the Caspian Sea by the Khazars.

« Nestor » relates (under the year 971) — and may the reader excuse me for returning again to the already quoted text — that Svyatoslav, during his stay in Bulgaria on the Danube, discussed with his retinue his difficult plight in the newly conquered land. Here are the words of Igor's son: « The Rus'ian land is far, the Pechenegs are at war with us, and who then will help us [if the Byzantine forces pass to the attack] » ¹⁷⁰⁾. Help could have come from that principality, created by Soloviev, that mighty centre of the Rus'ian fleet on the Cimmerian Bosphorus. Svyatoslav's retreat could have followed a maritime route, since Igor's son had sailed in boats towards the cataracts of the Dnieper ¹⁷¹⁾. Unfortunately, however, Svyatoslav is equally unaware of the existence of this principality as

166) D. Likhachev, *Povest' I*, p. 37.

167) D. Likhachev, *op. cit.* II, pp. 292-293.

168) P. Karyshkovsky, *Lev Diakon o Tmutarakanskoj Rusi, Vizantiiskii Vremennik XVII*, 1960, pp. 38-51.

169) Cf. A. Philippson, *Das Byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, 1939.

170) D. Likhachev, *Povest' I*, p. 51.

171) *Ibidem*, p. 52.

Constantine Porphyrogenitus had once been before him. Yet, according to Soloviev, such knowledge had persisted during long centuries in the whole of Europe, as well as in the Arabic world. Without entering the sphere of pure fantasy it is quite impossible to believe that the Rus'ian name of the Black Sea had been built up upon such foundation. But even if one did accept the existence of the Rus'ian principality on the Cimmerian Bosphorus, no doubt could remain that it was nothing more than a transitory creation, a short-lived episode without real importance. The more sources Soloviev lists, especially from later periods (12th-13th cents.) and from territories distant from the region of the Black Sea, the more his hypothesis advanced to explain the Rus'ian name of the Black Sea becomes improbable.

In the literature on the subject one often meets with two different opinions on the matter of our present inquiry. Some historians assert that the Black Sea became « Rus'ian » owing to certain traditions linked with the raids of the Rus' on Constantinople during the 9th century and later. In the first place, it is worth noting that those incursions, certainly threatening but always unsuccessful in the end, were not so very numerous. Further, another question arises: in whose prime interest was it to keep such traditions alive at a time when the expeditions of the Rus' (the last took place in 1043) had long since ceased to be actual? Could it have been the concern of nations which, although never touched by those invasions would yet, for unknown reasons, feel bound to preserve the memory of dangers threatening Byzantium, or extol — also for unknown reasons — the exploits of Igor' in the region of the Cimmerian Bosphorus?

Other scholars believe that the Black Sea became « Rus'ian » from geographical reasons. It was the route followed by Church missions, State envoys, by merchants, from Rus' to Constantinople, and vice versa. These hypotheses are inclined to suggest that the Rus'ian name of the Black Sea arose in rather later times. But by then the commercial and political contacts between Byzantium and Rus' were visibly weakening. Moreover, following Soloviev's way of reasoning, one should admit that the Rus'ian appellation of that sea existed already before the middle of the 10th century (Mas'udi).

As a matter of fact, both opinions analysed above lead finally to the same result: the Rus'ian name of the Black Sea must have originated in Constantinople ¹⁷²⁾. Soloviev accepts this conclusion. He asserts (p. 10) that in Byzantium the higher social classes referred to the Black Sea in the terminology handed down from antiquity ¹⁷³⁾, while among the masses the name in general use was « Rus'ian Sea ».

As we know, in Byzantium the Greek language was used in its two forms: the so-called « common » or popular form, and the « pure » or

172) The second, most important country, after Byzantium, relating to our problem is Rus' itself. Over the period of 600 years (10th - 15th cents.) the appellation « Rus'ian Sea » appears barely three times in the Rus'ian sources. It is met with twice (« Nestor », Anthony of Novgorod) to indicate southern waters, and once northern ones (Lake Ilmen'); about this latter instance see p. 30 footnote 177.

173) With reference to this terminology see: J. Irmscher, *Die Benennung des Schwarzen Meeres bei den Byzantinern, Byzantinostavica* XXIII, 1962, pp. 6-18.

literary one ¹⁷⁴⁾. The vocabulary of mediaeval writers of the Empire was a combination of both forms of Greek. For this reason, if the appellation « Rus'ian Sea » (Black Sea) had existed in the common, popular speech, it should also have appeared in the texts of the Byzantine authors. However, there is not a single Byzantine source where the Black Sea would be called « Rus'ian ». And that is why, Soloviev's statement must be rejected.

The above mentioned hypothesis of Soloviev serves as a basis for his next conjecture, no less improbable than the first. He asserts that Crusaders took over the Rus'ian name of the Black Sea from the Byzantine Greeks and thus it became known in all Western Europe. This Rus'ian name reached Eastern Europe as well, and also the Arabic world, but — strangely enough — missed the Byzantine writers.

There is no need to discuss this conjecture in detail. Since Soloviev's first hypothesis remains invalid, the fate of the second, built upon the former, is automatically sealed.

The fundamental difference in our attitudes, both as regards the literature on the subject and the sources, brings Soloviev and myself to form radically contrasting opinions on the problem of « Mare Russiae ». In all matters discussed in the present study, I had to point out continually Soloviev's lack of knowledge where the most fundamental works, referring to the questions he has raised, are concerned. Obviously, Soloviev is perfectly entitled to hold different opinions than his predecessors, but in that case he should demonstrate, or at least try to demonstrate, the errors in their statements. Whereas to dismiss the almost entire literature on the subject in question, can in no measure respond to the exigencies of research study, especially if among the ignored authors are such eminent scholars as Bartol'd, Kokovtsov, Krachkovsky, Lewicki, Minorsky, Vasiliev, Yakubovsky, Zakhoder, and many others.

As regards sources, Soloviev brings them in the raw, without critical analysis. The author wants to base the whole strength of his argumentation upon the quantity of compiled texts in which the appellation « mare Russiae » makes an appearance. But in such case he should at least exhaust this source-material. Yet there are still several sources, unknown to Soloviev, where the sea of the Rus' is mentioned in various forms. Among those ignored by him, two fundamental ones should be cited which I have already mentioned previously: Mas'udi (passages referring to the Rus' on the Baltic Sea) and al-Biruni (the Baltic as « Sea of the Rus' and

174) Cf. G. Böhlig, *Das Verhältnis von Volkssprache und Reinsprache im griechischen Mittelalter*, *Berliner Byzantinistische Arbeiten* V, 1957, pp. 1-13; R. M. Dawkins, *The Greek Language in the Byzantine period*, in N. H. Baynes and H. S. Moss, *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization*, 1962, pp. 252-267, and many others.

the Slavs») and, moreover: Cononis Lausannensis Note¹⁷⁵⁾, Iacobi de Guisia Annales Hanoniae¹⁷⁶⁾, Sofiiskaya pervaya latopis¹⁷⁷⁾ and others¹⁷⁸⁾.

Soloviev's treatise came to be written — as the author himself declares (p. 1) — for the following reason: «The Polish scholar, Henryk Paszkiewicz, has published in 1954 a large and extensive book in English where the older history of Russia up to the end of the 14th century is presented in a most thorough but singular manner... [In this book] we often find extremely controversial statements which at times are even false, since the author has not completely mastered the source-material relating to Russian history. Let us take at present one example...». And here follow Soloviev's considerations on the Rus'ian name of the Black Sea.

Such an approach to the matter must raise objections of a fundamental nature. To choose one example and build upon it a judgement concerning the work as a whole is not consistent with solid scholarly criticism and can only mislead the reader. And even if this sort of «method» could be accepted then, in any case, the choice should fall on a problem which is essential to the book, and not on a question of secondary importance, linked but loosely with the main trend of my inquiry and dealt with solely on a margin, in an appendix.

«The Origin of Russia» — as both the title and the contents of the book indicate — is not at all the same thing as a description of «the older history of Russia up to the 14th century» treated as a whole. I have demonstrated in my work that the Rus'ian name of the Black Sea has no connection with the origin of the Rus'. This opinion was based first of all on Mas'udi and «Nestor». Other texts of secondary importance owing to the time and place when they were written, were consciously omitted. The analysis of these generally known sources, accomplished in the present study, proves that this omission was quite justified.

The most striking feature of Soloviev's treatise is a paradox. On the one hand he tries to prove that I am not acquainted with some sources, according to him, important for the history of Rus', and, on the other, he asserts that these sources have no bearing upon the subject of my book. Since Soloviev advances the hypothesis that the Black Sea got its Rus'ian name from the conquests of Igor' in the region of the Cimmerian Bosphorus, then for that very reason he admits that «Mare Rus-siae» and «The Origin of Russia» are two completely different problems.

175) «Anno ab incarnatione Domini 1226 fuerunt mortui boves et vaccae a mari Rutenorum in Hungaria et Saxosonia et Alemannia et Burgundia usque ad mare Massilie in plurimis locis fere omnes», *Mon. Germ. Hist. XXVII* (Script. XXIV), 1879, p. 783.

176) «Alii opinantur, quod dux ille qui fundavit civitatem, de qua nunc sunt opiniones tractande, non dicebatur Clarineus, sed Karineus, et illam fundavit Karinam aut Karineam, quod idem est; et hanc dicunt iuxta mare Ruthenorum fundatum fuisse, unde et ymaginantur, quod fuerit villa Gadensis», *Mon. Germ. Hist. XXXV* (Script. XXX), 1896, p. 95.

177) «V Rusu zhe mnogo naroda sobravshesya v sudy velikaya, na reku na Volkhov, i s zhenami i s detmi . . . poidosha na mesta zhillshch svoikh Ilmerom ozerom, a reku ne yako ozerom, no morem Rus'skim: zane bo i glubina ego i velichestvo mnogo zelo», *Polnoe sobranie russkikh letopisei VI*, 1853, p. 14; XX (1), 1910, p. 296.

178) Due attention should be given to the remarks of H. Hagenmeyer, *Ekkehardi Uraugiensis Abbatis Hierosolymita*, p. 146, by which he demonstrates how the appellation of Rus'ian Sea could have appeared in the Middle East.

✧ **WITOLD KAMIENIECKI**

n. Varsaviae die 9.III.1883, a. 1907 Dr. phil. Universitatis Jagiellonicae, 1911-1914 vice-regens Bibliothecae Krasin'ski Varsaviae, 1915-1918 director sectionis geographiae historicae Societatis Scientiarum Varsaviensis, professor historiae Scholae Politechnicae Varsaviae, Instituti Baltici socius, ab 1932 ad 1937 Universitati Ioannis Casimiri Leopoltanae aggregatus, 1938-1939 Bibliothecae Krasin'ski Varsaviae director. Docuit in Universitate Varsaviensi anni 1945-1950.

Obiit die 9 Martii 1964.

WITOLD KAMIENIECKI

CHORAŻOWIE W PARLAMENTARYZMIE
LITEWSKIM PRZED UNIĄ LUBELSKĄ.*

W barwnym, zamaszystym życiu szlacheckim dawnej Rzeczypospolitej, zarówno Korony jak i Litwy, jedną z cech charakterystycznych była obfitość urzędników prowincjonalnych. Każde województwo, każda ziemia, a później każdy powiat a nawet części powiatu miały własnych urzędników wyższych i niższych, tworzących wielostopniowe hierarchie. Nikt nie zliczył, bo i nie warto, tych hierarchii pozbawionych wszelkich funkcji i ograniczonych wyłącznie do tytułów.

Część najszanowniejsza tych urzędów pozostała jako pamiątka po dawnych dworach piastowskich książąt dzielnicowych. Część stanowiła wspomnienie po dawno utraconych terytoriach, prawdziwe urzędy in partibus infidelium. Część wreszcie powstała sztucznie, mnożąc się nieustannie (czasami samozwańczo) jeszcze w XVIII w. i zaspakajając jedną tylko potrzebę szlacheckiego społeczeństwa, potrzebę tytułu.

Świat podkomorzych, cześników, podczaszych, podstolich, mieczników, łowczych, skarbników itd. itd., tak znakomicie odmalowany w wybornych powieściach historycznych Rzewuskiego czy Kaczkowskiego, wycisnął na kulturze polskiej niezatarte do dziś dnia piętno. Każdy z nas wie, że podkomorzy « najwyższe brał miejsce za stołem » i że « był ostatnim co tak poloneza wodził ». I wszyscy pewnie czytaliśmy niezrównane opowiadanie Seweryna Soplicy, mianowanego przez Stanisława Augusta egzotycznym cześnikiem parnawskim: przemówienie królewskie przy nominacji, wrzucenie i łyzy radosne pani cześnikowej, wreszcie głos ekonoma Pękalskiego: « Panie, już teraz spokojnie umrzeć mogę, kiedy doczekałem się, że zasługi pańskie nie poszły marnie »¹⁾. Takie znaczenie miał w życiu ówczesnym całkowicie bezprzedmiotowy i pusty tytuł cześnika parnawskiego.

Szafując bez miary tytułami, powtarzając kilkakrotnie w jednym zdaniu « Panie naczelniku » albo « Panie prezesie », Polak dzisiejszy jest nieodrodnym synem powiatowego szlachcica z XVII czy XVIII w. Tak trudny do oczyszczenia z tytułomanii język konwersacyjny polski urobił się pod wpływem obfitości prawdziwych i fikcyjnych dawnych tytułów urzędniczych.

Urząd chorażego powiatowego w Koronie i na Litwie w XVII i XVIII w. jest równie pozbawiony treści i ograniczony wyłącznie do tytułu, jak

*) Pozostawiamy bez komentarzy używane w tym artykule terminy prawne W. Ks. Litewskiego, jak np. imienie, wiecze itd. (Redakcja).

1) RZEWUSKI H.: *Pamiętki Starego Szlachcica Litewskiego*. Warszawa, 1881 r. str. 179-180.

urzędy innych dygnitarzy powiatowych. Dopiero sięgając w głębszą przeszłość natrafiamy na ślady ciekawej i ważnej roli, jaką chorągwoźwie odegrali przy kształtowaniu się społeczeństwa szlacheckiego w W. Księstwie Litewskim w okresie przed Unią Lubelską.

Sprawa ta zasługuje na bliższe i staranniejsze niż dotychczas zbadanie.

Rozdział I.

Geneza chorągwa powiatowego na Litwie.

Powstanie chorągwa powiatowego na Litwie wiąże się ściśle z organizacją wojskową Wielkiego Księstwa. Zapewne już za Olgierda i Kiejstuta, a może i za Giedymina siła zbrojna litewska składała się z hufca dworzan stale towarzyszącego wielkiemu księciu i z oddziałów ziemskich, wystawianych przez poszczególne dzielnice i księstwa lenne.

Hufiec dworzański powstał zapewne z dawnej drużyny książęcej — termin « dworzan gospodarskich » występuje w źródłach dopiero w początkach XVI w. Obok funkcji wojskowych pełnili wówczas dworzanie i inne czynności administracyjne. Podstawą utrzymania dworzan obok świadczeń monarchy były indywidualne gospodarstwa rolne, obciążone obowiązkiem służby wojskowej na każde wezwanie. Prawdopodobny we wcześniejszej epoce system utrzymywania drużyny całkowicie na koszt wielkiego księcia i zamieszkałej stale przy jego dworze nie odbił się w źródłach i prawie nic o nim nie wiemy.

Oddziały ziemskie obejmowały pierwotnie całą dojrzałą ludność męską powoływaną w razie potrzeby jako pospolite ruszenie. Książęta lenni zarówno Giedyminowicze jak i Rurykowicze sami stali na czele swoich kontyngentów, ziemie bezpośrednio wielkiemu księciu podległe występowały pod wodzą namiestników wielkksiążęcych.

Nie wiemy dokładnie kiedy — może przed Giedyminem — z masy ludności wyodrębnia się warstwa zwolniona od innych ciężarów państwowych i obowiązana jedynie do służby wojskowej, analogicznej do służby dawnych drużynników czy dworzan, ale nie stałej. Służba wojskowa w obu wypadkach nazywała się służbą bojarską i związana była nierozłącznie z posiadaniem ziemi bojarskiej. Termin bojarów zapożyczony był z Rusi. Pospolite ruszenie powoływane było odtąd tylko w wyjątkowych wypadkach (« Pogoń »), siła zbrojna państwa oparła się całkowicie na ludności bojarskiej.

Niewiadomo, czy już wówczas, czy dopiero później zorganizowane zostały pomocnicze służby wojskowe sług putnych, pancernych itd.. Funkcje tych służb obejmowały zdaje się wszystkie czynności wojskowe poza walką frontową, były to służby włościańskie, nie bojarskie ²⁾.

Do zróżnicowania masy ludności na rolników-włościan i wojskowych-bojarów przyczynić się mógł, poza innymi czynnikami, zwycza-

²⁾ Spotykają się jednak w źródłach przykłady bliskiego podobieństwa między służbą pancerną i putną a bojarską. Do sprawy tej powrócimy niżej.

jowy szyk bojowy armii litewskiej, ustawianej w trzy rzędy, przy czym najlepiej uzbrojeni stawali na przedzie, gorzej uzbrojeni z tyłu ³⁾. Być może, że wśród tych przodujących szeregów należy szukać przodków późniejszej warstwy bojarskiej. Być może również, że w pierwotnym pospolitym ruszeniu litewskim część wojowników walczyła konno, a reszta pieszo. Ci konni mogli być praojcami późniejszego bojarstwa — podobny proces stwierdza w starożytnej Grecji Prof. WAŁEK - CZARNECKI ⁴⁾. Konną drużynę przeciwstawia pieszemu pospolitemu ruszeniu Prof. K. TYMIENIECKI, uważając zresztą pieszy sposób walki za najpospolitszy w Polsce i wogóle u Słowian. — Podobnie Prof. WOJCIECHOWSKI stwierdza, że szlacheckie rycerstwo pełniło służbę wojskową konno, wolne włościństwo — pieszo ⁵⁾.

To samo zapewne było i na Litwie. W 1361 r. kronikarz krzyżacki stwierdza w szeregach armii Olgierda dwie różne grupy: bojarów i smerdów, tych ostatnich zapewne jako pospolite ruszenie powołane na ratunek Kowna i niewątpliwie walczące pieszo. Służba bojarska natomiast była zasadniczo konna ⁶⁾.

Mniejsze jednostki wojskowe litewskie związane były zapewne z poszczególnymi grodami (dworami), tak jak w Polsce za czasów Chrobrego. Na czele tych jednostek stali albo dowódcy grodów, albo doraźnie wyznaczani zaufani monarchy czy namiestnika. Miały zapewne oddziały ziemskie swoje sztandary, ale herbów ziemskich jeszcze nie znano. Jeszcze pod Grunwaldem powiewa nad armią litewską trzydzieści chorągwi wyłącznie z Pogonią i dziesięć z Kolumnami Witolda, różniących się od siebie tylko kolorami ⁷⁾. - Skoro były chorągwie musieli być i chorążowie, ale nic nam o tym nie wiadomo.

W czasie pokoju służba wojskowa ograniczała się do budowy i naprawiania grodów i do dostarczania załóg grodowych (zastawa, straż). Z relacji krzyżackich wiemy, że załogi te zmieniały się kolejno co miesiąc, czy co tydzień tak, aby umożliwić bojarom wykonywanie domowych prac gospodarczych ⁸⁾. W starych autonomicznych dzielnicach ruskich obowiązek « zastawy » wykonywany był tylko w granicach dzielnicy ⁹⁾.

Olgierdowi a zwłaszcza Kiejstutowi należy zapewne przypisać zastęgę opasania rdzenia państwa litewskiego t. j. księstw wileńskiego i trockiego szeregiem grodów obronnych, nieporównanie gęstszych tu niż na pozostałych obszarach Wielkiego Księstwa. Nieubłagany nacisk potężnego Zakonu Krzyżackiego domagał się natarczywie wyłączenia wszystkich sił dla obrony ośrodka państwowej organizacji litewskiej. Wzorów mogli dostarczyć sami Krzyżacy. Uderzająca jest analogia między systemem grodów otaczających punkt wyjścia podbojów krzyżackich — ziemię

3) P.S.R.L. II str. 856: « Litwa ... siedosza wo tri riady, za szczyty po swojemu norowu » (1263 r.) - SS.RR. Pruss. II str. 307, 503. Kiejstut « Exeritum more Prutenorum in tres turmas dividens » - por.: SZAJNOCHA: *Jadwiga i Jagiełło*, str. 77.

4) *Dzieje Greckie*, str. 51: « w państwach greckich, w których szlachta pozostała elementem panującym, utrzymała się kawalerja, wyróżniająca się od masy służącej w piechocie ».

5) TYMIENIECKI: *O Państwie Polskim w wiekach średnich*. *Roczniki historyczne* t. XVI str. 54. - Z. WOJCIECHOWSKI: *Powstanie szlachectwa w Polsce* *Miesięcznik heraldyczny* t. XII str. 103.

6) KAMIENIECKI: *Spółczeństwo Litewskie* str. 81-83.

7) DŁUGOSZ: *Opera omnia* t. XIII, str. 41-42.

8) KAMIENIECKI: *O.c.* str. 83.

9) LUBAWSKIJ: *O.D.* str. 43.

chełmińską, a systemem wileńsko - trockim¹⁰⁾. Jak zobaczymy nie w tym jednym wypadku umieli Giedyminowicze skorzystać z drogo zapłaconej nauki.

Organizacja wojskowa litewska w czasach przedwitoldowych styka się w twardej walce, w zwycięstwach i klęskach nie tylko z Krzyżakami, ale z Rusią, Tatarami i Polską. Zetknięcia te nie pozostały zapewne bez wpływu na organizację sił zbrojnych litewskich - niestety brak źródeł nie pozwala nam bliżej tych wpływów zbadać. Dopiero twórczość, jaką w dziedzinie wojskowości rozwinął Witold, nadaje się do nieco szczegółowszych badań.

Materiał źródłowy do anegdotycznej historii Witolda jest dość obfity. Wiemy też sporo o organizacji przez niego naczelnych władz państwowych Wielkiego Księstwa. Istnieje cała literatura interpretacyjna, zajmująca się stosunkiem Witolda do Jagiełły i Korony Polskiej. Dość dobrze znamy kręte drogi witoldowej dyplomacji i polityki zagranicznej. Natomiast o wewnętrznych stosunkach, o nowym ustroju społeczeństwa i władz prowincjonalnych, o reformach wojskowych i skarbowych tego władcy wiemy stosunkowo niewiele. Najwidoczniej praktyka administracyjna polegała jeszcze głównie na bezpośrednich zarządzeniach ustnych, akty piśmienne są rzadkie i bardzo lakoniczne. Wiadomo, że do unikatów należą akty z czasów Olgierda i Kiejstuta. Tym cenniejsze są nawet późne, bo aż w wiek XVI sięgające ślady i wspomnienia wszechstronnej działalności teoretycznego lennika Jagiełły i Korony Polskiej, praktycznie samodzielnego i nieograniczonego pana Litwy od 1392 r. do 1430 r. - Zebrane starannie może rzucą te okruchy więcej światła na witoldową legendę¹¹⁾.

Z nieustannej ale drobnej walki, jaką toczyli Olgierd i Kiejstut, przechodzi Witold do wielkiej wojny, do działania licznymi armiami, do wielkich bitew nad Worskłą i pod Grunwaldem. Badania najnowsze stwierdzają w sposób przekonujący, że Witold nie był wielkim wodzem i nie wykazał zdolności strategicznych¹²⁾. Natomiast wszystko zdaje się wskazywać, że był znakomitym organizatorem i umiał z wzorów obcych korzystać.

Krwawa klęska nad Worskłą musiała przekonać Witolda o wyższości strategii i taktyki tatarskiej i są ślady, że umiał tę naukę w praktyce zastosować¹³⁾. Czy skorzystał też z wzorów organizacyjnych tatarskich — nie wiemy, za mało jeszcze znamy organizację wojska tatarskiego. Podział ludności tatarskiej osadzonej przez Witolda w latach 1377-8 na Litwie na chorągwie z chorążymi na czele, znany dobrze od początków XVI w., zdaje się być dawnego pochodzenia. Być może, że był ten ustrój chorągiewny tatarski przyniesiony na Litwę z ojczystych azjatyckich ste-

10) M. BAR: *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*. Danzig, 1912 str. 9: « Vom Kulmerlande war der Eroberungskrieg des Deutschen Ordens ausgegangen. Deshalb ist hier ... zur Sicherung dieses Ausgangspunktes eine weit grössere Anzahl von Burgen angelegt worden, als im Gebiete der späteren Eroberungen ».

11) « Witoldowa Droga » - « Witoldowy Most » - « Witoldowa Kaplica » - « Witoldowe Osadnictwo na Podlasiu » itd., itd. - LEONOWICZ: A.L.M. I str. 10. - W. M. L. Nr. 198 str. 341. - LUBAWSKI: *Oczerk* str. 345. - Jeszcze w 1557 r. ludność wskazywała krzyże na miejscu, gdzie Witold przeprowadził przez Dźwinę, ciągnąc na Moskwę i Nowogród. A.J.Z.R. I str. 140.

12) KUCZYŃSKI S.: *Kto dowodził w bitwie pod Grunwaldem?* (Nauka i Sztuka, t. V. str. 178). - Tenże: *Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim 1409-1411 r.* Warszawa, 1955 str. 279.

13) O wpływie strategii i taktyki mongolskiej na polską i litewską sztukę wojenną por. KOLANKOWSKI L.: *Polska Jagiellonów*, str. 40.

pów, być może, że wpłynął on na kształtowanie się chorągwi litewskich. Przynajmniej prace nad źródłami tatarskimi może to zagadnienie wyjaśniać.

Wzory ruskie, niewątpliwie Witoldowi dobrze znane, nie zaważyły wiele na organizacji militarryzmu litewskiego. Rozbita na szereg słabych księstw, tyranizowana przez Tatarów, niezdolna do obrony przed litewskimi zaborcami Rusi Zachodnia nie wiele mogła Witolda nauczyć. Na Rusi Wschodniej w. książęta moskiewscy dopiero zakładali podwaliny swej przyszłej potęgi. Wprawdzie Dymitr Doński osiągnął już świetne zwycięstwo nad potężną armią Mamaja (1380 r.), ale sprostac Litwie nie był jeszcze w stanie.

W każdym razie silniejszym od wpływów Wschodu na wojskowość litewską był wpływ Zachodu. Polska (z Mazowszem) i Zakon Krzyżacki były to dwa źródła wzorów organizacyjnych, teorii i praktyki, z których Witold czerpał pełną dłoń.

Podczas długiego pobytu w Prusiech w charakterze gościa czy zakładnika poznał Witold dokładnie formy ustrojowe Państwa Zakonnego. Naśladowując wzory krzyżackie buduje Witold w 1398 r. skierowany przeciwko Tatarom zamek S. Jana nad Dnieprem ¹⁴⁾.

Później zapoznał się Witold z Polską. Po młodzieńczym okresie zdradzieckich knozań z Krzyżakami, po długich walkach bratobójczych z Olgierdowiczami, rozwija Witold jako mąż dojrzały trwałą, wierną współpracę z Polską i z Jagiełłą, której punktem kulminacyjnym była bitwa pod Grunwaldem i akty Horodelskie.

Z armią polską jako ze zwycięskim przeciwnikiem spotkał się Witold w 1390 r., kiedy oddziały polskie pod wodzą Klemensa z Moskorzewa bohatersko odparły wszelkie ataki na zamek wileński. Jako sprzymierzeńców nauczył się cenić Polaków w czasie walk z Tatarami i później w czasie wyprawy na Moskwę, w 1408 r., kiedy poważne posiłki polskie pod dowództwem Zbigniewa z Brzezia stanęły u jego boku ¹⁵⁾. Na polu bitwy grunwaldzkiej wreszcie mógł i musiał się Witold przekonać o wyższości polskiej organizacji wojskowej nad niewyrównanym, niejednocliwie uzbrojonym tłumem zastępów litewskich. Poszły one w rozsypkę przy pierwszym natarciu wroga i, choć dalszy przebieg bitwy uwieńczony był ostatecznym wspaniałym zwycięstwem, nie Litwie należało je zawdzięczać.

I w Prusiech i w Polsce za witoldowych czasów podstawą organizacji wojskowej był ustrój chorągiewny z chorążymi na czele.

Rozdział II

Chorążowie w Polsce i w Prusiech.

Armia polska pod Grunwaldem składała się (poza hucem królewskim i poza wojskami zaciężnymi) z chorągwi ziemskich i z chorągwi rodo-

14) M. ŻDAN: *Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda* (Ateneum Wil. VII str. 543).

15) KOLANKOWSKI L.: *Dzieje W. Ks. Litewskiego*. str. 52, 71, 86.

wych z seniorami rodowymi na czele ¹⁶). W skład jednych i drugich wchodziło szlacheckie rycerstwo. Rycerzom towarzyszyli pachołkowie, «poczet» pełniący funkcje giermków o drugorzędnym znaczeniu bojowym.

Organizacja chorągiewna w Polsce ujęta została w ścisłe ramy w Statutach Kazimierza Wielkiego, według których każdy rycerz był obowiązany stawać na wyprawę pod jakąś chorągwią ¹⁷). Wybór między chorągwią ziemską a chorągwią rodową pozostawiony był, zdaje się każdemu do jego woli. W XV w. chorągwie rodowe (sztuczna nowa kreacja czy przeżytek dawno minionej epoki) stopniowo zanikają, pozostaje jednolita, ściśle terytorialna organizacja chorągwi ziemskich. Nad chorągwiami tymi powiewały sztandary z herbami poszczególnych ziem. Dzierżyli je chorążowie (vexilliferi).

Instytucja chorągiewna znana była w Polsce na długo przed Statutami Kazimierza W., w każdym razie już w XIII w. ¹⁸).

Stanowili chorążowie ośrodek skupienia rycerstwa w razie wojny. Po rozesłaniu trzecich wci każdy obowiązany był stawić się na punkt zborny przy chorążym, który pierwszy wykonanie powinności wojskowej kontrolował i wiódł zebranych do kasztelana. Chorągiew otrzymywał chorąży od monarchy i po skończonej wyprawie monarsze ją oddawał. Przy oddawaniu chorągwi po wyprawie pruskiej w 1422 r. taką jakoby według Długosza składali chorążowie przysięgę: « Najjaśniejszy królu, ten sztandar pieczy mojej powierzony przez twój majestat oddaję pokornie, a nosiłem go za łaską Boga w wszelką troskliwość, i wiernością » ¹⁹).

Nominacji chorążych dokonywał monarcha spomiędzy osiadłego w danej ziemi rycerstwa. Według przywileju Korczyńskiego z 1456 r. miał król nadawać urząd chorążego tylko za radą dostojników świeckich i duchownych. Król również miał dostarczać chorążemu oręż i konia na wyprawę ²⁰). Do piastowania tego urzędu powoływani byli przeważnie

16) SEMKOWICZ W.: *O ustroju chorągiewnym w bitwie pod Grunwaldem* (Mies. herald. t. III Nr. 6-7). Słuszne jest przypuszczenie TYMIENIECKIEGO, że chorągwie rodowe były raczej chorągwiami rodzin możnowładczych, gdzie mogło służyć i obce rycerstwo. (*Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich* str. 199).

17) KORZON T.: *Dzieje wojen* I str. 102 - Vol. Legum I str. 2.

18) Boguslav vexillifer (krakowski?) 1234 r. - Mistislaus vexillifer cracoviensis 1250 r. - Gnievimir vexillifer sandomiriensis 1250 r. - « Jacobus chorasi » 1255 r. (K.D.M.P. t. II str. 37, 54, 81, 102) - Pacislaus vexillifer (sieradzki) 1273 r. - Comes Falo vexillifer (jęczycki) 1299 r. - (K.D.P. II str. 87, 152) itd. - Spotykamy też w XIII w. chorążych na Śląsku: comes Wogyzlaus vexillifer 1258 r. - Gothardus vexillifer. (Codex Dipl. Silesiae II str. 108, 109). - Dobrze znany i rozwinięty jest urząd chorążego powiatowego na Pomorzu. W 1252 r. występuje Stephanus signifer, w 1291 r. Mathias vexillifer swecensis, w 1300 r. Woyslaus vexillifer gdanensis. Spotykamy też polską nazwę urzędu: w 1295 r. comes Mathias choranze. - W przywilejach immunitetowych ks. Mestwina Pomorskiego wymieniane jest często zwolnienie od jurysdykcji chorążych. (*Pommersches Urkundenbuch* I str. 432 - II str. 558 - III str. 144, 261, 424 itd. - PERLBACH: *Pommerellisches Urkundenbuch* str. 269, 276, 469 itd.).

Częstsze wzmianki o chorążych datują jednak dopiero od XIV w. - Początki chorągiewna w Polsce wymagają jeszcze dokładniejszego zbadania. Możliwe, że wzorów dostarczyły Czechy. W przywileju Przemysła czeskiego z 1199 r. (sfalszowanym w poł. XIII w.) nadaje król szpitalowi s. Jana Jeruzolimskiego « duos heredes in Lunaconich ad vexilliferum pertinentes ». (Cod. dipl. et epist. Regni Bohemiae II str. 360). Przypuszczenie, że chorągwie ziemskie za Kazimierza W. oparte były na wzorach węgierskich, nie wydaje się uzasadnione (KACZMARCZYK Z.: *Monarchia Kazimierza W.* I str. 213-215). - Mógł natomiast posłużyć za wspólny wzór vexillifer Imperii, występujący w dokumentach cesarskich w XII w.. W każdym razie niesłuszne jest twierdzenie PIKOSIŃSKIEGO, że w epoce Statutów Wiślickich nie było jeszcze chorągwi ziemskich w Polsce. (Rozp. Akad. Um. t. XIV, str. 156).

19) DŁUGOSZ: *Opera omnia* XIII str. 306-7. - Korzon: o.c. I str. 325.

20) BANDTKE: *Jus polonicum* str. 300.

przedstawiciele średniej warstwy rycerskiej, rzadkie są przykłady, aby chorąży był członkiem wielkiego pańskiego rodu ²¹⁾. W ziemskiej hierarchii urzędniczej szli zwykle chorążowie po podkomorzych a przed sędziami ²²⁾.

Taki sam charakter jak w Polsce mieli chorążowie na Mazowszu, gdzie występują już w XIII w.. Później w XVI w. dziesięć powiatów mazowieckich posiada każdy swego chorążego. Wyjątek stanowiła ziemia łomżyńska ²³⁾.

Jeszcze świetniej niż w Polsce rozwinięta była organizacja chorągiewna w państwie Krzyżackim. Otoczona szczególnym nimbem chorągiew patrona rycerstwa ś. Jerzego zapewniała temu, kto ją dzierżył, wyjątkowe względy i honory ²⁴⁾. Od zwykłych ekspedycji rabunkowych odróżniano poważniejsze wyprawy « sub vexillo ». W wyprawach tych chorągiew pozostawała przy siłach rezerwowych, podczas kiedy poszczególne oddziały zapuszczały się w głąb Litwy.

Urzędniczą centralistyczną organizację, nieznaną starszym zakonom rycerskim, wprowadził w Prusiech w. mistrz Herman v. Salza. Opierała się ona jakoby na fryderyciańskich sycylijskich wzorach ²⁵⁾. Pierwotna krzyżacka armia okupacyjna zamienia się w końcu XIII w. w armię krajową, korzystającą tylko przygodnie z pomocy ochotników napływających z różnych stron chrześcijańskiego świata.

W XIV i XV w. siła zbrojna państwa Krzyżackiego opierała się na powszechnej służbie wojskowej rycerstwa, którą każdy rycerz pełnił pod swoją chorągwią powiatową. Podczas kiedy w Polsce chorągiewa obejmowały całe ziemie województwa, w Prusiech każdy gród-powiat miał swego chorążego, podobnie jak to było na Pomorzu.

Chorążych (vexillifer — Bannerfuehrer — Faehnrich) mianował w. mistrz. Najczęściej byli nimi niemieccy osadzeni na ziemi rycerze, czasami obcy przybysze (Szwedzi), ale zdarzają się zwłaszcza na południu Prus chorążowie z polskimi imionami i wyraźnie polskiego pochodzenia ²⁶⁾.

Rzecz ciekawa, że zarówno w Polsce jak i w Prusiech w pierwszych dziesiątkach lat XV w. chorążowie poza funkcjami wojskowymi odegrali pewną, i to podobną rolę polityczną.

Panował wówczas rozpowszechniony już w XIV w. zwyczaj, że traktatem międzynarodowym zawierany przez monarchów towarzyszyły

21) Natomiast w XIII w. często są chorążowie wymieniani z tytułem comes.

22) A.U. str. 72 (1413 r.), 99 (1434 r.) - po podkomorzych i sędziach: *ibid.* str. 89 - C.E.s. XV str. 233 (1430).

23) *Kod. dypl. Mazow.* str. 11: Jacobus de Golimino vexillifer czechonoviensis 1239 r. - Nicolaus vexillifer 1256 r. (K.D.P. I str. 77). - Dirslaus de Podosie vexillifer Zakroczymsiensis 1436 r. itd (C.E.s XV, II str. 349). - Spotykamy też chorążych całego Mazowsza: VOIGT: *Cod. Dipl. Pruss* III str. 62 (1343 r.). - C.E.s XV, II str. 27 « Herr Paschke unser banyrfurer » (1399 r.).

24) SS.RR. Prus. II str. 649: « vexillifer vexilli S. Georgii tenuit sedem digniorem » (1392 r.).

25) CASPAR ERICH: *Hermann v. Salza und die Gruendung des Deutschordensstaates in Preussen*. - Tuebingen 1924 r. - K. GÓRSKI: *Państwo Krzyżackie w Prusach* str. 66-69: « Godność chorążego zaczęto powierzać krajowym rycerzom ».

26) Chorążego ziemi Dobrzyńskiej mianował w 1405 r. w. mistrz, ale prosi króla o zatwierdzenie (?). C.E.V. str. 116 - DŁUGOSZ: *Banderia Prutenorum* str. 577, 585 i nast. « Banderium civitatis culmensis ferebat Nicolaus, natione suevus, vexillifer culmensis ». - WEBER: *Preussen vor 500 Jahren*, str. 643, 658, 660. - KĘTRZYŃSKI W.: *O ludności polskiej* str. 127: Mikołaj z Ryńska, chorąży chelmiński, przywódca Związku Jaszczurczego. - TOEPPEN: *Akten der Staendetage Preussens* I str. 565, 567: Staszko, chorąży tucholski.

akty gwarancyjne wystawiane przez przedstawicieli różnych grup społecznych, potwierdzające i wzmacniające zobowiązania monarchy²⁷⁾. Wystawcami takich aktów były najrozmaitsze czynniki państwowe i społeczne, członkowie dynastii, wielcy dygnitarze duchowni i świeccy, bogatsze miasta — wszyscy, którzy w danym czasie reprezentowali istotną siłę i możliwość wpływania na decyzje władcy.

Wśród tych gwarantów w aktach polskich i krzyżackich częściej niż innych urzędników spotykamy chorążych, występujących bądź pojedynczo, bądź zbiorowo. Tłómaczy się to zjawisko wzmagającym się w XV w. znaczeniem szerokich mas średniego rycerstwa²⁸⁾. Gwarancje wyłącznie dygnitarskie nie wystarczały i kancelarie poszukują jakiejś formy przyjmowania zobowiązań przez całe rycerstwo. Podobnie było z aktami ustawodawczymi i zarządzeniami monarchy powołującymi się na zgodę społeczeństwa i poszukującymi formy na stwierdzenie tej zgody. Za przykład takiego poszukiwania może służyć formuła użyta w układzie polsko - litewskim z 1401 r., gdzie zobowiązania bierze na siebie « tota universitas omnium et singulorum nobilium et terrigenarum quorum quamvis nomina singulatim hic non sunt expressa, tamen consensus ad suprascripta adest, ac si pro insertis haberentur »²⁹⁾. Formuła taka była jednak zbyt naciągana i wyraźnie kłamliwa, aby mogła na długo poczuciu prawnemu ówczesnego świata wystarczyć. Trzeba było znaleźć coś innego.

O uzyskaniu indywidualnej zgody od każdego rycerza oczywiście nie mogło być mowy. Narzucała się konieczność skorzystania z pośrednictwa takiego przedstawicielstwa, którego zobowiązania miałyby moc prawną zobowiązań ogółu. Nie łatwo było takie przedstawicielstwo skonstruować. Nieznana była jeszcze u nas instytucja wybieralnych posłów - przedstawicieli. Ustrój rodowy był już w rozkładzie i próby nadania seniorom rodowym charakteru przedstawicielskiego nie zdołały się rozwinąć, podobnie jak prymitywne próby uważania przygodnych świadków za całość społeczeństwa³⁰⁾.

W poszukiwaniu przedstawicielstwa zwrócono uwagę na chorążych. Piastuni godła ziemskiego, stojący na czele rycerstwa powiatowego byli wskazani, aby występować w imieniu swoich towarzyszy chorągiewnych, z presumpcją prawną, że ich zgoda jest zgodą całej społeczności rycerskiej.

27) Por. KUTRZĘBA: *Historia ustroju Polski* I str. 166.

28) TOEPPEN: O.c. I str. 565-7; Układ między Świdrygiełłą a Zakonem w 1432 r. podpisuje 6 chorążych. - Chorążowie w poselstwach dyplomatycznych np.: Joannes de Orschow, vexillifer culmensis (1419 r.) *ibid* str. 331. - C.E.s. XV, II str. 337: Sigismundus de Wapils, vexillifer christoburgensis itd. - Przy układzie między Władysławem Jagiełłą a Zygmuntem Kiejstutowiczem z 1434 r. świadczy 7 chorążych. K.D.P. I str. 317.

29) A.U. str. 38.

30) Były jednak takie próby: Por. KUTRZĘBA: *Przywilej dla rodu Dębno* (Mies. Herald. 1909 r.) - SEMKOWICZ: *Ród Pałuków*. - CARO: *Liber cancellariae Ciołek*, cz. I nr. 8 - K.D.P. II, 1, nr. 576, 578, uznanie praw synów Władysława Jagiełły przez szlachtę Kujaw i ziemi Dobrzyńskiej: De quolibet clenodio terrigenarum. (1433-34 r.). - W 1453 r. projektowano, aby na zjazd polsko-litewski przybyło po dwóch przedstawicieli każdego rodu herbowego: HALECKI: *O początkach parlamentaryzmu litewskiego* (Spraw. z pos. A.U. 1915 r.nr. 8). - Wznowienie organizacji rodowej w XIV-XV w. trafnie przypisywał wpływom i wzorom węgierskim SMOLKA już w 1881 r.: *Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski piastowskiej*. (Roz. Ak. Um. t. XIV str. 325-327). - TYMIENIECKI przypuszcza, że « chorągwie rodowe były raczej chorągwiemi rodzin możnowładczych, gdzie mogło służyć obce rycerstwo ». O.c. str. 199. Chorągwie rodowe biorą udział w wyprawach 1359 r., 1377 r., 1410 r. po czym zanikają na rzecz chorągwi terytorialnych.

Na tej właśnie podstawie opierał się, przejściowy zresztą udział chorążych w sejmach polskich w pierwszej połowie XV w. i udział w sądownictwie ziemskim wspominany jeszcze w końcu XV w., a rozwinięty szeroko w sądownictwie pruskim ³¹⁾.

Podyktowane potrzebami polityki zewnętrznej i wewnętrznej rozszerzenie kompetencji chorążych, zarówno w Polsce jak i w Prusiech trwa krótko. W drugiej połowie XV w. formy aktów międzynarodowych ulegają zmianie, akty gwarancyjne zanikają. Z drugiej strony krystalizuje się w Polsce instytucja sejmików i wybieralnych posłów ziemskich, będących doskonalszym przedstawicielstwem społeczeństwa niż mianowani przez króla chorążowie.

W Prusiech w burzliwym okresie zamieszek po Grunwaldzie wybitną rolę odegrali jako przedstawiciele społeczeństwa chorążowie chełmińscy: Mikołaj z Ryńska i Jan Cegenberg. Ale po pokoju toruńskim nie słyhać o tym więcej.

Po krótkim okresie politycznym, chorążowie wracają do swojej roli ściśle wojskowej w pospolitem ruszeniu. A później, kiedy pospolite ruszenie zamiera, chorążowie dzielą jego losy, utrzymując tytuł tracąc funkcje i toną w morzu podobnych sobie beczynnych honoratów powiatowych.

Rozdział III.

Chorągwo na Litwie w XV w.

Instytucję chorągwa zarówno w Polsce jak i w Prusiech Witold znał i zapewne w formie najprostszej, odpowiadającej prymitywnym potrzebom swego państwa, przeniósł na Litwę.

O polskim pochodzeniu urzędu świadczy jego nazwa od początku przyjęta na Litwie: chorąży-chorunżyj-chorużyj. Ale ślady wpływów organizacji krzyżackiej są również niewątpliwe.

Nie znamy aktu, którymby Witold wprowadzał urząd chorążego do ustroju litewskiego. Można nawet śmiało przypuszczać, że takiego aktu wogóle nigdy nie było. Stopniowo, w miarę potrzeby, w drodze doraźnego zarządzenia powierzał w książę odpowiedniemu bojarowi dzierżenie chorągwi, pod którą się skupiała ludność wojskowa danego okręgu. Okręgi te były bardzo rozmaite: od dużych jednostek administracyjnych, posiadających swoją rozwiniętą hierarchię urzędniczą do zupełnie drobnych terytoriów, otaczających dawny gród czy dwór obronny.

Uczony rosyjski LUBAWSKIJ wiąże pojawienie się chorążych na Litwie za Witolda z polską ideą szlachectwa ³²⁾. Teza ta budzi wątpliwości. Szlachectwo polskie na Litwie za Witolda było dopiero kiełkującą roślina i nie w szlachectwie a w potrzebach wojskowości litewskiej szukać należy

31) Na sejmie Jedlnieńskim w 1430 r. obecnych 3 chorążych. - Na sejmie krakowskim w 1433 r. - 4 chorążych. - Na sejmie brzeskim w 1435 r. - 16 chorążych. - C.E.S. XV, II str. 233. - BANDTKE: *Jus polonicum*, str. 335 (Statuta Jana Olbrachta z 1496 r.). - BALZER: *Corpus juris Poloniae. Constitutiones terrarum Prussiae* 1506 r. i 1511 r.

32) O.D. str. 533: « Czyn choruzowo jawlajetsia na Litowskoj Rusi odnowremienno z polskoju idiejaju szlachetstwa... Daty jego woschodiat poetomu do kniazenia Witowta ».

genezy recepcji chorągwa. Musiało jeszcze wiele czasu upłynąć zanim litewskie chorągwie powiatowe nabrały czysto szlacheckiego charakteru.

W późniejszej swojej pracy twierdzi LUBAWSKIJ, że już za Witolda różne powiaty miały swoich chorążych, powołuje się przy tym na opis bitwy grunwaldzkiej u Długosza, ale opis ten mówiąc o chorągwiach litewskich nie wspomina wcale o chorążych³³). Wymienione przez Długosza chorągwie miały charakter terytorialny, nie było wśród nich chorągwi rodowych. Trzydzieści chorągwi nosiło na sztandarach rycerza konnego z podniesionym mieczem (Pogoń Litewska), dziesięć nosiło znak, którym w książce piętnował swoje konie, tak zw. Kolumny Witolda³⁴).

Pozbawione podstawy źródłowej jest twierdzenie KUTRZEBY, że « w XV już wieku zbierała pospolite ruszenie chorąży, spisywał tych, co się stawili, badał czy poczty dostarczyli odpowiednie i czy są dostatecznie uzbrojeni, stwierdzał nieobecnych, przypuszczał zastępców chorych, o ile chorobę wykazali, a następnie oddział odprowadzał do starosty »³⁵). - Wszystkie te czynności chorąży spełniał istotnie, ale w XVI w., o chorążych w XV w. wiemy niestety znacznie mniej.

Najprawdopodobniej pierwsi chorążowie za Witolda byli mianowani tylko na czas wyprawy. Dość wcześnie, zdaje się, ustaliła się praktyka powoływania chorążych z jednych i tych samych rodzin, tak, że syn następował po ojcu. W czasie pokoju funkcje i tytuł chorążego wygasaly same przez się. Tym się tłumaczy, że w aktach z czasów Witolda, Zygmunta Kiejstutowicza, a nawet Kazimierza Jagiellończyka wzmianki o chorążych należą do rzadkości. A przecież w sto lat później, w 1527 r., kiedy Andrzej Mojsiejewicz stara się o chorągwo dorsuniskie, stwierdza on: *że już pradziad jego za w. księcia Witolda ten urząd piastował*³⁶).

Najwcześniejszym występującym w aktach litewskich chorążym jest *Stanisław Dowgiał Czyż*, wymieniony w 1413 r. jako *vexillifer terrae Lithuaniae*³⁷). Po długiej przerwie występuje on ponownie w latach 1431-1437, czasami jako chorąży wileński, czasami tylko jako chorąży. Sądząc z miejsca, jakie zajmuje wśród świadków, był on dość wysokim urzędnikiem, czymś więcej niż chorążym powiatowym, zapewne chorążym całego W. Księstwa Litewskiego. Świadczy on zarówno przy aktach Świdrygiełły jak i Zygmunta Kiejstutowicza. Niestety nic więcej o charakterze jego urzędu nie wiemy³⁸).

W latach następnych aż do końca panowania Kazimierza Jagiellończyka źródła litewskie o chorążych nie wspominają. Dopiero za w. ks. Aleksandra powraca zapomniany po Dowgiale tytuł. W 1492 r. wysyła w. książę w poselstwie do Moskwy Wojciecha Kłoczka « choruzoho naszoho, namiestnika utienskoho »³⁹). Odtąd urząd chorążego W. Księstwa Litewskie-

33) L.R.S. str. 477: « Uže pri Witowtie suszczestwowali po raznym powietam osobyje choruzyje ».

34) *Opera omnia* XIII str. 41-42. Wymienione tam chorągwie: Trocka, Wileńska, Grodzieńska, Kowieńska, Lidzka, Miednicka, Smoleńska, Witebska, Kijowska, Pińska, Nowogródzka, Brzeska, Wołkowyska, Drohiccka, Mielnicka, Krzemieniecka, Starodubowska. Pozostałych nie znamy.

35) *Historia ustroju Polski. Litwa*. Lwów 1914 r. str. 175.

36) W.M.L. nr. 197 str. 570. - LUBAWSKIJ: O.D. str. 533.

37) *Lites ac res gestae* (II wyd.) t. II, str. 136.

38) *Supplementum ad historica Russiae Monumenta* Nr. CXVIII. - A.U. str. 81, 82, 94, 105 - C.D.E.V. str. 166. - LUBAWSKIJ: L.R.S. str. 67, 351. - SEMKOWICZ: *O litewskich rodach bojarских* (Mies. Herald. t. VII, str. 7).

39) *Sbornik Imp. Russ. Istor. Obszcz.* t. XXXV, str. 57.

go, albo chorążego ziemskiego był stale obsadzany ⁴⁰⁾. Miał on mało wspólnego z chorążym powiatowym i był ściśle związany z nowo powstałym urzędem hetmana wielkiego czy najwyższego.

Jednocześnie powstaje chorągwo dworne, pod którego znakiem ciągnęli na wyprawę dworzanie gospodarscy ⁴¹⁾.

Dość wczesnie trafiają się wiadomości o chorążych na Wołyniu. Przypisać to należy działalności Świdrygiełły, który rządząc dawnym księstwem wołyńskim w latach 1437-1452 przeniósł tam energicznie wzory ustrojowe polskie. Nie bez znaczenia były też zapewne przywileje Jagiełły z 1392 r. i 1432 r., asymilujące ustroj ziem łuckiej z ustrojem ziem koronnych ⁴²⁾.

Chorążym łuckim w 1466 r. jest Michał Cediłowicz, w 1488 r. - Łamian, w 1494 r. - Hrynkow Kozinski. Chorążym włodzimierskim w 1502 r. jest Iwaszko Janczyński ⁴³⁾. - W trzecim powiecie ziemi wołyńskiej w Krzemieńcu chorągwo w XV w. nie występują. Być może, że ilość powiatów chorągiewnych wołyńskich ulegała zmianom. Na sejmie 1565 r. król stwierdza, że dawniej na Wołyniu « cztery chorągwie były, a pod wszystkimi nie małe hufce się stawiły, a teraz i pod jedną chorągwią niemno » ⁴⁴⁾. - Obok chorągwi powiatowych istniało też ku końcowi XV w. chorągwo całej ziemi wołyńskiej, czasami zlewało się ono z chorągiewem łuckim ⁴⁵⁾.

Zagadkowo przedstawia się sprawa chorążych na Podlasiu. Ziemia ta od XIII w. podlegała silnym wpływom polsko-mazowieckim, rozwijało się tam bardzo intensywnie osadnictwo polskie, kilkakrotnie zajmowali ją Piastowie mazowieccy. Po przyłączeniu Podlasia do W. Księstwa w 1444 r. z trzech powiatów, jakie ziemię tę składały, powiat drohicki zapewne razem z mielnickim uzyskał od Kazimierza Jagiellończyka przywilej na prawo polskie, powiat bielski uzyskał to samo w 1501 r. ⁴⁶⁾.

Za rządów mazowieckich znani byli na Podlasiu chorągwo powiatowi ⁴⁷⁾. Wszystko każe przypuszczać, że po włączeniu do W. Księstwa urząd chorążego utrzymał się tam i rozwinął wcześniej niż w innych dzielnicach państwa Litewskiego. Liczna drobnozłachecka ludność podlaska nie mogła inaczej jak pod chorągwią powiatową wykonywać swojej powinności wojskowej. - Tymczasem przez cały XV w. nie mamy w dostępnych nam źródłach żadnej wzmianki o chorągwi, ani o chorążych podlaskich. Twierdzenie LUBAWSKIEGO, a za nim MAKSIMIEJKI, że już Kazimierz Jagiellończyk zobowiązał się w powiatach podlaskich mianować chorążych tylko spośród miejscowych ziemian, jest tylko przypuszczeniem bardzo prawdopodobnym, ale nie opartym na żadnej podstawie źródłowej. Zacytowany przez LUBAWSKIEGO jako źródło przywilej drohicki wcale urzędu chorążego nie wymienia ⁴⁸⁾. - Wolno się spodziewać, że w niewyczerpanej skarbnicy, jaką jest Metryka Litewska, znajdują się jeszcze akty podlaskie z wiadomościami o chorążych.

40) A.U. str. 128, 148.

41) BONIECKI: *Poczet* str. IV.

42) LUBAWSKI: O.D. str. 209 - Arch. Sang. I str. 12 - C.E.s. XV, I str. 77-78.

43) M.L. I, str. 102, 147, 287. - Arch. Sang. I, str. 61.

44) D.M.A.M.J. I, str. 177.

45) LUBAWSKI: O.D., str. 209, 798.

46) LUBAWSKI: O.D., str. 19-20.

47) BANDTKE: *Jus Polonicum*, str. 957 - Boruta chorągwo drohicki.

48) LUBAWSKI: L.R.S., str. 161 - MAKSIMIEJKO: *Sejmy*, str. 63.

W pozostałych dzielnicach W. Księstwa, a więc w ziemiach: *połockiej, witebskiej, smoleńskiej, kijowskiej*, w księstwach: *mścistańskim, słuckim, pińskim, kobryńskim, na Zadnieprzu i za Dźwiną* chorążych w XV w. w źródłach nie spotykamy. Kniaziowie udzielnicy czy namiestnicy w. książęcy sądzili i rządili tam po dawnemu, jak za Rurykowiczów; sami wiedli lud wojenny na wyprawę. Urząd chorążego był dawnej Rusi nieznany ⁴⁹⁾.

Nie zna też w XV w. chorążych ziemia żmudzka.

Rozdział IV.

Chorągstwo na Litwie w XVI w.

(Rozwój terytorialny)

Ciążący na ziemi bojarńskiej obowiązek służby wojskowej nie był w XV w. bliżej i dokładniej określany. Względny spokój, z jakiego korzystało W. Księstwo za długich rządów Kazimierza Jagiellończyka, pozwalał wyrozumiale traktować usterki i zaniedbania w organizacji sił zbrojnych. Nie było wielkich wojen, zbyt liczny był wielki wysiłek wojskowy, to też nikt nie sprawdzał i nie obliczał pocztów wystawianych na wyprawę. Zależne one były od dobrej woli czy ambicji kniaziów, panów i bojarów, czasami pragnących świetnym poczem zjednać sobie łaskawość hospodara, a czasami kierowanych daleko posuniętą oszczędnością.

Poza nielicznymi przywilejami indywidualnymi, określającymi ściśle rozmiary służby wojskowej z danej posiadłości, zachowała moc zasada, że każdy ma służyć wedle swojej możności, « *secundum facultatem bonorum* » jak mówiono w Polsce. Jeszcze w przywileju ziemskim z 1492 r. w. książę Aleksander nakazywał wdowom siedzącym na wdowim stolcu, aby pełniły służbę wojskową « *juxta facultatem possessionum* » ⁵⁰⁾.

Dość pospolite było też przy określaniu rozmiarów służby wojskowej powoływanie się na poprzedni dawny stan rzeczy. W potwierdzeniu nadania z 1495 r. czytamy: *nehaj oni tot dworec derżat, a nam ztoho służbu służat, po tomu kak iperwej toho służba nasza sża* ⁵¹⁾. W kłopotcie byłaby zapewne kancelaria hospodarska, gdyby musiała dokładnie określić, jaka to mianowicie służba z tego dworca sża. Tradycja i obyczaj zastępowały ścisłość spisów i rejestrów kancelaryjnych, ale organizacja wojskowa niewątpliwie na tym cierpiała. Przy braku sprężystej bezwzględnej władzy administracyjnej rozluźniały się stopniowo kadry wojskowe litewskie — a jednocześnie rosła na wschodzie nowa potęga militarna: W. Księstwo Moskiewskie.

Długo i starannie przygotowywana, w 1500 r. rozpoczęta i błyskawicznie przez Moskwę poprowadzona wojna przyniosła Litwie szereg klęsk, ostrzegających przed nowym, a groźnym na przyszłość niebezpie-

49) Mylne jest twierdzenie LUBAWSKIEGO: O.D. str. 254 i L.R.S. str. 159 o chorążych połockich, datujących się jakoby z epoki dzielnicowej. - To samo powtarza MAKSIMIEJKO: *Sejmy*, str. 62. - Chorągź połocki wzmiankowany po raz pierwszy w 1507 r., BONIECKI: *Poczet*, str. V.

50) LUBAWSKI: O.D. str. 547-8. - Arch. Kom. Praw. VII, str. 269.

51) LUBAWSKI: O.D. str. 611.

czeństwem. — Przyznać trzeba, że panowie litewscy umieli szybko z tego ostrzeżenia skorzystać.

W lipcu 1502 r. zebrany w Nowogródku sejm panów Rady wspólnie z hospodarem postanowił, że kniaziowie, panowie, ziemianie i dworzanie mają stawić na wyprawę z każdego posiadanych 10 służb jednego ratnika w zbroi, na koniu, z drzewcem⁵²⁾. Zrywając z dotychczasową dowolnością i ściśle określając rozmiary obowiązku wojskowego szli, zdaje się, panowie litewscy za przykładem Zakonu Krzyżackiego i sąsiedniego Mazowsza. W Prusiech według rozporządzenia Jana v. Baysen z 1454 r. z każdego 10 łanów stawał 1 konny. Na Mazowszu w tym samym czasie obowiązywała ta sama norma. Była to zresztą norma mniej więcej powszechnie ustalona w średniowiecznej organizacji wojskowej, norma znana już za Karola Wielkiego⁵³⁾. Nie znając podziału ziemi na włóki wzięła Litwa za podstawę analogiczną jednostkę, jedno gospodarstwo włościańskie, jedną służbę.

Dalsze zarządzenia dla usprawnienia organizacji wojskowej poczynił rząd litewski na sejmie wileńskim w 1507 r. Uchwalono wówczas, aby wszyscy kniaziowie, panowie, ziemianie, wdowy i cała szlachta spisali swoich ludzi i spisy pod przysięgą oddali gospodarowi, aby wiadomo było, jak kto miał służyć. Naznaczono też surowe kary na opieszłych i niedbałych w wykonywaniu służby wojskowej⁵⁴⁾.

Są ślady, że w tym samym czasie nie tylko władze centralne ale i dzielnicowe stanowiły o rozmiarach służby wojskowej. W 1508 r. mamy wiadomość o służbie ziemskiej «podług ustawy i uchwały ziemi wołyńskiej»⁵⁵⁾.

Wykonanie tych nowych a doniosłych zarządzeń wymagało odpowiedniego aparatu urzędniczego. Jako bezpośredni pomocnicy namiestników, dzierżawców i starostów wysuwają się wówczas na widownię chorążowie powiatowi przy dworach, względnie zamkach, gospodarskich.

Dwory czy zamki były w tym wypadku synonimami polskiego grodu, który to termin jest źródłem litewskim nieznany. Dwory były ośrodkami administracyjnymi większego czy mniejszego obszaru powiatu, stanowiły też niewątpliwie punkty obronne⁵⁶⁾. Przy dworach skupiały się bojarskie chorągwie powiatowe ze swoimi chorążymi⁵⁷⁾.

Terminy namiestników, starostów, dzierżawców oznaczają wszystkie właściwego administratora w ksiąźcego w danym dworze, powiecie. W XV w. używany był najczęściej termin namiestnika. W pierwszych latach XVI w. w związku z polityką skarbową rządu wchodzi w użycie dzierżawca,

52) D.M.A.M.J. I, str. 507.

53) L. WEBER: *Preussen vor 500 Jahren*, str. 602-616 - BANDTKE: *Historia Prawa Polskiego*, str. 194. - Według ST. ZAKRZEWSKIEGO u plemion lechickich 9 ojców rodzin (?) było obowiązanych do wykupowania i utrzymania dziesiątego udającego się na wyprawę. *Historia polít. Polski I*, str. 22.

54) LUBAWSKIJ: L.R.S. str. 179.

55) LUBAWSKIJ: O.D. str. 613.

56) Były też dwory będące jedynie ośrodkami gospodarstwa rolnego i hodowlanego, zbliżone do późniejszych folwarków. Zamkami nazywano centralne punkty obronne, jak Wilno, Troki, Nowogródek, Mińsk, Słonim, Lida.

57) Związek między chorążym a dworem czy zamkiem był bardzo ścisły: «chorąży zamku naszego Słonimskiego» - «chorużyj w koźdom dwore» itd. - W.M.L.Nr. 202, str. 663. - LUBAWSKIJ: L.R.S. Prłł. Nr. 14.

a w drugiej połowie XVI w. rozpowszechnia się pod wpływem polskim termin starosta ⁵⁸⁾.

Zbieżność chronologiczna pierwszych wzmianek o chorążych powiatowych z dokonaną pod wpływem niebezpieczeństwa moskiewskiego reformą wojskową litewską jest uderzająca. Już w 1510 r. występuje Fedko Romaszkowicz chorąży rudomiński, w 1514 r. - Hrynko Andrejewicz chorąży somiliski, Martin Olenicz chorąży grodzieński i Mikołaj Fediewicz chorąży wysokodworski, w 1516 r. - Ławryn Taluwojszewicz chorąży żyźmorski itd. itd ⁵⁹⁾.

Z tytułem swoim zaczynają występować chorążowie zarówno w aktach publicznych jak i prywatnych; tytuł ten zdobywa sobie prawo obywatelstwa w życiu codziennym. Proces ten odbywa się tak szybko, jakby chorągwo było dobrze oddawna znane. I tak może było w istocie, tylko w XV w. urząd ten jest jakby w uśpieniu.

Ilość chorążych wzrasta z roku na rok i w okresie wielkiego popisu rycerstwa litewskiego w 1528 r. źródła wymieniają już licznych chorążych.

W powiecie (województwie) wileńskim popis wymienia chorążych: oszmiańskiego, miednickiego, nowogrodzkiego, krewskiego-świrskiego, rudomińskiego, niemiskiego, mejszagolskiego, peniańskiego. - Z innych źródeł dowiadujemy się o chorążych lidzkich, kiernowskich, wiłkomierskich, giedrojckich. Bez chorążych wymienia popis dwory gospodarskie: Ainę, Mińsk, Markowo i bojarów suderewskich, niemeńczyńskich, onikszteńskich. W tych wszystkich punktach rychło po tym pojawiają się również chorążowie.

W powiecie (województwie) trockim popis wymienia chorążych: kowieńskiego, łabuńskiego, somilskiego, lepuńskiego, wysokodworskiego, birszańskigo, mereckiego, wasiliskiego, ostryńskiego, trockiego, kurklewskiego. W innych źródłach występują w tym samym czasie chorążowie: żyźmorscy, raduńscy, dorsunicy, ejszyscy, grodzieńscy, stonimscy, brzescy, upiccy. — Bez chorążych wymienia popis bojarów perełajskich, koniawskich, żołudskich, wołkowyskich, kamienieckich. Wszystkie te punkty rychło swoich chorążych uzyskały ⁶⁰⁾.

Poza Litwą ściślejszą pojawiają się w tym czasie chorążowie połoccy, witebscy, mścislawscy i znani nam już wołyńscy. Na Zmudzi sporadycznie pojawiają się chorążowie przy dworach administrowanych bezpośrednio przez w. księcia, t. j. Wilkiei, Wielonie, Skierstomoniu, Jaswojniach i paru innych. Zasadniczo jednak funkcje chorążych spełniali tam ciwnowie, pod ich przewodnictwem wyruszało bojarstwo włości żmudzkiej na wyprawę ⁶¹⁾. Starszy z ciwnów dzierżył chorągiew całej ziemi żmudzkiej. Chorągiew tę w czasie pokoju przechowywał starosta żmudzki. Dopiero w 1559 r. prosi szlachta żmudzka o ustanowienie dla niej oddzielnego chorążego, król się na to zgadza—ale czy weszła ta decyzja hospo-

58) Kn. Michał Gliński tytułuje się najpierw namiestnikiem, potem dzierżawcą bielskim i uciańskim (1499-1505 r.). - Jurij Zenowicz tytułuje się promiscue namiestnikiem i dzierżawcą mohilewskim.

59) W.M.L.Nr. 195, str. 5, 162, 323, 325. - M.L.I, str. 11, 22, 173. - Jeszcze wcześniejsza bo z 1507 r. jest wzmianka o chorążym połockim. (BONIECKI: *Poczet*, str. 248). Nie należy wyciągać stąd wniosku o wcześniejszym rozwoju chorągwa w dzielnicach kresowych.

60) M.L. IV. *Perepisi wojska litowskoho* (1528).

61) Wyjątkowo występuje w popisie 1528 r. chorąży włości tondziagolskiej.

darska w życie, nie wiemy, źródła chorążych żmudzkich w dalszym ciągu nie znają⁶²⁾.

Dość rychło po popisie w 1528 r. pojawiają się obok Brześcia dalsze chorągwa podlaskie (Mielnik, Bielsk, Kamieniec) i poleskie (Pińsk, Kobryń, Horodno). Natomiast kresowe ziemie Kijów i Podole a także podnieprzańskie i zadźwińskie włości ruskie nie znały chorążych aż do czasu wielkich reform w latach 1564-6. Ludność bojarska w tych dzielnicach była stosunkowo nieliczna, służba wojskowa polegała tam przede wszystkim na obronie nieustannie zagrożonych zamków miejscowych, potrzeba urzędu chorążego nie dawała się tam odczuwać.

Dokładnego spisu chorągów w całym W. Księstwie nie posiadamy. Przechowane w Metryce Litewskiej spisy z lat 1558, 1563, 1565 różnią się od siebie znacznie—kancelaria wielkksiążęca nie grzeszyła zbyt dużą dokładnością. Spis *Bonieckiego (Poczet rodów)* obejmuje 46 chorągów⁶³⁾. Podany niżej spis wymienia 71 chorągów (w tej liczbie i krótkotrwałe efemerydy) i zapewne też nie jest kompletny.

Chorągwa na Litwie ściślejszej.

Aina	Nowogródek
Birsztany	Olita
Brasław	Olkieniki
Dorsuniszki	Onikszy
Dowgi-Perelaje	Ostryna
Ejszyszki	Oszmiana
Giedrojcie	Oża-Perelom
Gieranony	Peniany
Grodno	Punia
Kiernów	Raduń
Koniawa	Remigoła
Kormiałów	Rudomina
Kowno	Słonim
Krasne Sioło	Somiliszki
Krewo-Swir	Stokliszki
Kurkle wileńskie	Suderwa
Kurkle trockie	Troki
Lepuń	Uciana
Lida	Upita
Łabunów	Uzpole
Markowo	Wasiliszki
Merecz	Wiłkomierz
Miedniki	Wołkowysk
Niemież	Wysoki Dwór
Mińsk	Żołudek
Mejszagoła	Żyźmory
Niemenczyn	

62) M.L. III, str. 205, 280. Szlachta domagała się aby chorągiew była na przechowaniu u starszego ciwuna.

63) Por. także LUBAWSKIJ: L.E.S. str. 476.

Chorągwa na Żmudzi.

Jaswojnie	Tondziagoła
Skierstomoń	Wielona
Szowdów	Wilkieja
Telsze	

Chorągwa na Podlasiu.

Bielsk	Kamieniec
Brześć	Mielnik ⁶⁴⁾
Drohiczyn	

Chorągwa na Polesiu.

Horodno	Kobryń	Pińsk
---------	--------	-------

Chorągwa w dzielnicach kresowych.

Mściszaw	Połock	Witebsk	Wołyń (Łuck)
----------	--------	---------	--------------

Z 71 znanych nam chorągów na Litwę ściślejszą przypada z górą 50. Tu skupiała się najliczniejsza masa ludności bojarskiej, tu sieć chorągów była najgęstsza. Podczas kiedy we wszystkich dzielnicach ruskich i na Podlasiu chorągwa obejmowały albo całe ziemie albo przynajmniej rozległe powiaty, na Litwie ściślejszej powstały chorągwa nawet przy drugorzędnych dworach hospodarskich i obejmowały nieraz bardzo niewielkie obszary. Pod tym względem organizacja chorągiewna litewska zbliżona jest raczej do wzorów pruskich, niż polskich. Archaiczny wileńsko-trocki system grodów obronnych związany z organizacją wojskową Litwy pogańskiej posłużył teraz za podstawę organizacji chorągwi bojarskich. Świadczy o tym rozmieszczenie geograficzne powiatów chorągiewnych.

Kancelarja w. książęca w Wilnie przydzielając gońcom ekspedycje listów sejmowych, wojskowych czy podatkowych ustaliła w obrębie Litwy ściślejszej t. j. w dawnych księstwach wileńskim i trockim cztery grupy dworów-chorągów ⁶⁵⁾.

I. grupa w powiecie wileńskim «*Po oszmiańskiej stronie*» obejmowała chorągwa: Niemież, Miedniki, Oszmiana, Krewa, Markowo, Krasne Sioło, Aina, Mińsk, Nowogródek, Lida, Rudomina.

⁶⁴⁾ W 1550 r. w powiatach drohiczyńskim i mielnickim «*jeden chorąży chorągiew sprawuje*» - BARANOWSKI: *Podlaskie w przede dniu Unii Lubelskiej*. (Przeg. hist. t. VII, str. 62).

⁶⁵⁾ MAKSIMIEJKO: *Sejmy*. Prił. str. 39-40. - LUBAWSKIJ: L.R.S. Prił. N. 1, 12, 14, 24, 27, 28, 31.

II. grupa w powiecie wileńskim « *po zawilejskiej stronie* » obejmowała chorągwa: Mejszagoła, Suderwa, Kiernów, Wiłkomierz, Onikszy, Uszpole, Peniany, Uciana, Kurkle, Świr, Giedrojcie, Brasław.

III. grupa w powiecie trockim « *po oszmiańskiej stronie* » albo « *po drugiej stronie* » obejmowała chorągwa: Lepuń, Olkieniki, Ejszyszki, Koniawa, Raduń, Wasiliszki, Żohudek, Wołkowysk, Słonim.

IV. grupa w powiecie trockim « *po Niemnu* » albo « *po zaniemońskiej stronie* » obejmowała chorągwa: Kowno, Dorsuniszki, Somiliszki, Birsztany, Stokliszki, Punia, Dowgi, Perełaje, Merecz, Perełom, Oża, Grodno, Wysoki Dwór, Kormiatów, Remigoła, Upita, Kurkle.

Nie da się dzisiaj stanowczo powiedzieć, czy ten podział kancelaryjny był podyktowany jedynie przez praktyczną potrzebę najlepszego wyzyskania gońców, czy też opierał się na dawnych tradycyjnych związkach łączących poszczególne miejscowości. W każdym razie przeniesione na mapę te grupy chorągów wileńsko-trockich dają podstawę do interesujących wniosków.

W powiecie wileńskim « *po oszmiańskiej stronie* » chorągwa od Miednik aż po Mińsk skierowane są frontem wyraźnie na Wschód. Być może, że w pobliżu tej linii przebiegała w pewnym okresie granica litewska—świadczą o tym, zdaje się, nazwa miejscowości Rubieżewicze i jakoby graniczny charakter sąsiedniego Kojdanowa ⁶⁶). Ale możliwe również, że była to tylko linia obronna Wilna od południowego wschodu.

Pozostałe chorągwa tej grupy położone w głębi kraju mogły stanowić punkty obronne w razie niebezpieczeństwa zarówno ze wschodu jak i zachodu.

Druga grupa powiatu wileńskiego « *po zawilejskiej stronie* » składała się z chorągów położonych w pobliżu Wilii (Mejszagoła, Suderwa, Kiernów) oraz z chorągów rozciągniętych wzdłuż rzeki Świętej (Wiłkomierz, Kurkle, Onikszy, Uszpole, Peniany, Uciany). Na uboczu od linii rzecznych położone chorągwa Giedrojcie, Świr i daleko na wschód wysunięty Brasław uzupełniały tę grupę, mającą zapewne za zadanie obronę Wilna od północy.

Chorągwa trockie, « *po oszmiańskiej stronie* » (Lepuń, Olkieniki, Ejszyszki, Koniawa, Raduń, Wasiliszki, Żohudek, Wołkowysk, Słonim) położone były wzdłuż linii biegnącej z północy na południe i mogły równie dobrze stanowić linię obronną księstwa trockiego od wschodu, jak i drugą linię obronną od zachodu.

Pierwszą zasadniczą linię obronną Trok i całej Litwy od zachodu stanowiły chorągwa należące do nadniemeńskiej grupy trockiego powiatu. Wzdłuż wielkiej rzeki litewskiej skupił się gęsty szereg punktów obronnych, przy których osiadła liczna ludność bojarska. W przybliżeniu możemy czas powstania tego systemu obronnego określić. Rejestrowane starannie przez Piotra Dusburga aż do 1326 r. walki krzyżacko-litewskie toczyły się prawie wyłącznie na froncie niemeńskim ale poniżej Kowna, lub rzadziej w rejonie samego Grodna. Odcinek Grodno-Kowno jest w tym czasie zupełnie martwy. Prawdopodobnie nienaruszona jeszcze przez osadników lewobrzeżna puszcza nadniemeńska (trakt zapuszczański) była nieprzebytą zaporą dla wypraw wojskowych. Dopiero za Kiejstuta, może w związku z litewską kolonizacją traktu zapuszczańskiego, pożoga wojenna ogarnęła i ten odcinek graniczny.

66) P.S.R.L. t. XVII str. 233: *a kniaź wielikij Szwarno... potkat jego (cara zawołańskiego) na granicy swojej w Kojdanowie.*

Wówczas zapewne w połowie XIV w. powstały grody-dwory obronne nad Niemnem: Dorsuniszki, Somiliszki, Birsztany, Stokliszki, Punia, Dowgi, Perełaje, Merecz, Perełom, Oża. Na tej linii broniła się Kiejstutowa Litwa przed wynurzającym się z ostępów zaniemeńskich potężnym krzyżackim wrogiem.

Jakie zadania obronne czy zaczepne mogły spełniać należące do tej samej grupy, a położone pomiędzy Żmudzią a granicą wileńską chorągwa: Kormiałów, Remigoła, Upita, Kurkle—trudno powiedzieć. - Chorągwa Wysocki Dwór wiąże się raczej z grupą « po oszmiańskiej stronie ».

Strategiczno-geograficzne rozmieszczenie dworów-chorągwi wileńsko-trockich kojarzy się ściśle z młodzieńczym okresem historii litewskiej, kiedy pełni energii władcy Wilna i Trok rozwijali zdobywczo działalność na południu i na wschodzie, broniąc jednocześnie nieugiętych granic państwa na zachodzie. Stworzony wówczas na wzorach krzyżackich oparty, grodowy system obronny odżył w XVI w. w organizacji chorągwi. Stare Olgierdowe czy Kiejstutowe grody straciły wprawdzie swoje strategiczne znaczenie, ale utrzymały wartość jako podstawy organizacji wojskowej. Te same rody bojarzkie, które kiedyś na rozkaz w. księcia pełniły miesięczną czy tygodniową straż na grodzie, teraz przy tym samym grodzie skupiały się pod własną chorągwią, aby stąd ruszać na wyprawę wojenną.

Nowa organizacja chorągiewna oparła się na dawnej organizacji grodowej. - Tak stary pień wypuszcza czasami młode pędy i nowe drzewo wyrasta z dawnych korzeni.

Na terenie Litwy ściślejszej chorągwa jest nie tylko urzędem, ale także jednostką terytorialną. Powiat i chorągwa występują równorzędnie, « powiat był chorągwią », jak mówi uczony rosyjski *Łappo* ⁶⁷⁾. Na sejmie w 1554 r. czytamy o chorągwach ejszyskim, somiliskim, wysokodworskim, żyżmorskim i stokliskim jako o jednostkach terytorialnych. Tenże sejm prosi o ustanowienie sędziów « w każdym choruzestwie » ⁶⁸⁾. W tym samym znaczeniu występują chorągwa względnie chorągwie w rozgraniczeniu powiatów litewskich w latach 1565-6 ⁶⁹⁾. - Musiał sobie zdobyć chorągwa poważne znaczenie w życiu litewskim, musiał się wysunąć przed innymi urzędnikami powiatowymi, skoro powiat został chorągwią.

Urząd chorążego posłużył za źródło dla licznych nazw geograficznych. *Chorążewo - Chorążańce - Chorążowce - Chorążyce - Chorążyszki* - wszystkie te nazwy występują na terenie Litwy ściślejszej, jak gdyby świadcząc, że mamy tam do czynienia z klasyczną ojczyzną chorągwi.

67) *Lit. Russ. Powiet*, str. 7.

68) M.L. III, str. 228-230, 242. - W 1561 r. pisze król do bojarów « kotoryi imienia swoi w choruzestwie uszposłom i peniańskom majut » (LUBAWSKIJ: L.R.S. prił. 91) - Rkp. Bib. Kras. N. 3607, k. 160: « prodaża imienięja w choruzestwie suderewskom » 1553 r.

69) LUBAWSKIJ: L.R.S. Prił. N. 55. - Znaleziony w tekach Narbuta rzekomy akt Olgierda z 1359 r., polecający chorążym rozstrzygać spory w swoich chorągwach, jest oczywiście grubym fałszyfikatem, ale wzmianka o chorągwach jest oparta na autentycznych tekstach z połowy XVI w., może na przytoczonej petycji sejmowej z 1544 r. - Fałszerstwo tego dokumentu pochodzi z początków XIX w.. Nasuwa się przypuszczenie, że popełnił je sam Narbut dla poparcia swoich teorii o ustroju Litwy pogańskiej. Trudne do zrozumienia, że tak doświadczony badacz jak *Prochaska* wydał ten dokument i bronił jego autentyczności (Kwart. Hist. t. XVIII, str. 485), a potem *Semkowicz* szukał w nim poparcia dla swych genealogicznych hipotez. (*Rocznik Tow. Herald.* t. V, str. 44 - *Tradycja o kniaziewskim pochodzeniu Radziwiłłów*: Kwart. Hist. 1920 r., str. 102-105).

Rozdział V.

Nominacje chorążych.

Urząd chorążego powiatowego początkowo był dziedziczny. Przytaczaliśmy już przykład chorążego dorsuniskiego Andrzeja Mojsiejewicza z 1527 r., którego ojciec, dziad i pradziad ten urząd piastowali i « *nigdy on z ich domu nie wychodził* »⁷⁰⁾. - W 1524 r. chorąży ejszyski Stanko Radziwiłowicz z bracią przedstawiają listy gospodarskie i wojewody trockiego stwierdzające, « *iż oni z wieka sut bojare - szlachta i choruzym rod ich i oni sami ejszyskim* »⁷¹⁾. - W Kiernowie po Semenie Żabie obejmuje chorągwo jego syn Jurij, a po nim wnuk Bohdan Żaba⁷²⁾. - W Grodnie chorągiew piastują po sobie Piotr, Jan i Mikołaj Tołoczkwicze⁷³⁾. - W Lidzie po Micku Narkowiczu następuje Stanisław Narkowicz⁷⁴⁾. - W Miednikach po Stanisławie Steckowiczu jego syn Piotr Stanisławowicz⁷⁵⁾. - W Penianach po Macku Steckowiczu - Mikołaj Mackowicz itd. itd.⁷⁶⁾.

Geneza dziedziczności chorągiew jest zupełnie jasna. Dziedziczni byli na Litwie chorążowie tatarscy, wiązało się to z ustrojem rodowym chorągwi tatarskich, mało jeszcze znanym. Wpływu chorągiew tatarskiego na litewskie nie udało się nam jednak stwierdzić. Być może, że przechowywana w domu chorążego chorągiew powiatowa razem z pozostałym spadkiem przechodziła z ojca na syna i w ten sposób tworzyły się rody chorążych⁷⁷⁾. Tę prawdopodobną hipotezę osłabia art. 5, roz. II Statutu z 1566 r., stanowiący, że chorągwie na wyprawę mają być wydawane chorągiewom ze skarbu gospodarskiego. - Prośba ziemi żmudzkiej « aby wedla dawnoho obyczaju tiwun starszij chorugow zemli Żomoitskoje w wojsku nosił i u siebie jeje mieł » pozwalała by przypuszczać, że jednak chorągwie były przechowywane w domach chorążych⁷⁸⁾. Domagały się tego zresztą napewno względy czysto praktyczne. Dziedziczne prawo do chorągiew wymagało zawsze potwierdzenia gospodarskiego i gospodarskie listy nominacyjne dla chorążych są w księgach Metryki Litewskiej bardzo liczne⁷⁹⁾.

Obok prawa dziedzicznego uzasadnieniem nominacji gospodarskiej bywało wstawiennictwo panów Rad. Zwłaszcza miejscowemu staroście

70) W.M.L. N. 197, str. 570.

71) LUBAWSKIJ: L.R.S. str. 441.

72) W.M.L. N. 197, str. 563. - BONIECKI: *Poczet*, str. V.

73) LUBAWSKIJ: O.D. Prił. N. 42. - Arch. Sang. III, str. 219.

74) M.L. IV Popis 1528.

75) M.L. IV Popis 1528 i 1565 r.

76) J. w. - BONIECKI: *Poczet* str. V.

77) Zasadniczo urząd chorążego był dożywotni: « Priwilej Marku Zarankowiczu na chostwo berestejskoje... do jeho żywota (kp. Bib. Kras. N. 3617 k. 103. - 1537 r.).

78) W 1559 r. gospodar postanowił, że chorągiew żmudzka ma być w zachowaniu u starosty żmudzkiego. M.L. III, str. 205, 280. - O przechowywaniu chorągwi w domu chorążego świadczy sprawa chorążego upickiego Mikołaja Butkiewicza. (LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 480).

79) Ślady dziedziczności urzędów spotykamy też na Podlasiu. Jana Sarnackiego mianuje król w 1524 r. sędzią ziemskim mielnickim « Potomu kak died i otiec jeho tot uriad też dzierzali » (W.M.L. N. 197, str. 262). - W związku z dziedzicznością sędziów i z brakiem wiadomości o chorążych podlaskich możnaby w sędziach upatrywać najwcześniejszych przedstawicieli społeczeństwa podlaskiego. Taką hipotezę postawił przed laty nieodżałowany I. T. BARANOWSKI: *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej*. (Przeg. Hist. t. VII, str. 65).

czy dzierżawcy przysługiwało, zdaje się, prawo prezenty kandydata na chorągwo. Tymczasowo, « do woli gospodarskoje » mógł nawet starosta samodzielnie urząd chorążego w swoim powiecie obsadzać, a nieudolnego chorążego z urzędu usuwać ⁸⁰⁾.

Statuty, a zwłaszcza Statut II określają szczegółowo, jakim warunkom osobistym miał chorąży odpowiadać. « My gospodar chorążych inszych nie mamy stanowić tylko ludzi zacnych, roztropnych, mocnych i dobrych, osiadłych w tym powiecie » ⁸¹⁾. - O dziedziczności czy elekcyjności chorążych artykuły statutowe nie wspominają, pozostawiając w tej mierze w mocy dawne obyczaje.

W miarę posuwania się w wiek XVI znaczenie czynnika dziedzicznego przy obsadzaniu chorągwi stopniowo maleje i coraz rzadziej mianuje gospodar syna po ojcu. Wysuwa się natomiast na plan pierwszy nowy czynnik: wola miejscowego społeczeństwa bojarского.

W 1526 r. po śmierci Piotra Tołoczkwicza nadał gospodar chorągwo grodzieńskie dworzaninowi swojemu Markowi Hrynkowiczowi. Rychło jednak bardzo okazało się, że « bojare hodrodenskiij ne chotiat jeho w tom uriadie mieti ». Gospodar musiał nominację Hrynkowicza unieważnić i zgodnie z prośbą bojarów mianować Jana Tołoczkwicza, brata zmarłego Piotra ⁸²⁾.

W 1528 r. gospodar na żądanie bojarów i sług putnych upickich usunął z chorągwi Mikołaja Butkiewicza, a mianował wybranego przez nich Andrzeja Towtiginowicza ⁸³⁾.

W 1551 r. prosi sejm hospodara, aby szlachta w imionach spadkowych « *swoich chorążych obierała* », formułując w ten sposób zasadę elekcyjności chorążych ⁸⁴⁾. W jaki sposób dokonywane były wybory chorążych w powiatach nie wiemy, były one zapewne bardzo przypadkowe, ale w każdym razie wyprzedziły znacznie wprowadzone na wzór polski w 1566 r. sejmiki elekcyjne dla wyboru urzędników sądowych i ziemskich.

Zarówno elekcyjność jak i poprzednia dziedziczność wyodrębniają chorągwo spośród wszystkich innych urzędów litewskich, opierających się wyłącznie na nominacji gospodarskiej ⁸⁵⁾. Niezależny od woli monarchy czynnik występujący przy powoływaniu chorążych nadawał im charakter najwcześniejszych przedstawicieli społeczeństwa. Odbiło się to na kompetencjach i roli chorążych w półwieczu poprzedzającym wielkie reformy litewskie z lat 1564-66.

Podobnie jak w Polsce rekrutowali się chorążowie na Litwie ze średniej warstwy ziemiańskiego bojarstwa. Rzadkie są przykłady, aby członek rodziny pańskiej piastował ten urząd. Wyjątkowy charakter mają chorągwa świrskie i giedrojckie piastowane stale przez członków tych kniaziewskich rodów. Poza tym wyróżniali się zamożnością Żabowie, cho-

80) LUBAWSKIJ: O.D. Prił. N. 36. - L.R.S. str. 479.

81) Rozdział II, art. 5.

82) W.M.L. N. 197, str. 524. - LUBAWSKIJ: O.D. Prił. N. 42.

83) W.M.L. N. 197, str. 622.

84) M.L. III, str. 181. - Podobną prośbę zgłaszała już w 1547 r. szlachta podlaska (M.L. III, str. 133-140. - D.M.A.M.J. I str. 535). - Przykładów takich można przytoczyć bardzo wiele.

85) Jedyne nominacje wojewodów witebskich i połockich i starostów żmudzkich były uzależnione od woli miejscowej ludności, ale było to wyrazem autonomii dzielnicowej bez znaczenia dla Litwy ściślejszej.

rażowie kiernowscy (przybysze ze Smoleńszczyzny) wystawiający 8 koni i chorąży mejszagolski Jakub Towtiginowicz z pocztą 10 koni.

Poza tym w województwach wileńskim i trockim popis 1528 r. wymienia trzech chorążych, którzy sami bez pocztów stają na wyprawę. 10 chorążych wystawia po jednym koniu, 6 - po 2 konie, 3 - po 3 konie. Większe poczty należą do wyjątków.

O skromnym pochodzeniu i umiarkowanej zamożności chorążych świadczy sprawa chorążego ejszyskiego Stanka Radziwiłowicza, który w 1524 r. musiał dowodzić swego szlachectwa ⁸⁶⁾. Naprawdę też szukalibyśmy w herbarzach genealogii Martinowiczów, Łukaszewiczów, Fediewiczów, Szymkowiczów itd. dumnie dzierżących chorągwie powiatowe, ale poza tym nie wyróżniających się z szarego tłumu bojarских patronimicznych nazwisk.

Pewne podniesienie poziomu społecznego chorążych można stwierdzić dopiero przed samą Unią Lubelską. W popisie 1567 r. spotykamy przedstawicieli zamożniejszych rodzin: Narbutów, Rajeckich, Siesickich, Ostrouchów, Bujnow, Puksztów, Korsaków, Łozków itd.

W hierarchii ziemskiej ustalonej w 1565 r. chorążowie szli bezpośrednio po podkomorzych ⁸⁷⁾. Jakie było ich hierarchiczne stanowisko poprzednio — trudno bardzo powiedzieć, zapewne żadnej ustalonej reguły nie było.

Rozdział VI.

Funkcje wojskowe chorążych.

Zasadnicze funkcje chorążego na Litwie podobnie jak w Polsce i Prusach miały charakter wojskowy. Już w 1511 r. cała ziemia nowogródzka staje na wyprawę przy swym chorążym ⁸⁸⁾. Dość dokładnie określa obowiązki wojskowe chorążych I Statut w rozdziale II, art. 1, 3, 4, 9. Szerzej omawia je II Statut w rozdziale II, art. 5, 6, 7, 11, 12, 18 i uchwały sejmu z 1563 r. ⁸⁹⁾.

Kiedy gospodar, panowie Rada, albo hetman wydadzą całej ziemi rozkaz jechania na wojnę, chorąży ma o tym zawiadomić bojarów-ziemian swego powiatu, aby wszyscy na miejsce naznaczone im w oznaczonym terminie z pocztami swoimi ciągnęli. Podobnie jak w Polsce, tak samo i na Litwie obowiązywała zasada, że każdy musi stawać pod chorągwią powiatową, jedynie panowie chorągiewni wystawiali własne poczty pod własnymi chorągwiami i chorążemu powiatowemu nie podlegali.

Sprawdziwszy wszystkich obecnych, ich poczty i uzbrojenie, chorąży prowadził całe powiatowe pospolite ruszenie do namiestnika-dzierżawcy, « mając o każdym dobrą wiadomość ». Po 1565 r. funkcje dzierżawców przejmują kasztelani, wzgl. marszałkowie powiatowi, którzy sami dalszą

86) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 441.

87) » » » prił. N. 79.

88) M.L. I, str. 685.

89) M.L. III, str. 318.

komendę nad chorągwią obejmowali. W czasie działań wojennych chorążowie nie grali, zdaje się, wybitniejszej roli.

Chorzy, niezdolni do walki mają przed chorążym i trzema ze szlachty swoją niemoc okazać. Chorąży, któryby zdrowego pod pozorem choroby zwolnił, albo z innej przyczyny do domu puścił, tracił i urząd i mienie ⁹⁰. W 1539 r. za te same przestępstwa grozi gospodar karą gardłową ⁹¹.

Chorąży, «gdy chorągiew dzierży ma mieć na sobie zbroję dobrą i hełm albo przyłbicę i broń, a koń pod nim aby był dobry».

Niewątpliwie brali chorążowie wybitny udział w sporządzaniu rejestrów wojskowych czyli popisów ⁹². Rejestry takie sporządzane były w latach 1528, 1565, 1567 i pomimo wielu niedokładności służyły za podstawę przy wymiarze służby wojskowej ⁹³. Sam wymiar określany był przez ustawę sejmową i podlegał dość znacznym wahaniom. Wiemy już, że w 1502 r. przyjęto za normę jednego konnego pachołka z każdych posiadanych 10 służb. W 1512 r. i w 1521 r. tę normę podwojono, potem jednak ustala się obowiązek wystawiania jednego konnego z każdych 8-10 służb. Kontrola nad rzetelnym wykonaniem ustalonego wymiaru należała również do chorążych.

Liczebność poszczególnych chorągwi była bardzo różnaita. Popis 1528 r. podaje w chorągwi oszmiańskiej 376 koni, a w chorągwi aińskiej - 14 koni. Według obliczenia KORZONA całe W. Księstwo wystawiało 1528 r. 19.844 konie, ale LUBOMIRSKI znalazł podobno w *Acta Tomiciana* liczbę 24.446 koni ⁹⁴. Do obliczeń tych nie należy przywiązywać zbytniej wagi, o dokładności statystycznej rejestrów litewskich nie może być mowy. W każdym razie jako jednostki wojskowe chorągwie powiatowe litewskie nie przedstawiały żadnej określonej wielkości i nie mogły być traktowane jako jednostki taktyczne. W drugiej połowie XVI w., kiedy pospolite ruszenie traci swoje znaczenie na rzecz wojsk zaciężnych, chorągwie powiatowe starają się uchylić od cięższej służby, za co chorążowie byli surowo przez króla strofowani ⁹⁵.

W połowie XVI w. daje się też stwierdzić wśród bojarstwa tendencja do uchylania się od służby wojskowej przez poddawanie się panom (commendatio). W 1563 r. król nakazuje chorążym spisać całą taką szlachtę i przyłączyć ją ponownie do chorągwi powiatowych ⁹⁶.

Mylne jest twierdzenie LUBAWSKIEGO, jakoby litewski chorąży odpowiadał polskiemu kasztelanowi — odpowiadał on wiernie polskiemu chorążemu, na którym był wzorowany ⁹⁷.

Początkowo obowiązki swoje spełniali chorążowie jako pomocnicy i zastępcy namiestników-dzierżawców i pod ich kontrolą. Stopniowo jednak nabierają oni samodzielności i rozszerzają swoje kompetencje. W 1563 r.

90) Rygory te zapowiada już list wojenny 1522 r. (W.M.L. N. 196, str. 110).

91) A.J.Z.R. I, str. 199.

92) M.L. III, str. 280, 318, 321. - LUBAWSKI: L.R.S., str. 695.

93) M.L. IV, *passim*.

94) KORZON T.: *Organizacja wojskowa Litwy w okresie Jagiellońskim* (Rocz. Tow. Przyj. Nauk. w Wilnie t. II, 1908 r.).

95) W 1559 r. nie chcą chorążowie jeździć na stróżę. Król odpowiada: «Gdy przed tym w wojskach ludzi służebnyje nie bywali, kto storożu w wojsku derżał?» - (M.L. III, str. 274).

96) M.L. III, str. 321. - KAMIENIECKI: O.C. str. 93.

97) Por. uwagi o urzędzie chorążego: LUBAWSKI: O.D., str. 533-4, 798-9. - L.R.S. str. 476-485. - ŁAPPO: *Lit. Rus. Powiet* str. 4-29.

król wyraźnie odsuwa dzierżawców i starostów od wszelkich czynności przy pospolitym ruszeniu i « raczyt na chorążych to prekladati »⁹⁸⁾.

Oczywiście chorąży rozporządzał nieporównanie dokładniejszą znajomością powiatowej społeczności niż często obcy przybysz dzierżawca. Pochodzący z tego samego środowiska, przez nie wybrany, dożywotni chorąży znał najlepiej stosunki rodzinne i majątkowe każdego bojara, poprzednio pełnił przez niego służbę, jego uzbrojenie i wierzchowce. Kontrola chorążych mogła być najbardziej fachowa, jak to już słusznie zauważył LUBAWSKIJ.

Zapewne z czynościami wojskowymi chorążych związane były pewne dochody, ale mało nam bardzo o tym wiadomo. Wiemy tylko, że w ziemi Połockiej chorąży otrzymywał według « starodawnego obyczaju » 10 kop groszy od włości siebieskiej i olbieckiej⁹⁹⁾. - Na wołyniu chorąży łucki Łamian otrzymał w 1488 r. z myta łuckiego 15 kop groszy. Z tegoż samego źródła wypłacono pewną sumę innemu chorążemu w 1503 r.¹⁰⁰⁾. - Na Litwie ściślejszej z takimi wypłatami dla chorążych nie spotykamy się. Prawdopodobnie pobierali chorążowie pewne opłaty przy popisie chorągwi powiatowej - ale źródła o tym milczą. O słuszne zaopatrzenie chorążych dopomina się sejm wileński w 1565 r., ale król pozostawia wszystko po staremu, uważając widocznie, że dostateczne są dochody chorążych jako poborców podatkowych¹⁰¹⁾.

W skład chorągwi powiatowej wchodziło całe bojarstwo miejscowe. Ale obok bojarstwa czy nie należeli do chorągwi i słudzy różnych kategorii, przede wszystkim putni i pancerni?

Zagadnienie to zarysowuje się w źródłach dość niewyraźnie. Popisy rycerstwa obejmowały wyłącznie bojarstwo szlacheckie, oba Statuty 1529 r. i 1566 r. mówią również tylko o szlacheckich obowiązkach wojskowych, obejmując nimi i mieszczan posiadających imiona na służbie bojarskiej. Rozsyłane do chorążych hospodarskie listy wojenne najczęściej sług nie wymieniają.

A z drugiej strony w przywilejach indywidualnych trafiają się wzmianki o wspólnej z bojarami służbie ziemskiej sług putnych i pancernych. Solanik pow. grodzieńskiego Stanko Jurjewicz ma odbyć służbę pancerną « po tomu kak i inyje slugi nasz pancyrnyje *pospoł z bojary nam słužad* »¹⁰²⁾. - Skierowany do dzierżawców list wojenny (około 1514 r.) nakazuje im wspólnie z bojarami i *sługami* « konnie a zbrojnie podle ustawy i uchwały ziemskoje » jechać do Mińska¹⁰³⁾. - Słudzy putni upiccy wspólnie z bojarami wybierają kandydata na chorążego¹⁰⁴⁾.

Z tych sprzecznych tekstów trudno wyciągnąć ostateczny wniosek. Zapewne słudzy zasadniczo należeli do poczty wojennego namiestników —dzierżawców, tak jak to stwierdza inwentarz dworu wołkowskiego z

98) M.L. III, str. 318.

99) W.M.L.N. 201, str. 180 (1533 r.).

100) M.L.I, str. 287. - LEONTOWICZ: A.L.M. II, str. 120.

101) M.L. III, str. 377.

102) LUBAWSKIJ: O.D., str. 345.

103) LUBAWSKIJ: O.D., str. 532-3.

104) W.M.L. Nr. 197, str. 622.

początku XVI w. ¹⁰⁵⁾. Jednak część ich, zwłaszcza posiadający przywileje indywidualne, mogła się przedostawać do chorągwi powiatowych, zanim nie skryształizowały się one ostatecznie. Ci szczęśliwsi czy zręczniejsi asymilowali się szybko z resztą bojarstwa i tą drogą wchodzili do tworzącego się stanu szlacheckiego. Ustawa dla dworów wileńskich i trockich z 1529 r. wprowadzająca dla sług putnych opłaty i robociznę zamiast dotychczasowej służby wojskowej utrudniła bardzo sługom taki awans społeczny. Ustawa ta pogłębiła różnicę społeczną między sługami a bojarami i wzmocniła charakter szlachecki chorągwi powiatowych ¹⁰⁶⁾.

Rozdział VII.

Chorążowie jako poborcy podatkowi.

W skomplikowanym systemie podatkowym litewskim obok licznych danin w naturze i licznych powinności znany był od dawnych czasów podatek pieniężny serebszczyzna i pogłówny. Serebszczyzna opierała się na wzorach tatarskich i pobierana była w pieniądzach od każdej sochy wółowej czy konnej, a także od ludzi nie posiadających inwentarza, ale uprawiających ziemię. Podatkiem pieniężnym było też pogłówny ściągane stosunkowo rzadko, w wypadkach gwałtownej potrzeby, w latach wojennych jak 1514 r., 1518-19 r., 1565 r.. Pogłówny płaciła cała ludność zarówno szlachecka jak mieszczańska i włościańska ¹⁰⁷⁾.

Przywilej ziemski z 1447 r. w art. 10 przyniósł zasadnicze zwolnienie ludzi kniaziowskich, pańskich, bojarskich i mieszczańskich od płacenia serebszczyzny. Zwolnienie to potwierdził przywilej w. księcia Aleksandra z 1492 r., ale praktyka skarbowa nie zawsze była z literą prawa w zgodzie. Już w 1450 r. zmuszony był Kazimierz Jagiellończyk do nałożenia nadzwyczajnego podatku, a w 1473 r. uchwała sejmowa nałożyła powszechną serebszczyznę. Nie da się stwierdzić czy w XV w. nie była ściągana serebszczyzna i bez uchwał sejmowych na podstawie rozporządzenia gospodarskiego lub decyzji Rady gospodarskiej. Zdaje się, że praktyka była pod tym względem dość chwiejna, dopiero od sejmu wileńskiego w 1507 r. zgoda na podatek wyrażona w uchwale sejmowej stała się i w praktyce koniecznym warunkiem poboru serebszczyzny czy pogłównego ¹⁰⁸⁾.

Ściąganie podatków należało zasadniczo do obowiązków namiestników-dzierżawców. Aby podołać mnożącym się trudnościom technicznym, a także aby uniknąć nadużyć, mieli namiestnicy w każdym powiecie dobrać sobie po 2 bojarów i im łącznie z delegatem namiestnika powierza-

105) LUBAWSKIJ: O.D. prił. Nr. 8: « solanicy, stróże, klepacze na wojnu z dzierżawceju chodiat ».

106) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 352, 446. - Stosunkowo dłużej utrzymali słudzy łączność z bojarstwem w dzielnicach kresowych. W ziemi witebskiej wojewoda Hiebowicz stwierdza w 1532 r. że słudzy pancerni obowiązani są jedynie do służby wojskowej « *pospot z bojary* ».

107) LUBAWSKIJ: O.D., str. 483-6. - L.R.S., str. 198, 211, 739.

108) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 103, 126, 181: « wielikiy wileński sejm 1507 goda otkrywajet soboju nowuju epochu w istorii litowsko-ruskogo sejma ».

no pod przysięgą ściąganie pieniędzy ¹⁰⁹). Bojarzy-poborcy mieli być z jednej strony funkcjonariuszami skarbu gospodarskiego, a z drugiej strony mężami zaufania społeczeństwa. Potrzeba zaufania tłumaczy fakt, że do tych funkcji skarbowych powołani zostali bardzo rychło chorążowie powiatowi. Oddziać tu mógł niewątpliwie i przykład Polski, gdzie już w XV w. chorążowie ziemscy bywali często poborcami podatkowymi ¹¹⁰).

Pierwszą wiadomość o czynnościach podatkowych chorążych mamy z 1515 r. w skardze bojara gospodarskiego Mikołaja Pacewicza, że go ograbiono z pieniędzy serebszczyznych, jakie odnosił do chorążego wilkomierskiego ¹¹¹). W parę lat później, w 1519 r. podatek pogłówny mają ściągać nie chorążowie a namiestnicy ¹¹²) i dopiero uniwersał podatkowy z 1522 r. pobór serebszczyzny z ludzi bojarskich, dworzańskich, wdowich i tatarskich powierza chorążym. Namiestnikom-dzierżawcom pozostawiono ściąganie podatku z ludzi gospodarskich. Kniaziowie i panowie wyodrębnieni z powiatów mieli sami zbierać należność ze swoich ludzi ¹¹³).

Wprowadzona w 1522 r. (czy może nieco wcześniej) organizacja podatkowa zamienia się w regułę i chorążowie spełniają funkcje poborców w latach 1529, 1535, 1540, 1552, 1554 itd. Czasami pełnią oni swoje czynności pod kontrolą namiestników i wspólnie z nimi (1522 r. 1534 r., 1540 r.), czasami dobierają sobie sami pomocników (1554 r.), stopniowo korzystają jednak z coraz większej samodzielności. W 1563 r. chorążowie mają wybrać specjalnych poborców, ponieważ sami jadą na wojnę ¹¹⁴). Jeszcze w okresie wielkich reform, na sejmie wileńskim w 1565-6 r. na poborców pogłównego w szeregu powiatów Litwy ściślejszej wybrano miejscowych chorążych ¹¹⁵).

Nie jest rzeczą jasną, czy za swoje czynności skarbowe pobierali chorążowie wynagrodzenie. Uniwersał 1529 r. podkreśla, że za zbieranie podatku nie mogą żądać chorążowie żadnej zapłaty, ale winni wykonywać ten obowiązek z urzędu ¹¹⁶). W następnym roku rozstrzygając spór między ziemianami drohickimi a ich chorążym, nakazuje mu król « pischozo ni odnoho pienia dzia by jesi nie brał, bo powinien jesi z uradu swojego krom datku tot płat na nas wybirati » ¹¹⁷). Podobnie nakazane w 1534 r. spisanie imion bojarskich i zebranie serebszczyzny mają chorążowie wykonać bezpłatnie ¹¹⁸).

109) LUBAWSKIJ: L.R.S. Pril. N. 1.

110) C.E.S. XV, III, str. 411: exactor in terra Podoliae Johannes de Jagielnica *verillifer* (1493 r.). - BALZER: *Corpus juris Pol.* Nr. 233: Johannes Wilkowski *verillifer et exactor Podoliae* (1520 r.).

111) M.L.I, str. 399.

112) W.M.L. Nr. 195, str. 325: « Majetie dwu bojarinow dobrych obrati a tretieho wradnika swojego i ustanowiti toje pogołowszczyzny wybirati ».

113) M.L.I, str. 1050. - Uniwersał ten wydał DZIAŁYŃSKI: *Zbiór*, str. 112-3, a następnie A.Z.R. II Nr. 17 z mylną datą 18 III 1507 r., co wprowadziło w błąd wielu badaczy (JAROSZEWICZ: *Obraz II*, str. 283. - LUBAWSKIJ: O.D., str. 486. - BERSZADSKIJ: *Litowskije jewrej*, str. 274-288. - ŁAPPO: *Lit. rus. powiet*, str. 4). Dopiero MAKSIMIEJKO: *Sejmy*, str. 61 i LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 225 poprawili datę roczną na właściwą 1522 r. - Czasami zbierali chorążowie serebszczyznę i od sług putnych: LUBAWSKIJ: L.R.S. Pril. N. 19 (1540 r.).

114) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 648. *Rzecz ciekawa, że ci poborcy mają być wybrani z pomiędzy szlachty, która nie więcej jak 2 konie stawia na wyprawę.*

115) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 692.

116) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 255.

117) W.M.L. Nr. 198, str. 625.

118) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 267, Pril. N. 14.

W 1540 r. zebraną serebszczyznę mają chorążowie wspólnie z dzierżawcami odwieźć do podskarbiego, żadnego « piszczoho » brać im nie wolno, gospodar sam ich wynagrodzi « słusznym datkiem »¹¹⁹⁾. - Wreszcie uniwersał podatkowy z 1551 r. zastrzega, że « birczoho jaho z poddanych naszych tak i z ludej bojarskich ni odnoho peniazia chorużyje brati niemajut »¹²⁰⁾.

Pomimo surowych zakazów pobierania « piszczoho i birczoho » praktyka życiowa była odmienna. Zgodnie z zasadą, że za każdą czynność urzędową należy się zapłata, chorążowie pobierali pewne dochody. Na sejmie 1554 r. powzięto uchwałę, że serebszczyznę ma ściągać chorąży z jednym szlachcicem i ci poborcy mają brać dla siebie po 4 pieniądze od sochy. Podobnie w 1559 r. król na prośbę chorążych pozwala im po dawnemu pobierać « birczoje » przy ściąganju serebszczyzny¹²¹⁾. « Piszczoje » w wysokości 2 pieniędzy od sochy przewiduje dla chorążych ordynacja podatkowa z 1561 r.¹²²⁾.

Czynności podatkowe chorążych nie odbywały się bez tarć. Wspominaliśmy już o skargach ziemian drohickich na chorążego Sarnackiego. W 1530 r. konfiskuje król imienie chorążego Wasiliskiego Jana za to, że pieniądze, serebszczyznę od bojarów wasiliskich wybrał, a do skarbu nie oddał¹²³⁾. - Z sejmu 1551 r. chorążowie rozjechali się nie wzięwszy z kancelarii listów do powiatów z uchwałami sejmowymi. Nie znamy powodów tego oryginalnego sabotażu—rezultat był taki, że uchwalony pobór 6 groszy od każdej służby nie został ściągnięty « nie za inszym czym, ale za niedbałościu chorużych »¹²⁴⁾.

Trzeba przyznać, że jak na okres kilkudziesięciu lat tych skarg i targów było stosunkowo niewiele i że chorążowie naogół nie zawiedli pokładanego w nich zaufania. Mimo to reformy 1564-66 r. nie utrzymały chorążych jako poborców podatkowych i listów serebszczyznych adresowanych do nich więcej nie spotykamy.

Rozdział VIII.

Chorążowie w sądownictwie.

Najwyższym sędzią w państwie Litewskim był gospodar, w. książę. Od połowy XV w. zastępują go w charakterze komisarzy członkowie rozszerzonej Rady gospodarskiej, w szczególności marszałkowie gospodarscy. Sądownictwo prowincjonalne w powiatach spoczywało całkowicie w rękach urzędników administracyjnych, wojewodów, namiestników.

119) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 285.

120) LUBAWSKIJ: Prił. N. 24.

121) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 578, 601. - M.L. III, str. 247.

122) LUBAWSKIJ: L.R.S., Prił. N. 33.

123) W.M.L. N. 198, str. 522.

124) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 575, Prił. N. 28.

dzierżawców, bez żadnego udziału czynnika społecznego ¹²⁵). Jako sąd odwoławczy dla całego państwa już w Sudiebniku Kazimierza Jagiellończyka z 1468 r. występują wojewodowie wileński i trocki ¹²⁶).

Ten archaiczny ustrój był źródłem prawdziwych udręczeń dla ludności. Sądzenie było przez urzędników traktowane przede wszystkim jako źródło poważnych dochodów. Apelacje do wojewodów narażały na dalekie i kosztowne podróże i nieskończone zwłoki. Uzyskanie sprawiedliwości było sprawą niezmiernie uciążliwą - to też współcześni obserwatorzy, zarówno Polacy jak i Litwini nie szczędzili słów ostrej krytyki, piętnując ten stan rzeczy ¹²⁷).

Wśród szerokich mas szlacheckich dojrzeła zwolna przekonanie o konieczności reformy. Wzory gotowe były pod ręką w Polsce i na Podlasiu, ale przede wszystkim trzeba było przełamać opór potężnego możnowładztwa litewskiego. Tradycyjny immunitet zwalniał wielkie rody kniaziewskie i pańskie od wszelkiego sądu oprócz gospodarskiego, a piastowane przez te rody urzędy zapewniały im z « win » sądowych znaczne korzyści materialne. Trudno się dziwić, że projekty reformy napotykały na opór z tej strony.

Pierwszy wyłom w arbitralnym sądownictwie urzędniczym dokonany został w Statucie 1529 r. rozdział VI, art. 2 postanawiał, że wojewodowie, starostowie, dzierżawcy mają w swoich powiatach wybrać po dwóch godnych ziemian i z nimi jako sędziami-asesorami sędzić wszystkie sprawy.

Reforma ta przyniosłaby może pewną poprawę w wymiarze sprawiedliwości—niestety w małym tylko stopniu weszła w życie. W paru zaledwie powiatach dokonane zostały (i to przez hospodara) w 1530 r. nominacje sędziów-asesorów, w innych o tym nie słyhać, cała sprawa idzie jakby w zapomnienie ¹²⁸). Przypisać to należy wpływom potężnego wojewody wileńskiego Olbrachta Gasztolda, obrońcy arystokracji litewskiej, który swoje, ciekawe zresztą argumenty, sformułował w adresowanym do Bony piśmie: « Cur iudices in Lithuania non sint constituendi » ¹²⁹).

Walka o uspołecznienie sądownictwa nie ustaje w latach następnych, przeciwnie coraz natarczywiej domaga się szlachta wybieralności sędziów i usunięcia przywilejów możnowładztwa. Na sejmach 1544 r. 1547 r., 1551 r., 1554 r. wnoszone są w tej sprawie petycje do króla. Odpowiedzi królewskie są albo zasadniczo odmowne, albo ponawiają postanowienia I Statutu i zapowiadają mianowanie sędziów-asesorów w każdym powiecie.

Przypuszczać należy, że w latach 1554-5 nastąpiła jednak jakaś zmiana w polityce rządu wileńskiego. W pierwszej księdze ziemskiej słonimskiej znajdujemy na wstępie pod datą 21 listopada 1555 r. obszerny uroczysty akt inauguracji powiatowego sądu ziemskiego z sędziami i pisarzem przysięgłym mianowanymi przez króla z pomiędzy miejscowych obywateli ¹³⁰).

125) Tak było na Litwie ściślejszej. W dzielnicach kresowych utrzymały się różne dawne formy wieców czy sejmików sądowych. Na Podlasiu od połowy XV w. funkcjonował ustrój sądowy polski.

126) Art. XI i XII.

127) A.T.X, N. 292, 471 (Listy Szambockiego do Tomickiego z Wilna w 1528 r.) - ibid. XI, str. 165 (Responsum Joannis Chojński contra rationes Gastoldi pro iudicibus in Lithuania 1529 r.). - MICHALONIS LITHUANI: *De moribus Tartarorum, Lithuanorum et Moschorum*, X, str. 22-3. - Bazylea 1615 r.

128) A.J.W.A.K. XVII, Księgi grodzieńskie I-III. - LUBAWSKI: L.R.S. prł. N. 9, 10.

129) A.T. XI, str. 163 (1529 r.).

130) A.J.W.A.K. XXII, str. 1.

W tymże roku zaczyna urzędować, choć mniej uroczyście, powiatowy sąd ziemski w Grodnie, gdzie oprócz sędziów i pisarza występuje jeszcze woźny « od panów szlachty obrany »¹³¹⁾.

Nie wiemy, na jakiej podstawie prawnej te sądy powstały, nie wiemy, czy powstały w innych powiatach. Sprawa jest tymbardziej zawikłana, że w drugiej księdze słonimskiej znajdujemy 1 czerwca 1565 r., częściowo dosłownie powtórzony, częściowo rozszerzony akt sprzed 10 lat inaugurujący poraż drugi wprowadzenie sądu ziemskiego¹³²⁾.

Pozostawiając otwartym pytanie, czym były sądy ziemskie w 10-leciu 1555-65, musimy się ograniczyć do stwierdzenia, że powszechne wybieralne sądownictwo ziemskie i zrównanie wszystkich obywateli szlacheckich wobec sądu ustanowił razem z II Statutem dopiero przywilej bielski z 1564 r., a praktycznie wprowadził w życie sejm wileński 1565-6 r.¹³³⁾.

Tak się przedstawia w największym skrócie ewolucja sądownictwa na Litwie w XVI w. W poszczególnych fazach tego procesu można stwierdzić żywy udział chorążych, zwłaszcza w sejmowej akcji petycyjnej. Poza tym występowali oni w charakterze czynnika społecznego w różnych sądach prowincjonalnych¹³⁴⁾. Wśród asesorów, którzy w myśl I Statutu zasiadali w sądzie starościńskim grodzieńskim w latach 1539-1555 spotykamy stale chorążych grodzieńskich, czasami także chorążych bielskich. Kiedy w 1555 r. ukonstytuował się w Grodnie sąd ziemski, jednym z sędziów został dotychczasowy chorąży Piotr Micuta. W tymże roku pisarzem sądu ziemskiego słonimskiego został chorąży Michał Sokołowski. Pretensje chorążych do udziału w sądownictwie wyraziły się jaskrawo w 1567 r. w proteście chorążego upickiego Mikołaja Janowicza przeciwko nowo powołanym sędziom¹³⁵⁾.

Nie ogłoszone dotychczas księgi sądów ziemskich z XVI w. przechowały niewątpliwie więcej przykładów udziału chorążych w walce o uspołecznione wybieralne sądownictwo.

Jako eksperci biorą chorążowie udział w legitymacjach szlacheckich. Nie skryształizowane, płynne pojęcie szlachectwa wywoływało częste wątpliwości, kto jest, a kto nie jest szlachcicem. Dopiero w epoce I Statutu ustala się zasada, że służba ziemska bojarska jest równoznaczna ze szlachectwem. Wprawdzie ustawa z 1522 r. « O wywodzie szlachectwa z za primowaju »¹³⁶⁾ i później I Statut w rozdz. III, art. 11 przewidują cały szereg dowodów szlacheckiego pochodzenia, ale w praktyce najważniejszy był dowód, że zakwestionowany pełnił służbę bojarską. Najlepszym świadkiem na tę okoliczność był oczywiście chorąży i, pomimo że przytoczone ustawy tego nie przewidywały, sąd często musiał się do jego znajomości miejscowych stosunków uciekać. - Czasami składał też chorąży

131) A.J.W.A.K. XXI, str. 5, 17 itd.

132) A.J.W.A.K. XXII, str. 147.

133) LUBAWSKIJ: L.R.S. Prił. N. 48, str. 719.

134) Mógł tu oddziaływać wpływ Mazowsza, gdzie w XV w. chorążowie wchodzili w skład kolegium sądzącego w sądzie ziemskim. - A. WOLFF: *Kompetencje urzędników ziemskich mazowieckich*. (Przeg. Histor. XXXVII, str. 210).

135) MAKSIMIEJKO: Sejmy. Prił. str. 150.

136) MAKSIMIEJKO: Sejmy, Prił. str. 69.

oświadczenia, czy miejscowe społeczeństwo bojarskie życzy sobie, czy nie życzy mieć w swoim środowisku zakwestionowanego członka ¹³⁷⁾.

Udział chorążych zaznaczył się również w pracach nad poprawieniem I Statutu. Poprawy tej domagały się sejmy 1544 r. i 1547 r. ¹³⁸⁾. Pomimo zasadniczej zgody króla dopiero w 1551 r. wybrana została komisja złożona z 10 osób, której to zadanie zostało polecone ¹³⁹⁾. Po dziesięcioletniej pracy komisji poprawiony Statut podany został do wiadomości sejmowi 1561 r., w zmienionej redakcji zatwierdzony na sejmie w Bielsku w 1564 r., a ostatecznie wprowadzony w życie w 1566 r.

O udziale chorążych w pracach komisji redakcyjnej świadczy przywilej bielski 1564 r. ¹⁴⁰⁾.

Rozdział IX

Chorążowie w sejmie.

Kronikarskiej sumienności Długosza zawdzięczamy długą listę zjazdów czy zgromadzeń litewskich, obradujących nad sprawami państwowymi za panowania Kazimierza Jagiellończyka ¹⁴¹⁾. Jądrzem aktywnym tych zjazdów obok monarchy była rozszerzona Rada hospodarska złożona z urzędników centralnych i prowincjonalnych. Poza dygnitarzami duchownymi i świeckimi uczestniczyli w tych zjazdach i mieli dla siebie zastrzeżone miejsca możniejsi kniaziowie i panowie, a także przygodni obecni, nawet szeregowi bojarzy.

Charakter tych zjazdów był bardzo rozmaity. Jedne wyglądają na zebrania rozszerzonej Rady hospodarskiej tylko z Litwy ściślejszej, inne uroczystsze gromadziły uczestników całego państwa, inne jeszcze były wiecami sądowymi. Rozróżnić ich między sobą niepodobna ¹⁴²⁾. Dość wcześnie ustala się dla tych zjazdów polska nazwa sejmów: « Sojm katoryj jesmo mieli z pany Radami naszimi ». Ale sejmami nazywano wówczas zjazdy wszelkiego rodzaju, nawet międzynarodowe ¹⁴³⁾.

137) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 445, 450, 451. - Rzecz dziwna, że wszystkie znane dotychczas przykłady udziału chorążych w legitymacjach szlacheckich dotyczą powiatu Ejszyskiego.

138) M.L. III, str. 120, 121, 138, 139.

139) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 520-1. - Prił. N. 34. - W 1558 r. wypłacano członkom komisji strawnie w wysokości 20 kop groszy miesięcznie dla biskupa, a po 15 kop groszy dla pozostałych członków. - PODOZIERSKAJA: *Wtoroj Litowskij Statut*. (Istoriezejskije Zapiski 1945 r.).

140) LUBAWSKIJ: L.R.S. Prił. N. 48.

141) Listę tych zgromadzeń sporządził LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 111 i nast.

142) Por. CHÉNON: *Histoire générale du droit français*. Paris 1926 r.t. Istr. 828: « dans certains cas on ne sais pas au juste, si l'on est en présence d'Etats Généraux ou simplement d'un conseil du roi plus solennel ». To samo zupełnie było na Litwie.

143) Namiestnik drohicki Chreptowicz skarży 1509 r. sędziego ziemskiego drohickiego Wodyńskiego, że jakoby « sejm dziełał w Dorohiczynie » i zapytuje: « a w Sokolowie na Bożije Tielo sejm jeste mieli z czyjeju woleju? ». - W.M.L. N. 195, str. 424. - Lappo: *Lit. Rus. Powiet*, str. 158. - MAKSIMIEJKO: *Sejmy*. Prił. str. 32: « Książ mistr Liflantskij pisał ku korolu j.m., aby j.m. z nim i so wsim Zakonom jeho *sejm* uczynił, na ktorom sojmie spisy wiecznoho miru potwerżeny byli » (1512 r.).

W każdym razie nie miały te zjazdy żadnego charakteru przedstawicielskiego, nie były głosem społeczeństwa—były jedynie organem pomocniczym dla w. księcia w sprawowaniu rządu. W dość prymitywnym ustroju państwa Litewskiego zetknięcie bezpośrednie monarchy zarówno z urzędnikami jak z poddanymi było archaicznym może, ale jedynym sposobem wykonywania władzy.

Ten charakter sejmów w XV w. sprawił, że do składu ich uczestników nie przywiązywano wielkiej wagi, było to bez znaczenia dla prawomocności uchwał. To też skład ten (poza rozszerzoną Radą gospodarską) był zasadniczo przygodny i dowolny.

Tematem obrad sejmowych były wszelkie sprawy, jakie w danej chwili zajmowały hospodara. Mogła to być zarówno polityka zagraniczna jak wewnętrzna, czy projekty prawodawcze. Wszystko co wchodziło w zakres rządzenia państwem i miało być podane do szerszej wiadomości mogło być przedmiotem obrad sejmowych. Formy tych obrad są nam nieznane, w każdym razie decyzje były stanowione jedynie przez w. księcia i panów Rady.

Odmienny charakter mają sejmy 1492 r. i 1506 r., niesłusznie zwane elekcyjnymi. Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra miały one nie tyle wybierać nowego w. księcia, ile wskazanego przez prawo dziedziczne i wolę poprzednika uznać i złożyć mu hołd. Były to sejmy nie elekcyjne a hołdownicze¹⁴⁴⁾. Wobec federacyjnego charakteru państwa Litewskiego było rzeczą ważną, aby hołd złożyły wszystkie bez wyjątku ziemie Wilnu podległe. Napewno w 1492 r., a zapewne i w 1506 r. rozesłane zostały przez nowego władcę i przez Radę gospodarską wezwania do wszystkich dzielnic autonomicznych (do Kijowa, Smoleńska, Witebska, Połocka, Łucka) o przysłanie na sejm do Wilna « starszych desiat albo dwadcat, albo kolko sia wam uwidit »¹⁴⁵⁾. Ci wysłańcy mieli stanowić delegację upoważnioną do uznania nowego władcy. Jednocześnie był to najwcześniejszy surogat instytucji posłów sejmowych — i pierwsza próba nadania sejmowi charakteru pełnej, całe państwo obejmującej reprezentacji.

Następna nowa faza w rozwoju sejmowania litewskiego przypada na początek rządów Zygmunta I. Opłakany stan skarbu państwowego i ciężka bardzo wojna z Moskwą postawiła rząd litewski po 1506 r. wobec konieczności pomnożenia zasobów pieniężnych skarbu w drodze powszechnego podatku, serebszczyzny czy pogłównego. Uchwały podatkowe były stanowione i poprzednio przez sejmy panów Rady, ale zdarzało się to stosunkowo rzadko i nie wywoływało szczególnych trudności¹⁴⁶⁾. Natomiast od 1507 r. poczynając, uchwała podatkowa staje się integralną i najważniejszą częścią składową obrad sejmowych i ciężar podatkowy staje się coraz dotkliwszy.

Powstało wówczas pytanie, czy uchwały podatkowe dotychczasowego sejmów o przypadkowym składzie nie stoją w sprzeczności z przywilejami

144) O w. księciu Zygmuncie panowie litewscy mówią, że na sejmie 1506 r. został « wywołany na W. Księstwo i podniesiony », nazywając go jednocześnie panem swoim dziedzicznym i przyrodzonym. - MAKSIMIEJKO: *Sejmy*. Prił. str. 3. - LUBAWSKI: L.R.S., str. 149. - Por. wezwania do wyboru po 4 rycerzy od każdego hrabstwa dla złożenia hołdu Edwardowi I po jego wstąpieniu na tron w 1272 r. - GNEIST: R.: *Istoria gosudarstwiennych uczeżdzenij Anglii*. - Moskwa 1885 r., str. 400.

145) A.Z.R. I N. 100.

146) Wiemy o uchwałach podatkowych z 1450 r. i 1473 r. - LUBAWSKI: L.R.S., str. 103, 126.

ziemskimi, od 1447 r. zwalnającymi wyraźnie wszystkich posiadaczy ziemi na służbie rycerskiej od płacenia podatków pieniężnych. Jeżeli w XV w. poczucie prawne szerokich mas społeczeństwa było jeszcze słabo wyrobione i wyznaczony podatek był płacony bez oporu, to w XVI w. stan rzeczy się zmienia. Rząd wileński musiał sobie zdawać sprawę, że możliwa odmowa płacenia podatku miałaby mocną podstawę prawną. Najlepszym dowodem że tak było w istocie jest oświadczenie króla Zygmunta z 1528 r.: « Nie będziemy zmuszali poddanych naszych wbrew ich przywilejom do płacenia *bez ich woli jakiegokolwiek podatku* »¹⁴⁷⁾. - W praktyce już w 1507 r. skorzystali Żmudzini z tego prawa, odmawiając płacenia serebszczyzny uchwalonej bez ich udziału przez sejm wileński¹⁴⁸⁾.

Aby podatek był prawnie obowiązujący konieczna była zgoda wszystkich, korzystających z przywilejów ziemskich. Musieli oni wszyscy zrzec się swego subiektywnego prawa do niepłacenia. Zagadnienie, jak taką zgodę powszechną uzyskać, przedstawiało poważne trudności. Zgromadzenie w tym celu *virorum* całego szlacheckiego społeczeństwa było technicznie niewykonalne. Potrzebny był sejm. Z konieczności fiskalnej rodzi się koncepcja prawna pełnomocnego przedstawicielstwa sejmowego¹⁴⁹⁾.

Dotychczasowy przygodny skład sejmu panów Rady przestał wystarczać, trzeba go było uzupełnić, aby się stał naprawdę « wielkim, walnym sejmem », obejmującym całe państwo i wszystkich jego szlacheckich obywateli. Skład sejmu musiał być taki, aby pozwalał gospodarowi w uniwersale podatkowym stwierdzić, że podatek jest nałożony « *pospół z pany Radami naszymi i so wsiemi poddanymi naszymi Welikoho Kniastwa Litowskoho* »¹⁵⁰⁾. - Konieczna była choćby milcząca ale powszechna zgoda całej ziemi na uchwałę podatkową.

Stosunkowo łatwo dało się zorganizować pełnomocne przedstawicielstwo sejmowe w dzielnicach kresowych, dawnych księstwach ruskich, tworzących zamknięte zorganizowane społeczeństwa z własnymi lokalnymi wieczami czy sejmikami. Podobnie jak w 1492 r. i w 1506 r. mogły te ciała kolegialne z wojewodami czy namiestnikami na czele wybierać przedstawicieli całej społeczności miejscowej. Przedstawiciele ci występowali na sejmie centralnym w charakterze jednolitej solidarnej delegacji. Byli to najczęściej « starsi » t.j. notable grający w życiu miejscowym decy-

147) BROEL-PLATER: *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*. t. I, str. 146: Król nie będzie « *subditos ultra privilegia per nos et predecessores nostros eis concessa ad aliquas contributiones invitos compellere* ». - Uderzająca jest analogia tego oświadczenia z angielską « *Confirmatio Charterae* » z 1295 r. Czytamy tam: « *nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeres nostros de cetero in Regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu communi archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praelatorum, comitum, baronum, militum, burgensium et aliorum liberorum hominum in Regno nostro* ». - GNEIST: O.C., str. 408-10.

148) A.Z.R. II N. 12.

149) Ta sama potrzeba fiskalna stworzyła ciała parlamentarne zachodnio-europejskie. - Por. CHÉNON: O.C., str. 828, 837: « *Demandes de subsides devaient devenir par la suite la raison de beaucoup la plus fréquente de la convocation des Etats généraux* » - Stany prowincjonalne (sejm) Normandii zawdzięczały swoje powstanie przywilejowi Ludwika X z 1315 r., którym się zobowiązał nie nakładać żadnych nowych podatków bez koniecznej potrzeby. Aby tę potrzebę stwierdzić, zwoływano sejm stanów.

150) LUBAWSKI: L.R.S. Prił. N. 1 (151£ r.).

dującą rolę ¹⁵¹). Z wezwań na sejm wileński 1512 r. dowiadujemy się o procedurze wyborczej: wojewodowie i dzierżawcy pograniczni mają zwołać na jedno miejsce wszystkich miejscowych ziemian i ci mają wybrać po 2 przedstawicieli od każdego powiatu. Tych przedstawicieli mają ziemianie (czy wojewoda?) posłać na sejm, dawszy im « moc supońnuju » ¹⁵²). - Podobny system oparty na praktyce dawnego wiecza stosowany był i w latach następnym, przyczym chorążowie miejscowi zadnej wybitniejszej roli nie odgrywali.

Przedstawicielstwo Żmudzi opierało się na takich samych zasadach jak w dzielnicach ruskich, miało również charakter delegacji złożonej ze « starszych ». - Podlasie posiadało już oddawna swoje sejmiki powiatowe dla wyboru urzędników sądowych—być może, że były tam dokonywane również wybory posłów sejmowych ¹⁵³).

Najtrudniejsze było zorganizowanie przedstawicielstwa na obszarze centralnych ziem litewskich, t.j. w województwach wileńskim i trockim. Rozległe te obszary rządzone przez namiestników i dzierżawców w. książęcych pozabawione były wszelkich instytucji samorządowych, nie miały żadnej organizacji społecznej ¹⁵⁴). Jedynie wyodrębnione z powiatów wielkie majątki kniaziów i panów miały w sejmie swoich przedstawicieli—właścicieli, osobiście i dziedzicznie wzywanych przez monarchę do udziału w obradach jako « stany sojmu należaczije » ¹⁵⁵).

Liczne rzesze osiadłego na niewielkich imionach szeregowego bojarstwa nie miały żadnego przedstawicielstwa i udział ich w sejmowaniu był zupełnie nieokreślony. Może wskutek wyodrębnienia elementów arystokratycznych z życia powiatowego nie wyrobiła się na Litwie właściwej warstwa « starszych » — przynajmniej źródła o niej nie wspominają. Nie znamy też prób oparcia przedstawicielstwa społecznego na seniorach rodowych. Pojęcie rodu opartego na wspólnym pochodzeniu popołite u wszystkich ludów w początkowych fazach rozwoju zapewne znane było i na Litwie pogańskiej. Nie miał jednak ród litewski dostatecznej siły, aby wejść jako komórka ustrojowa do tworzącego się w XIII-XIV wieku państwa i społeczeństwa. Pracowite próby prof. W. Semkowicza wykrycia na Litwie rodów opartych jak w Polsce na wspólnocie herbowej całko-

151) Termin « starszych » występuje w źródłach dość często. Jest to wczesna bardzo forma przedstawicielstwa społecznego, rozpowszechniona w dzielnicach ruskich i na Żmudzi. Na sejmiku Wołyńskim « mensził meżi sebe radu czyniat, a starsził nauku im dajut ». - Sejmiki wołyński i żmudzki odmawiają uchwały w nieobecności « starszych ». - Broniąc się przed zarzutami wojewoda witebski Sapieha powołuje się na « starszych bojar i mieszczan ». - JABŁONSKI: *Źródła dziejowe*. VI, str. 20, 27, 30, 64. - MAKSIMIEJKO: *Sejmy*, str. 38.

152) D.M.A.M.J. I, str. 506-7.

153) Tak twierdzi BARANOWSKI: *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej* (Przeg. Hist. t. VII, str. 65-6) - natomiast ŁAPPO przypuszcza, że na Podlasiu nie było sejmików elekcyjnych przedsejmowych, podobnie jak na Litwie ściślej: Lit. Rus. *Powiet*, str. 164-5.

154) Zagadnienie pierwotnego ustroju społecznego w państwie Litewskim posiada całą obfitą literaturę zestawioną najdokładniej przez H. LOWMIAŃSKIEGO: *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego*. Wilno, 1931 r. - Od niedawna obok uczonych polskich i rosyjskich biorą udział w tych badaniach historycy litewscy studujący w Niemczech: IVINSKIS Z.: *Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den aeltesten Zeiten bis zum Anfang des XVI. Jahrhunderts*. Berlin, 1933. - KRASAUSKAITE M.: *Die Litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*. Zuerich, 1927 r. - AVIZONIS K.: *Die Entstehung und Entwicklung des Litauischen Adels bis zur Litauisch-Polnischen Union*. Berlin, 1932 r.

155) Por. zaproszenia imienne do parlamentu angielskiego w XIII i XIV w. - GNEIST: O.C., str. 386.

wicie zawiodły ¹⁵⁶⁾. Kiedy we wszystkich dzielnicach kresowych krystalizowały się formy pełnomocnego przedstawicielstwa parlamentarnego, na Litwie właściwej trwał stan przypominający sejmowanie *viritim*. Zasadniczo każdy kto chciał, prosty czy krzywy, mógł jechać na sejm i w nim uczestniczyć ¹⁵⁷⁾.

Sejmowanie takie nie tylko technicznie było bardzo utrudnione, ale nie dawało koniecznej podstawy prawnej do uchwalania podatku. Nie można było stworzyć presumpcji prawnej, że przypadkowi obecni na sejmie reprezentują z mocą zupełną wszystkich nieobecnych.

W poszukiwaniu doskonalszych form przedstawicielstwa zatrzymują się kierownicy państwowego życia litewskiego na instytucji chorągwa.

Jak kiedyś w Polsce i w Prusiech zakonnych, tak teraz na Litwie wysuwają się na czoło chorągowie, piastuni godła powiatowego i *ex officio* przedstawiciele rycerskiego społeczeństwa powiatowego. Pewna niezależność wynikająca z dziedziczności czy elekcyjności chorągwa i funkcje najściślej związane z powiatową masą szlachecką predestynowały niejako chorążego na pełnomocnego reprezentanta bojarskiej braci. Jak nikt inny był on uprawniony do wyrażania zgody na podatek. Zgoda jego mogła być interpretowana słusznie jako wyraz woli wszystkich powiatników. Na tej podstawie oparta uchwała sejmowa nabierała niewątpliwej mocy prawnej i mogła zażegnać konflikt między literą przywilejów ziemskich a praktyczną, fiskalną koniecznością państwową.

Po raz pierwszy stwierdzają źródła obecność chorążych na sejmie dopiero w 1525 r., prawdopodobnie jednak sejmowali oni już poprzednio. W latach następnych możemy stwierdzić udział chorążych we wszystkich kolejnych sejmach, aż do czasu wielkich reform, t.j. do zorganizowania według wzorów polskich, sejmików elekcyjnych w każdym powiecie. Sejmiki te obok urzędników powiatowych wybierały również posłów sejmowych (II Statut, roz. II, art. 5). - Ustępują wówczas chorągowie z areny parlamentarnej, a trzeba przyznać, że odegrali na niej ciekawą, a w emancypacyjnym ruchu szlacheckim może kierowniczą rolę.

Uczestnictwo chorążych w sejmach było obowiązkowe, ale przy wykonywaniu czynności sejmowych towarzyszyli im inni powiatnicy, w różny dobierani sposób.

W 1534 r. poleca król chorążym w województwach centralnych, aby w swoich chorągwach wybrali sami po 2 dobrych ziemian i z nimi razem jechali na sejm. W powiatach kresowych podobne nominacje « po dwóch bojarinow ludęj dobrych » powierzone były wojewodom i dzierżawcom, podobnie jak to było praktykowane już w 1512 r. ¹⁵⁸⁾.

Również w 1538 r. wojewodowie, starostowie i dzierżawcy — tym razem w całym państwie — mieli dokonać wyboru dwóch ziemian z każdego powiatu i ci wybrani razem z chorążym mieli jechać na sejm ¹⁵⁹⁾.

156) KAMIENIECKI: O.C., str. 60-4. - HALECKI: *O początkach szlachty i heraldyki na Litwie*. (Kwart. Hist., 1915 r., str. 177). - SEMKOWICZ: *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego*. (Kwart. Hist., 1915 r., str. 224).

157) Na sejm 1512 r. z ziem centralnych mieli przyjechać ziemianie bez żadnych wyborów, każdy kto chciał. Podobnie musiało być na sejmie 1525 r., na który według naocznego obserwatora zjechała « cała szlachta litewska ». - D.M.A.M.J. I, str. 506-7. - A.T. VII, N. 36, str. 258-269. Na sejmowanie *viritim* zdaje się wskazywać użyta przez Długosza pod 1456 r. formuła: « *singuli bojari convenientes* ».

158) LUBAWSKIJ: L.R.S. Prił. N. 12.

159) LUBAWSKIJ: L.R.S. Prił. N. 17.

Nominacje przedstawicieli powiatowych na sejmy przez urzędników w. książęcych przypominają żywo system stosowany we wczesnym parlamentarystwie angielskim, kiedy to szeryfowie z polecenia króla wyznaczali posłów z hrabstw do parlamentu. - « 4 Discretos personas » z każdego hrabstwa każe wybrać szeryfom Jan bez Ziemi na sejm 1213 r. « pour traïter des affaires du royaume »¹⁶⁰⁾. - « Dwoch osob szlachciczow, ludej roztropnych » poleca Zygmunt August starostom wysłać z każdego powiatu na sejm 1564 r.¹⁶¹⁾.

Uderzające podobieństwo tych tekstów zasługuje na uwagę i podkreślenie¹⁶²⁾. Nie może być mowy w tym wypadku o mechanicznej recepcji wzorów angielskich na Litwie. Trudno przypuścić aby Zygmuntowi Augustowi, czy jego wileńskim doradcom znane były teksty angielskie z przed 350 lat. Zachodziła natomiast w państwie Litewskim w połowie XVI w. identyczna jak w państwie angielskim w XIII w. potrzeba stworzenia przedstawicielstwa narodowego i potrzeba ta została zaspokojona w drodze własnej rodzimej twórczości w analogiczny sposób. Mamy tu do czynienia z powtarzalnością zjawisk, odróżniającą historię ustrojową od historii politycznej. W przeciwstawieniu do zindywidualizowanych, jednostkowych procesów historii politycznej, niepodających się żadnym uogólnieniom, geneza i rozwój instytucji ustrojowych wykazują powtarzające się powszechnie analogie i podobieństwa.

Jak z jednego odnalezionego kręgu mamuta można odtworzyć całość organizmu zaginionego zwierzęcia, tak z zestawienia i porównania przytoczonych tekstów angielskich i litewskich można sformułować następujące uogólnienie: *W różnych środowiskach i różnych epokach chronologicznych powstające państwa odczuwają w pewnej fazie rozwojowej konieczną potrzebę przedstawicielstwa narodowego i potrzebę tę w sposób analogiczny zaspakajają*. Uogólnienie to nie tylko ułatwia nam zrozumienie genezy i ewolucji średniowiecznych instytucji parlamentarnych, ale może być zastosowane przy badaniu wszelkich form życia zbiorowego ludzkości.

Zapewne brak naszymu sformułowaniu koniecznej ścisłości—nie jest to jeszcze niezłomne prawo socjologiczne. Nie wciągnęliśmy do badań porównawczych innych poza Anglią i Litwą procesów rozwojowych. Nie uwzględniliśmy warunków demograficznych, geograficznych, klimatycznych czy gospodarczych, w jakich powstają i rozwijają się instytucje życia zbiorowego. Niema jednak żadnej zasadniczej przeszkody, któraby nie pozwalała stopniowo naszej formuły doskonalic. Metoda porównawcza umożliwi wyodrębnienie w instytucjach ustrojowych momentów przypadkowych czy ściśle lokalnych, pozostawiając jako podstawę uogólnień cechy stałe i powszechnie powtarzalne. Na tej drodze osiągnąć możemy ścisłość w stopniu dostatecznym dla nauk humanistycznych.

160) PETIT DUTAILLIS: *Histoire du Moyen age* t. IV, cz. 2, str. 189. - W podobny sposób powoływani byli przedstawiciele hrabstw do parlamentu angielskiego w latach 1254, 1265, 1273. - W 1290 r. poleca król wybrać z każdego hrabstwa dwóch albo trzech rycerzy « ad consultantum et consentendum his, quae comites, barones et proceres tum duxerint concordanda » - GNEIST: O.C., str. 400, 431-2.

161) Arch. Sang., tom VII, str. 80.

162) Nie szukajmy w tych analogiach ustrojowych argumentu na rzecz hipotezy, wywodzącej dynastię Giedymina od angielskiego króla Haralda poległego w bitwie pod Hastings w 1066. Hipoteza ta nie zasługuje na poważne traktowanie (J. PUZYNA: *Początki państwowości i dynastii litewskiej*. - Nauka i Sztuka 1947 r.t. VI).

Towarzyszący chorążemu przez niego lub też dzierżawców wyznaczeni ziemianie powiatowi nie są niczym innym, jak późniejszymi posłami sejmowymi. Ale termin « posła » jest źródłem wcześniejszym nieznanym, spotykamy się z nim po raz pierwszy na sejmie 1547 r. Pozwala wówczas król szlachcie dla zmniejszenia kosztów delegacji sejmowych wybierać tylko jednego posła od każdego powiatu z tym, że chorąży będzie za drugiego posła. Gdyby jednak ziemianie woleli wybrać dwóch posłów, to król im na to też pozwalała ¹⁶³⁾.

W 1552 r. wezwani na sejm byli sami chorążowie bez żadnych posłów ¹⁶⁴⁾. Ciężała im jednak widocznie nie dzielona z nikim odpowiedzialność, bo w 1559 r. dopominają się chorążowie, aby szlachta obierała posłów i przy chorążych posyłała na sejm ¹⁶⁵⁾.

Chorążowie byli nie tylko kierownikami reprezentacji sejmowej ze swych powiatów, ale byli łącznikami między sejmem a społeczeństwem. Otrzymywali oni z kancelarii w. książęcej teksty uchwał sejmowych i obowiązani byli ogłaszać je w swoich chorągwach. Zaniedbanie przez chorążych tego obowiązku mogło obrócić w niwecz pracę całego sejmu ¹⁶⁶⁾.

Jeżeli istotnie każdemu chorążemu towarzyszyło dwóch posłów, to reprezentacja centralnych ziem litewskich stanowiła na sejmie potężną grupę złożoną z około 150 ludzi ¹⁶⁷⁾. Dookoła tej grupy skupiały się niejednokrotnie nieporównanie mniej liczne delegacje dzielnic kresowych, tworząc wspólnie « ziemię », t.j. przedstawicielstwo osiadłego na ziemi bojarzkiego społeczeństwa.

« Ziemia » była przeciwstawieniem Rady hospodarskiej i innych wirlistów, ale nie wyniła stąd podział sejmu na dwie izby. Oddzielne obrady « ziemi » były wprawdzie dopuszczalne, ale nosiły charakter jakby prywatnych zebrań. Zasadniczo sejm litewski obraduje jako jedna, choć złożona z bardzo różnych elementów, całość. Czołowe miejsce w sejmie zajmowała oczywiście Rada hospodarska, podzielona na pierwszą i wtórą ławicę Rad duchownych i pierwszą i wtórą ławicę Rad świeckich. Następną grupę stanowili kniaziowie i panowie nie piastujący urzędów; dalej marszałkowie; dalej panięta (juniores kniaziów i panów); dalej chorążowie i towarzyszący im bojarzy powiatowi (Litwa ściślejsza); wreszcie delegacje ziem kresowych: Zmudzi, Wołynia, Kijowa, Smoleńska, Połocka, Witebska, Mścisławia, Podlasia.

Rada hospodarska była ośrodkiem obrad sejmowych, początkowo tylko panowie radni wotowali - « ziemia » przysłuchiwała się w milczeniu ich przemówieniom ¹⁶⁸⁾. Dopiero kiedy marszałek dworny ogłaszał zamy-

163) D.M.A.M.J. I, str. 532.

164) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 575.

165) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 601.

166) LUBAWSKIJ: L.R.S., str. 575-6.

167) Niezrozumiała jest wiadomość Kromera, że 12 chorążych reprezentuje szlachtę w sejmie litewskim: *Polonici Regni Descriptio* (Scriptores Rer. Pol. t. XV, str. 173). - Może Kromer zanotował przypadkowo ilość chorążych obecnych w pewnym momencie na sejmie.

168) W opisie sejmu grodzieńskiego 1568 r. czytamy: « panowie pospolstwo często rostyryki miewajut, ich miłost kniażata choczut wotowat pierwej wradników stołowych, a panowie wradnicy też im toho nie dopuszczajut, i tak czasto sie z gniewom rozchodiat » (Arch. Sang. VII, str. 260). - Na wcześniejszych sejmach nie spotykamy przykładu innych wotów jak panów Rady.

kającą obrady konkluzję gospodarską, « ziemia » okrzykiem « zgoda », czy « pozwalamy » stwierdzała swój udział w uchwale sejmowej.

Taki przynajmniej obraz sejmowania litewskiego przed Unią Lubelską zdaje się wynikać ze szczupłych bardzo wiadomości, jakie się nam przechowały¹⁶⁹⁾. Wypadki aktywnej inicjatywy « ziemi » w czasie dyskusji nad uchwałą sejmową były bardzo rzadkie. Wyjątkowo patriotyczny nastrój musiał panować na sejmie 1551 r., skoro « ziemia » sama zaproponowała wystawienie pocztów wojennych (z 9 służb jednego pachołka), a jednocześnie trzyletni podatek i jeszcze podjęła się budowy zamków, dróg, mostów, podwód i stacji. Propozycję taką musiały poprzedzić jakieś oddzielne narady « kniaziów, paniąt i całej szlachty » nic jednak o tym nie wiemy. Przemawiał do króla w tej sprawie podczaszy gospodarski, starosta tykociński i mohilewski pan Stanisław Mikołajewicz Kieżgajło, pierwszy znany nam speaker sejmowy litewski. - Król « raczył to od podanych swoich łaskawie prijati »¹⁷⁰⁾.

Z inicjatywą podatkową wystąpiła też do króla « ziemia » 1563 r. pod wpływem wiadomości o stracie Połocka. Tym razem zgłoszona była inicjatywa piśmiennie, co też świadczy, że głosu w obradach « ziemia » nie miała¹⁷¹⁾.

Poza właściwą uchwałą sejmową w sprawach ogólnie - państwowych (podatek-obrona-prawodawstwo) poważne miejsce w życiu sejmowym zajmowały petycje poszczególnych grup sejmujących. W zachowanych w Metryce Litewskiej aktach finalnych sejmów od 1544 r. poczynając, mamy streszczone teksty tych petycji i odpowiedzi na nie monarchy¹⁷²⁾. Petycje te każą przypuszczać, że poza plenarnymi obradami sejmu odbywały się zebrania i narady i stanowione były uchwały różnych zespołów grup sejmujących - niestety nie zachowała się o takich zgromadzeniach żadna wiadomość.

Najczęstsze były petycje poszczególnych dzielnic w swoich sprawach lokalnych. Ale liczne też były wystąpienia kniaziów, panów i całego rycerstwa w różnych konfiguracjach. Chorążowie formułowali czasami swoje postulaty jako oddzielna grupa (1559 r.), ale większe znaczenie miała ich prawdopodobna inicjatywa w wystąpieniach całej « ziemi ».

Kierowana przez chorążych akcja petycyjna rycerstwa wytrwale i konsekwentnie zmierzała do rozszerzenia kompetencji sejmowych, do ograniczenia władzy panów Rady, do zniesienia niesłusznych przywilejów, do równomiernego obciążenia wszystkich powinnościami państwowymi, do reformy przestarzałego sądownictwa i udziału społeczeństwa w sądach - słowem do przekształcenia ustroju litewskiego według wzorów polskich. Ostre i karcące pierwsze odpowiedzi monarsze na te petycje

169) Jedyny dokładniejszy opis sejmu litewskiego zachował się w Kronice Litewskiej (P.S.R.L. XVII, str. 405-6). - Jest to sejm 1529 r. w Wilnie « w wielkich sieniech na pałacach ». Kronikarz sumiennie zanotował rozmieszczenie poszczególnych osób i delegacji na sali sejmowej, zagadkowe jest tylko opuszczenie grupy chorążych i posłów wileńsko-trockich. - Cenne informacje o składzie sejmu zawiera też pełnomocnictwo dane w 1563 r. delegacji litewskiej na sejm koronny. (A.U., str. 156).

170) M.L. III, str. 211-221. - Ciekawe, że na swego mówcę wybrała « ziemia » członka jednego z najpotężniejszych rodów pańskich i urzędnika dworskiego.

171) LUBAWSKI: L.R.S., str. 648.

172) M.L. III (Kniги publicznych diel N. 4 i 5). - Kompetencje angielskiej Izby Gmin ograniczały się też pierwotnie do uchwalania podatku i do składania petycji do króla.

stopniowo łagodniały i ostatecznie reformy 1564-66 zrealizowały prawie wszystkie postulaty szlacheckie.

Było to wielkie zwycięstwo chorążych, niestety mało wiemy, w jaki sposób zostało osiągnięte. Pół wieku trwająca akcja polityczna kryje się przed nami w anonimowej mgłę, nie umiemy jej rozprószyć.

Prowadząc szlachtę do wyzwolenia z resztek despotyzmu i oligarchii przygotowywali chorążowie likwidację swego własnego znaczenia i swojej własnej roli. Podobnie jak w Polsce tak i na Litwie po wprowadzeniu sejmików powiatowych i obieralności wszystkich urzędników i posłów, chorążowie jako szlacheccy przywódcy polityczni okazali się zbyt cni, tracą swoje funkcje, pozostaje im tylko pusty beztreściowy tytuł.

Zaginęła zresztą i większość tytułów. Reformy 1566 r. zlikwidowały dotychczasowe drobne powiaty-chorągwa, łącząc je w większe jednostki administracyjne. Do powiatu wileńskiego włączone zostały chorągwa: kiernowskie, kurklewskie, giedrojckie, suderewskie, niemeńczyńskie, mejszagolskie, rudomińskie, miednickie. Do powiatu wiłkomierskiego włączono: Onikszy, Kurkle, Peniany. Do powiatu kowieńskiego: Dorsuniszi, Birsztany, Punię, Stokliszki. Do powiatu trockiego: Somiliszki, Żyźmory, Wysoki Dwór, Lepuń, Olkieniki, Dowgi, Perełaje, Merecz, Olitę, Niemonojcie ¹⁷³⁾.

Dawne grody obronne zeszyły do rzędu zwykłych wsi lub drobnych miasteczek. Jedynie w mglistej tradycji i w pewnych nazwach geograficznych przechowały się tam aż po nasze czasy niki zresztą ślady tak żywej w XVI w. instytucji chorążych powiatowych.

Zakończenie.

Chrzest rzymski wprowadził Litwę do rodziny narodów zachodnio-europejskich, zaszczepił potrzebę praworządnej władzy państwowej, wykluczającej samowolę i tyranie monarchy, potrzebę bezpieczeństwa osób i własności, potrzebę sprawiedliwego sądu i umiarkowanego podatku, potrzebę specjalnej warstwy społecznej, oddanej rycerskiemu, wojskowemu rzemiosłu. Pomimo wielu jaskrawych różnic, pomimo znacznie niższego poziomu gospodarczego i kulturalnego, życie zbiorowe litewskie weszło w ten sam rytm, jaki rządził życiem narodów zachodnich. Te same zadania ustrojowe, jakie kiedyś musiały rozwiązywać Anglia, Francja czy wreszcie Polska, te same o parę wieków później musiała rozwiązać i Litwa.

Recepcja drogą przez Polskę instytucji wykształconych na zachodzie ułatwiła niewątpliwie Litwie zaspokojenie nowych dla niej potrzeb. Ale nawet w tych wypadkach, kiedy Litwa w XV i XVI w. rozwijała własną, na rodzimych podstawach opartą twórczość, schemat ewolucji ustrojowej Państwa Litewskiego przedstawiał daleko idące analogie z ewolucją krajów zachodnio-europejskich. Podobieństwa nie ograniczały się do zagadnień zasadniczych, ale obejmowały często drobne nawet szczegóły, że przypomnimy wezwania osobiste « panów » do udziału w sejmach, albo nominacje posłów sejmowych.

Obok istotnych podobieństw do instytucji zachodnich posiadał jednak ustrój litewski swój własny koloryt i własne odmianki. Do tych charakterystycznych lokalnych odmianek należy chorągwo powiatowe. Zapożyczo-

173) LUBAWSKI: L.R.S. prił. N. 55.

ne z Polski, na polskich wzorach oparte rozwija się chorągwo na gruncie litewskim świetniej niż w swej właściwej ojczyźnie. Nikt w Polsce i niedane próby stworzenia z chorągwych przedstawicieli społeczeństwa - na Litwie uwieńczone były całkowitym powodzeniem. Temu przedstawicielskiemu charakterowi zawdzięczali chorągwo litewscy swoje różnorodne kompetencje i poważniejszą niż w Polsce rolę w administracji państwowej.

Czemu to powodzenie chorągwa litewskiego przypisać?

Nasuwa się następująca hipoteza. W okresie od 1386 r. do 1569 r. dopędza Litwa narody, o kilka wieków pracy państwowej starsze. Przyspieszone tempo rozwoju litewskiego zmuszało do opuszczania czy skracania pewnych faz ewolucji. Nie było czasu w początkach XVI w. na powolne tworzenie organizacji społeczeństwa, nieznanego na Litwie pogańskiej, a gwałtownie koniecznej dla emancypującej się i walczącej z despotyzmem i oligarchią Litwy chrześcijańskiej. Organizację społeczeństwa trzeba było zastąpić tym, co było gotowe pod ręką—skorzystano z przejętej z Polski i pomyślnie aklimatyzowanej instytucji chorągwa. Zadania państwowe spełniane w kresowych dzielnicach ruskich przez autonomiczne komórki społeczne, na Litwie ściślejszej spełnić mieli dla pośpiechu przodownicy bojarskich chorągwi powiatowych.

W Europie zachodniej nie ma chorągwi litewski swego odpowiednika, przynajmniej przy obecnym stanie wiedzy historycznej nie można wskazać na zachodzie urzędu o zasadniczym charakterze wojskowym, któryby jednocześnie spełniał doniosłe zadania w rozwoju przedstawicielstwa społecznego. Inne, zdawna wykształcone organy społeczne (panowie lenni, burmistrzowie, wójtowie, sołtysi itd., itd.) mogły tam zawsze potrzebę prymitywnego przedstawicielstwa zaspokoić. Kto wie jednak czy staranniejsze poszukiwania w źródłach zachodnio-europejskich nie wykryłyby jeszcze w X-XII w. czegoś do chorągwa litewskiego zbliżonego. - Byłoby to tryumfem metody porównawczej.

Analiza chorągwa powiatowego może mieć znaczenie nie tylko dla historii porównawczej ustrojów państwowych. Badacze przeszłości W.Ks. Litewskiego, zarówno Polacy jak i Rosjanie zdawali sobie oddawna sprawę, że na tym terytorium mają do czynienia z dwoma odmiennymi procesami ewolucyjnymi, z dwoma różnymi ustrojami: litewskim i ruskim. Ale na czym różnica między nimi polegała, jakie było jej źródło - na to pytanie nie umieliśmy dać wyczerpującej odpowiedzi. Dopiero analiza chorągwa powiatowego uwypukliła brak organizacji społeczeństwa na Litwie właściwej w przeciwstawieniu do dzielnic ruskich i w ten sposób dała nam odpowiedź na postawione pytanie. Brak organizacji społecznej wynikał z prymitywu kulturalnego i gospodarczego Litwy pogańskiej, jej militarystyki i despotycznej władzy w książęcej. Natomiast chrześcijańskie, kulturalnie i gospodarczo bardziej rozwinięte ziemie ruskie wykształciły jeszcze za Rurykowiczów praworządny system rządów i autonomiczną organizację społeczeństwa.

Ta podstawowa różnica odbiła się na wielu instytucjach życia zbiorowego w W.Ks. Litewskim i utrzymała się w całej pełni pod rządami Giedyminowiczów. Dopiero przyjęcie przez Litwę chrześcijaństwa, wielkie przywileje ziemskie, stopniowa emancypacja bojarstwa litewskiego - wszystko to przyczyniło się w ciągu XV i XVI w. do złagodzenia dawnych różnic. Ale zatarły się one całkowicie dopiero pod wpływem polskiej szlacheckiej demokracji, w ramach wspólnej Rzeczypospolitej.

Ważniejsze skróty.

- LUBAWSKIJ: O.D. *Oblastnoje dielenie i miestnoje upralenie w Litowsko-Russkom Gosudarstwie*. - Moskwa 1894.
- LUBAWSKIJ: L.R.S. *Litowsko-Russkij Sejm*. - Moskwa 1901.
- LUBAWSKIJ: *Oczerk. Oczerk istorii Wielikogo Kniażestwa Litowskogo*. - Moskwa 1910.
- MAKSIMIEJKO: *Sejmy. Sejmy Litowsko-Russkogo Gosudarstwa*.
- ŁAPPO: Lit. Russ. *Powiet. Litowsko-Russkij Powiet i jego sejmik*.
- LEONTOWICZ: A.L.M. *Akty Litowskiej Mietryki*, I-II. Warszawa 1896.
- DZIAŁYŃSKI: *Zbiór. Zbiór praw Litewskich*.
- JAROSZEWICZ: *Obraz. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji* I-III. Wilno 1844.
- BONIECKI: *Poczet. Poczet rodów w W.Ks. Litewskim*. Warszawa, 1887.
- A.U. *Akta Unii Polski z Litwą*. Kraków, 1932.
- C.D.E.V. *Codex Diplomaticus Ecclesiae Vilnensis*. Kraków, 1932.
- C.E.V. *Codex Epistolaris Vitoldi*. Kraków, 1882.
- C.E. s. XV. *Codex epistolaris s. XV*. I-III. Kraków, 1876.
- Arch. Sang. *Archiwum XX Sanguszków w Sławucie* I-VII. Lwów, 1887-1910.
- A.Z.R. *Akty Zapadnoj Rossii* I-V. Petersburg, 1846.
- A.J.Z.R. *Akty Južnoj i Zapadnoj Rossii* I-XIV. Petersburg, 1883-9.
- A.J.W.A.K. *Akty izdawajemyje Wilenskoj Archeograficznej Komisijeju* I-XXXIX. Wilno 1865-1915.
- P.S.R.L. *Połnoje Sobranie Russkich Lietopisiej* t. XVII. Petersburg.
- D.M.A.M.J. *Dokumenty Moskowskogo Archiwa Ministerstwa Justicii* t. I.
- SS.RR. *Pruss. Scriptores Rerum Prussicarum* I-V. Lipsk 1861-1874.
- Arch. Kom. Praw. *Archiwum Komisji Prawniczej* t. VII. Kraków, 1900.
- W.M.L. *Warszawskie kopie ksiąg Mietryki Litewskiej*. (Archiwum Główne).
- M.L. I *Litowskaja Mietryka (Russkaja Istoriceskaja Biblioteka)*. Petersburg 1903-1915, t. XX - *Knigi Sudnych Dieł*.
- M.L. II t. XXVII. *Knigi Zapisiej*.
- M.L. III. t. XXX. *Knigi Publicznych Dieł*.
- M.L. IV. t. XXXIII. *Pieriepisi wojska Litowskogo*.
- A.T. *Acta Tomicianae*. I-XIII.
- K.D.M.P. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*.
- K.D.P. RZYSZCZEWSKI I MUCZKOWSKI: *Kodeks dyplomatyczny Polski*.

LEON KOCZY

ARCHIWUM W KOPENHADZE JAKO PODSTAWA DO POLSKICH BADAŃ
NAD DZIEJAMI BAŁTYKU W XVI I XVII WIEKU

Wstęp.

Tych wszystkich, co morze Śródziemne i Bałtyk uważają za « płaskie zatoki » Atlantyku a morze Północne i Bałtyk jako « une sorte de réplique septentrionale de la Méditerranée », pociągać będzie zawsze porównanie dziejów obu mórz. Porównanie takie jest dziś ułatwione dzięki dwu pracom A. R. Lewis'a, który, niestety, wywody swe zamknął na roku 1000 a zatem w tym miejscu, gdzie się zaczyna wielka historia Bałtyku⁽¹⁾.

Uchylam się od porównania obu mórz, nie dlatego, że ono wychodzi na niekorzyść Bałtyku, ale dlatego, że w zakreślonym przez autora okresie ludy w ich zlewisku mieszkające były sobie obce. To nie znaczy, żeby w Grecji i Rzymie nie znano morza północnego, albo żeby między obu zlewiskami nie było stosunków handlowych. Przeciwnie, w I i II wieku po nar. Chr. nie mniej niż pięciu pisarzy greckich i rzymskich opisało brzegi Bałtyku; jeden, Pliniusz, dał nam znany opis wyprawy rzymskiej do ziemi Prusów po bursztyn. To był ważny, choć nie jedyny przedmiot handlu między morzem Bałtyckim a Śródziemnym i w tym sensie też, w sensie gospodarczym i pośrednim możemy mówić o stosunkach między obu morzami w I - V wieku po nar. Chr.

Inaczej przedstawiał się również stosunek obu mórz do kontynentu. Czym było *mare nostrum* w rozwoju Imperium rzymskiego - wiemy, wiemy też, co o znaczeniu morza Śródziemnego dla dziejów zachodu głosił H. Pirenne⁽²⁾. Zdaniem jego, morze to było czynnikiem jedności Europy Zachodniej aż do zapanowania nad jego wodami Arabów. To stało się, nie - jak dawniej mniemano, na skutek najazdu Germanów w V wieku i upadku Imperium rzymskiego, lecz w wieku VIII, dzięki wtargnięciu Islamu w zlewisko morza Śródziemnego.

Na Bałtyku takiego załomu nie było. Nie możemy tu wskazać ani jednego wydarzenia, któreby wstrząsnęło zachodem w tym stopniu co najście Islamu na Europę. Nie da się tego powiedzieć nawet o wyrojach Normanów na kontynent od IX-XI wieku, ani tymbardziej o przejściu Szwedów na zachód w połowie XVII wieku. Kultura zachodnia i losy chrześcijaństwa nie były nigdy w tym stopniu zależne od morza Bałtyckiego, co od morza Śródziemnego, o którym od dawna istnieje przekonanie, że jest kolebką cywilizacji europejskiej.

Nie znaczy to, żeby na Bałtyku panował spokój albo żeby on był chociaż przez wiek morzem naszym. Przeciwnie, historycy nie bez przesady posługują się w opisie dziejów bałtyckich takimi hasłami jak « Der Kampf um die Ostsee », « Kampen om Ostersjön », czy « Walka o Bałtyk » a jeżeli W. Konopczyński mówi tylko o « kwestii bałtyckiej » a W. Czapliński o « problemach bałtyckich » to jest to jedno i to samo. Walka ta nie przyniosła nikomu bezwzględnej panowania na Bałtyku i ani królowie duńscy, ani Wazowie nie byli na Bałtyku panami, zato odsłoniła ona wszystkim tę jedną prawdę, że panami jego wód mogą być tylko ci, co posiadają Öresund. Tu leżały, jak to dosadnie powiedzieli Holendrzy w XVI wieku - « klucze Bałtyku »⁽³⁾.

Pomijam w tym krótkim przedstawieniu cały okres dziejów bałtyckich aż do XIII wieku, okres tak odmieniony przez historyków naszego pokolenia⁽⁴⁾, gdyż jego historii nie wzbogaci archiwum kopenhaskie a tego się trzymam. Wielkie dzieje Bałtyku zaczynają się w tym właśnie wieku XIII, pierwszym wieku nowożytnych dziejów północnej Europy.

I. Hanza.

Już wiek XII był widownią wielkiego ruchu niemieczyny na wschód, ruchu, który do historii przeszedł pod nazwą « Drang nach Osten ». Jeżeli w tym ruchu niemieczyny za Łabę nie obchodzi nas tzw. « Bauernkolonisation », to pojawienie się Hanzy na Bałtyku i usadowienie się Zakonu N. M. Panny w Prusiech należą już do kręgu naszych spraw.

Zaczynamy od Hanzy.

Hanza nie przyszła nad Bałtyk do gotowego, ale też nie zaczynała od nowego. Nie torowała nowych dróg na Bałtyku, bo Bałtyk był morzem przechodnym już w wiekach IX i X. To był spadek po Normanach. Nie zakładała też nad Bałtykiem nowych miast handlowych, gdyż największe jej emporia, Lubeka, Gdańsk i Ryga, powstały obok istniejących dawniej osad handlowych. Co do szwedzkiej Birki, to istniała ona cztery wieki przed kantorem hanzeatycznym w Sztokholmie a ujście Odry roziło się od obcych kupców, zanim się tu pojawili Niemcy.

Byłoby jednak nieporozumieniem, gdybyśmy na dzieje Hanzy patrzyli poprzez jej gospodarcze początki albo nawet dokonania. Genetycznie Hanza należy do znanego ruchu municypalnego na zachodzie, ten zaś ruch do tzw. renesansu XII wieku. Przyniósł on takie zjawiska jak krucjaty, gotycki styl, uniwersytety i herezje. W ogólnym tym zarzewiu miasta kroczyły może nawet na czele, na wschodzie i północy Europy przyniosły one w każdym razie rewolucję.

Z tego stanowiska należy też badać dzieje Hanzy - w złym i dobrym znaczeniu. Możemy jej wytknąć wyzysk gospodarczy, etniczną wyłączność i polityczną samowolę, musimy jej zato przypisać zasługę w ożywieniu handlu na Bałtyku, stworzenie tu nowych form gospodarczych i upodobnienie cywilizacji północnej Europy do cywilizacji Europy zachodniej.

Według najnowszych badań H. Samsonowicza⁽⁵⁾, zasięg gospodarczy Hanzy obejmował obszar ok. 15.000.000 mieszkańców, czyli 1/6 ludności ówczesnej Europy. Z tego na zachód od Sundu przypadało 7.400.000

mieszkańców, na wschód 6.700.000, na Skandynawię i Finlandię 900.000. Tylko około 20% tej ludności mieszkało w miastach, z których 32 liczyły powyżej 10.000 mieszkańców. Etnicznie Hanza siedziała na zachodzie, bo w miastach na wschód od Sundu mieszkało tylko 162.000 czyli 1,1% ludności całego « regionu Hanzy » a 30% ludności zamieszkałej w dużych miastach.

Siły Hanzy szukać należy w jej bogactwach. Hanzeaci nie mieli wprawdzie takich fortun, jak dla przykładu Wenecjanie czy Genuieńczycy, tylko że tu na rolniczej północy ich bogactwa raziły na tle mienia nawet książąt i grafów niemieckich a cóż dopiero ludności wiejskiej

Wiek XIV to był wiek największej pomyślności Hanzy, jak go nazwał jeden z historyków - « die Blütezeit der deutschen Hanse ». W tej ocenie zgodni są Wenecjanin Marino Sanudo, który bawił nad Bałtykiem w początkach XIV wieku i nowoczesny piewca wielkości Hanzy - Dietrich Schäfer.

Już choćby z tego powodu należy pisać dzieje Hanzy i pisać je winni wszyscy. Od roku 1870, kiedy powstał *Hansischer Geschichtsverein*, aż do roku 1939 dzieje Hanzy pisali Niemcy. Oni wydali i to wspaniale, jej źródła i oni to pielęgnowali jej historię przeważnie na łamach swego pisma *Hansische Geschichtsblätter*. Była to istna *histoire événementielle* i jak wszędzie w nauce tak i tu pokutuje ona jeszcze na jego łamach. Nowe pokolenie dziejopisów Hanzy ożywione jest innym duchem⁽⁶⁾. Sprzeciwia się ono badaniu Hanzy jako zamkniętej rzeczy, jako « ein Ding an sich und ein Ding für sich », domaga się zato ujmowania jej dziejów « in einer europäischen Sicht ». Są tacy, co chcą Hanzie odjąć posłannictwo niemieckie i tacy, co jej przypisują « eine völkerverbindende Mission »⁽⁷⁾. I jedno i drugie idzie za daleko. Na rozliczeniach z sąsiadami Hanza w żadnym razie dobrze nie wychodzi, choć można się sprzeczać, który z narodów na jej wyzysku najgorzej wyszedł.

Nowym, bezwzględnie dodatnim objawem nowego dziejopisarstwa hanzeatyckiego jest udział w nim obcych: Rosjan⁽⁸⁾, Skandynawów⁽⁹⁾ i Francuzów⁽¹⁰⁾ nawet. Polaków też. Biorą oni czynny udział w zjazdach, mają oryginalny i poważny dorobek i wykorzystują dawniej raczej niedostępne zbiory naszej metropolii bałtyckiej. Okazuje się coraz bardziej, że jest to kopalnia, ciągle nieznaną, ciągle niezgłębianą. To jednak nie wystarczy. Jest obowiązkiem nauki polskiej wykorzystać zbiory kopenhaskie, nawet te, które odnoszą się do Hanzy. Przede wszystkim czeka tu na nich dział « Danzig », o którym niżej będzie mowa.

Co się tyczy Polski, to stosunek jej do Hanzy zamykał się w stosunku króla polskiego do Gdańska. Znamy go dobrze. Znalazł on wśród innych wyraz w « Memoriale » Eliasza Arciszewskiego do króla Chrystiana IV, u którego zabiegał o poskromienie zuchwałych gdańszczan: « Etenim Dantiscana Civitas, partim vicini maris et portuum opportunitate, partim Hansiatica societatis et propinquorum populorum fiduciam eos sibi sumit spiritus, ut Serenissimam Regiam Maiestatem Poloniae et Sueciae in suo Regno suo jure uti non sinat »⁽¹¹⁾.

List ten świadczy o trzech rzeczach: o potędze Gdańska, bezsilności polskiego króla i uznaniu króla duńskiego panem na Bałtyku. Do *dominium maris Baltici* doszli jednak królowie duńscy po okresie walk właśnie z Hanzą i dzięki cłom w Sundzie. Wprowadzenie tego cła rozpoczęło drugi okres historii Bałtyku, okres duńskiej przewagi w północnej Europie.

II. Okres duński na Bałtyku 1500-1660.

Z państw w zlewisku morza bałtyckiego Dania miała najwięcej danych na mocarstwo i kroczyła tą drogą przez wieki. Była pomostem między zachodem a Skandynawią, miała « klucze do Bałtyku » i dynastie morskich wilków. Morze było żywiołem Duńczyków. Byliż oni czy nie byli Kartagińczykami czy Grekami doby nowożytnej, czy też Portugalczykami epoki odkryć, to pewne, że w wiekach średnich nie było drugiego narodu, którego losy takby się kształtowały w zależności od morza, co losy narodu duńskiego. Podbijali oni Anglię w r. 451 i 793, Francję w r. 911, u szczytu podbojów stanęli jednak w r. 1018, gdy Swend Widłobrody zdobył Anglię a syn jego posiadał tamtejszy tron. Dania stała się wtedy po raz pierwszy mocarstwem a Kanut Wielki jednym z najpotężniejszych władców Europy. To były lata 1018-1035.

Ale już w tym czasie wyczuwali Duńczycy, że przyszłość ich leży po drugiej stronie Sundu. Zajęci wyprawami na zachód, nie poczynili tu większych podbojów przed połową wieku XI i dopiero rozboje Słowian, którzy niszczyli rdzenne ziemie duńskie i w łupieżcych wyprawach nie oszczędzili Norwegii, zmusiły ich do wkroczenia na Bałtyk. Znane są dobrze wyprawy Waldemara I i biskupa Absalona ku ujściom Odry, w czasie których zdobyli pogańską Rugię - 1168-1169. Potem przyszła kolej na Pomorze: zajęli je w latach 1185-1210, mimo, że było nawrócone. Mając w rękę cały kraj od Wisły po Odrę i Rugię, zwrócili się Duńczycy na wschód, podejmując krucjatę na zaproszenie arcyb. ryskiego Alberta. Król Waldemar zdobył tu w r. 1218 Estonię i opanował wyspę Ozylię. Z walk tych wynieśli Duńczycy swe godło narodowe - biały krzyż w krwawym polu, oraz roszczenia do zdobytego kraju. Przypomną je postowie duńscy w czasie rokowań z Iwanem Groźnym, gdy ten podniósł swoje prawa do ziemi Estów. Polityczne następstwa wypraw na wschód były nierównie większe od osiągnięć w dziedzinie misyjnej. Mając w rękę Holsztyn, Rugię, Pomorze, Estonię i Ozylię, stał się król duński najpotężniejszym władcą w północnej Europie i mógł się uważać za pana na Bałtyku.

Nie na długo. Prawie równocześnie zjawiły się na Bałtyku dwie niewątpliwe potęgi - Zakon N. M. Panny w Prusiech i niemiecka Hanza i to pod samym bokiem Danii. Konflikt był nieunikniony, bo na trzech panów na Bałtyku nie było miejsca. Z Zakonem Dania nie miała mieć zatargów, gdyż jego polityczne cele nie leżały na Bałtyku a w jego handlu z zachodem Duńczycy nie widzieli wtedy szkody dla siebie. Inaczej Hanza. Dążyła ona do hegemonii gospodarczej na Bałtyku i do opanowania handlu wewnątrz królestw skandynawskich, co godziło już nie tylko w ekonomiczną niezależność narodów, ale i w ich państwowy byt. Toteż Lubeka, « królowa Hanzy », była od samego początku i pozostać miała do końca, nieprzejednanym wrogiem Danii. Wrogość to była wzajemna.

Ale to nie Hanza, tylko niemieccy wasale królów duńskich położyli kres ich bałtyckiej potędze. To stało się w bitwie pod Bornhöved, w r. 1227, w której Waldemar II uległ sile północno-niemieckich grafów. Lubeka tryumfowała, zwłaszcza po śmierci Waldemara, « in cuius morte vere cecidit corona capitis Danorum ». W następnym okresie, po roku 1241, gdy Duńczycy stali się « pośmiewiskiem narodów ościennych », Hanza zapanowała na Bałtyku w oparciu o Zakon i swe przywileje. Królowie musieli się stąd wycofać, tracąc Pomorze w r. 1325, Estonię w r. 1346.

Aż do XVI wieku nie będzie już w północnej Europie nikogo, kto by to stanowisko Hanzy mógł naruszyć. Ale i na nią przysła kreska. Jeszcze w r. 1534 burmistrz lubecki Jürgen Wullenwever rozdawał korony skandy-nawskie i osadzał na tronach swoich kandydatów a wszystko to po to, aby unicestwić cła öresundzkie i wypchnąć Holendrów z Bałtyku. To się nie udało. W r. 1537 Lubeka skapitulowała, dumny burmistrz postradał głowę a Hanza zyski z Bałtyku. Na morzu zaczęła się nowa era, era duńska.

Zatrzymałem się nie bez przyczyny nad tym pozornie obcym naszej sprawie sąsiedztwem między Danią a Hanzą, gdyż jeżeli był jakiś czynnik zapewniający dziejom bałtyckim ciągłość, to tym czynnikiem było współ-zawodnictwo duńsko-hanzeatyckie. Na to współzawodnictwo natknąć się musiał każdy, kto chciał udziału w gospodarczym wyzysku Bałtyku, a więc Holendrzy i Anglicy, którym chodziło o handel, Szwedzi, Polacy i Moskwa, którym chodziło raczej o polityczne *dominium*. Dzieje Hanzy to są zatem wielkie dzieje. Ujawniają je źródła własne Hanzy i jej bogate archiwalia, ale wystarczy przejrzeć inwentarze Rigsarkivet w Kopenhadze, aby się przekonać, że tu się kryje niejedna tajemnica współzawodnictwa duńsko - hanzeatyckiego o władztwo nad Bałtykiem.

Z r. 1534 władztwo to przeszło na Danię. Nie odrazu i nie bez oporu. Zwalenie Lubeki nie oznaczało bowiem jeszcze całkowitego zniszczenia Hanzy, oznaczało tylko ograniczenie jej samowolnego wyzysku gospodarczego zlewiska bałtyckiego. Z drugiej strony zyski te były tak olbrzymie, że nie mogły nie zwrócić na siebie uwagi ościennych władców i nie zachęcić ich do wystąpienia na Bałtyku. W ten sposób powstała jeśli już nie « walka o Bałtyk », to w każdym razie « kwestia bałtycka ».

Dwa państwa weszły w tę walkę z konieczności: Dania, bo miała klucze do Bałtyku, Polska, bo była ofiarą wyzysku. Wydawałoby się też mogło, że na tym dość osobliwym tle dojdzie do nawiązania stosunków między obu państwami. Nic podobnego. W długim okresie Piastów i Folkungów wyliczyć możemy cztery alianse duńsko-polskie, z r. 1128 przeciw Pomorz, w r. 1315 « praecipue contra marchiones Brandenburgenses »⁽¹²⁾, dwa inne z lat 1350⁽¹³⁾ i 1363 przeciw Zakonowi. Nic z tych przymierzy nie wyszło. Takimże jałowym okazał się solenny sojusz między Erykiem Pomorskim a Władysławem Jagiełłą z r. 1419, wymierzony przeciw Krzyżakom.

W połowie XV wieku dawni sprzymierzeńcy się rozeszli, bo w wojnie trzynastoletniej (1454-1466) Dania stanęła po stronie Zakonu, Polska po stronie miast. Pokój toruński tworzył z Gdańska niezależną metropolię na Bałtyku, toteż chociaż Polska stawała się « sąsiadem » na skutek odzyskania Pomorza i zyskania własnego brzegu morskiego, oba państwa stały się sobie raczej obce. Za Aleksandra doszło wprawdzie do zbliżenia a za Zygmunta I nawet do sojuszu między dynastią duńską a Jagiellonami, ale i tym razem nic z tego zbliżenia nie wyszło.

Trzeba też było istnej rewolucji w północnej Europie, aby Dania i Polska zbliżyły się do siebie. Tę rewolucję wywołał upadek państwa zakonnego w Inflantach. Państwo to było jawnym przeżytkiem i jeśli ono trzymało się tak długo, to tylko dlatego, że cztery państwa czyhały na jego zgubę, ale go nie ruszały, z obawy przed spowodowaniem wojny. Nade wszystko dwa wielkie antagonizmy tego wieku XVI, polsko-moskiewski i duńsko-szwedzki zapewniały Liwonii wolność, pod warunkiem, że ona sama nie wyjdzie z tej postawy bezpiecznej neutralności. To stało się właśnie w r. 1556.

W państwie zakonnym w Inflantach istniał odwieczny spór o władzę między arcybiskupem ryskim i mistrzem Zakonu i ani papieństwo, ani cesarstwo sporu tego zażegnać nie zdołały. Wreszcie w połowie wieku XVI doszło do otwartej wojny między obu gospodarzami starej Liwonii. Wypędzony i uwięziony przez mistrza, metropolita Wilhelm udał się o pomoc do Polski, która formalnie była opiekunką metropolii jeszcze od czasów Jagiełły. Zygmunt August wkroczył istotnie do Inflant, przywrócił arcybiskupa do praw, zarazem jednak narzucił Zakonowi pokój, który się zwracał przeciw Moskwie (1557). Na to tylko czekał Iwan. Już w styczniu 1558 wtargnął on do Inflant, aby po pobiciu wojsk Zakonu pod Ermes, zająć stolicę mistrza Fellin (1560). Polska nie mogła się ruszyć, ponieważ była związana pokojem z Moskwą do r. 1562 a car jej posiadłości nie tykał. Zato Szwedzi rzucili się na Zakon, opanowali w r. 1561 Rewel i zajęli prowincje Harrien i Wirland. Już przedtym, bo w r. 1559, król Fryderyk II duński nabył dla swego brata Magnusa biskupstwo Ozylię-Wiek i Kurlandię, spodziewając się na tej drodze zyskać wpływy w Inflantach⁽¹⁴⁾.

Tak więc z rokiem 1561 cztery państwa stanęły silną nogą w Liwonii i rzecz była tylko w tym, za kim się opowiedzą stany. Jeśli mogły one mieć wątpliwość odnośnie Szwecji i Danii, to nie mogły jej mieć odnośnie Moskwy. Okrucieństwa, jakich dopuściły się wojska Iwana w czasie najazdu na Zakon w r. 1558, przeraziły nawet możliwych jej stronników i kazały stanom oglądać się na Polskę. Na nią postawili też zgodnie mistrz, arcybiskup i ostatecznie także Ryga. Po pewnych targach stanęła wreszcie w Wilnie ugoda 21 listopada 1561 i od tego dnia *Livonia antiqua* przestała istnieć jako samodzielne państwo⁽¹⁵⁾.

Posiadłszy ją, zyskiwała Polska dostęp do Bałtyku z ważnym portem w Rydze, ale narażała się trzem innym współzawodnikom. Zygmunt August musiał między nimi wybierać, bo z wszystkimi naraz wojować nie mógł. Moskwa odpadła, Szwecja była za słaba, Dania za daleka, ale ostatecznie król wybrał Fryderyka II, ku któremu skłaniały go dalekie koligacje i bliska Moskwa. Dnia 5.X.1563 zawarli komisarze polscy — jak go Wł. Koнопczyński nazywał — «dość nienaturalny» a od r. 1509 pierwszy sojusz z Danią⁽¹⁶⁾.

Sojusz ten nie powstrzymał Szwecji od wojny z Danią, ze stanowiska Polski okazał się nieporozumieniem. Jakże mogło być inaczej, skoro sprzymierzeńcy różnili się w stanowisku wobec obu wrogów: Dania widziała go w Eryku XIV, Polska w Iwanie Groźnym. Jeżeli Zygmunt August szukał zbliżenia do Szwecji poprzez małżeństwo swej siostry Katarzyny z bratem Eryka XIV, Janem, to nie przeszkadzało to zbytnio sojuszowi polsko-duńskiemu, natomiast przymierze Fryderyka II z carem było nie do pogodzenia z duchem sąsiedztwa polsko-moskiewskiego⁽¹⁷⁾.

Pokój szczeciński przyniósł też Danii *dominium maris Baltici*, Polsce rozczarowanie i zawód. Posłowie polscy podpisali też pokój ten «salvis protestationibus et iuribus S. Regis Poloniae»⁽¹⁸⁾, ale na tym proteście stanęło. Ostatecznie też, Polacy musieli sobie po pokoju szczecińskim powiedzieć to, co M. Kromer powiedział do swego monarchy jeszcze przed zawarciem pokoju: «Nobis vix somnium est maris imperium et Narvicae navigationis prohibitio»⁽¹⁹⁾.

Tak miało być przez następne pół wieku. W pewnej chwili Duńczycy zaniepokoiłi się poczynaniami na morzu ze strony Władysława IV, który chciał stworzyć flotę na Bałtyku i umacniał jego brzegi. Nie przeszkodziło

to Chrystianowi prosić króla polskiego o pozwolenie na zakup w Polsce « cuiusvis generis ligna et alias merces ad rem nauticam necessarias »⁽²⁰⁾. Niemniej, w r. 1634 doszło do wojny na pióra między obu krajami, w czasie której zaznaczyły się wyraźnie stanowiska Danii i Polski odnośnie *dominium maris Baltici*. Chrystian wysuwał swoje « in mari Balthico competens ius »⁽²¹⁾, Władysław IV koncepcję wolnej żeglugi z prawem państw do strefy wód przybrzeżnych⁽²²⁾. Na tym się strony rozeszły.

Zagrożenie szwedzkie nie złagodziło tego stanowiska i nie zbliżyło dworów do siebie. Kiedy w październiku 1634 zjawił się w Kopenhadze poseł polski M. Korff, aby skłonić Danię do wojny ze Szwecją, Chrystian IV stanowczo odmówił⁽²³⁾ a w r. 1638, w liście do Władysława IV podtrzymał swe prawa do jurysdykcji na wodach Bałtyku - « cum nobis ob supremum Dominium maris Balthici protectio commerciorum in eo mari incumbet »⁽²⁴⁾. Pokój szcześciński trwał. Trzeba też było nowej rewolucji w północnej Europie, aby ożywić przymierza i szukać wzajemnej pomocy. Tą rewolucją była nowa zawierucha szwedzka.

Dwór duński ocenił należycie stare niebezpieczeństwo szwedzkie⁽²⁵⁾, ale na Polskę nie bardzo się oglądał a już do sojuszu z Janem Kazimierzem zabierał się bardzo powściągliwie. Zawarto go 18/28 lipca 1657, potem zmieniono dla pozyskania Brandenburgii, z jawną szkodą dla Polski⁽²⁶⁾. Tym razem sojusz działał. Po raz drugi w dziejach walczyli Polacy przy boku wojsk duńskich, tym razem na duńskiej ziemi i pomogli im wypędzić Szwedów z kraju. Król Fryderyk III chwalił Polaków za męstwo i mieli oni istotnie zasługi w wyzwoleniu Danii z rąk wroga; cóż z tego, kiedy nowoczesna nauka duńska oceniła to współdziałanie polsko-duńskie krytycznie⁽²⁷⁾.

Pokój w Oliwie zawierał król polski nie bardzo się licząc z duńskim sojusznikiem. Poseł Fryderyka III w Polsce, Christoffer Parsberg zżymał się na « *Pollische nationen sellsamme Manere att trachtere* » a w liście do swego monarchy mówił o Polakach to, co « *olim de Scythis dictum fuit: - Ita sunt Barbari, ut pacem non intelligant* »⁽²⁸⁾. Król Fryderyk III jeszcze 24 marca 1660 skarżył się w liście do Jana Kazimierza, że rokowania ze Szwedami dobiegają końca « *nulla nostra Regnorumque nostrorum in illis habita ratione* »⁽²⁹⁾ i równocześnie odwoływał swego nadzwyczajnego posła do rokowań w Oliwie. Jak w r. 1570 w Szczecinie, tak teraz sprzymierzeńcy rozchodzili się z pewnym urazem. Tym dziwniejsze to, że obaj wychodzili z pokoju tego z pustymi rękami, właściwie pobici. Polska bardziej niż Dania. W traktacie welawsko-bydgoskim musiała uznać panem w Prusiech zdradzieckiego kurfürsta (1657), w Oliwie postradała znaczną część Inflant i razem z Danią pożegnała się z *dominium maris Baltici*, wreszcie, w Andruszowie musiała przepisać swą mocarstwowość na wschodzie Europy na rzecz znenawidzonej Moskwy.

Rok 1660 stanowi wyraźną granicę w dziejach polsko-duńskich, jak w dziejach obu narodów wogóle. Widać to na źródłach także. Ubywa ich do roku 1696, a te co są, nie mają ciężkiej wagi politycznej. Bałtyk był tym czynnikiem, który łączył Polskę i Danię i robił z nich « sąsiadów »; gdy tego czynnika zabrakło, stosunki między obu państwami rwały się. Ostatecznie więc musimy się zgodzić na sąd Wł. Czaplińskiego, który do nich zdaje się nie przywiązywać wagi, tak jak ich nie przywiązywała Rzeczpospolita szlachecka. Nie trzeba się temu zbyt dziwić. W Danii nie rozumiano istoty waśni polsko-moskiewskiej i jej głębszego, ogólnoeuropejskiego znaczenia. Królowie duńscy strzegli pokoju na Bałtyku a w polityce swej

służyli celom, przynoszącym im doraźne materialne korzyści. Była w tym pewna partykularna racja stanu, trudna do pogodzenia z uniwersalną, długofalową koncepcją polityki polskiej - obrony Chrześcijaństwa i Zachodu. Z tą koncepcją wystąpił po raz ostatni w Kopenhadze poseł polski Jan Gniński w pięknej anty-tureckiej mowie w r. 1667⁽³⁰⁾. Zrobiłaby ona wrażenie we Wiedniu lub w Rzymie, ale nie we Wersalu lub nad Sundem. Toteż głos jego pozostał głosem wołającego na puszczycy. Cóż się jednak dziwić protestanckiemu królowi Danii, skoro « *rex christianissimus* » Ludwik XIV nie zajął wobec Turków lepszego stanowiska.

O stosunkach polsko-duńskich po roku 1660 nie będą też mieli historycy wiele do powiedzenia. Pokój w Oliwie rozstawił dawnych sprzymierzeńców i przynajmniej królowie duńscy nie garnęli się do przymierza z Polską. Na ich usprawiedliwienie trzeba powiedzieć, że trudno im było wyznać się w drogach polskiej polityki po śmierci Jana Kazimierza. I tak Jan III Sobieski stał piękne listy z namiotu wezrya pod Wiedniem Chrystianowi V, ale usiłował pozyskać Szwedów do wojny przeciw Moskwie⁽³¹⁾. To się w Kopenhadze nie mogło podobać. August II znowu łączył się sekretnie z Fryderykiem IV i dzielił się z nim posiadłościami Szwedów po tej stronie Bałtyku. Warunkiem ich przymierza było, « *dass beede hohe contrahenten dahin angewandt sein sollen den Czar von der Muscou mit in diese confoederation undt vereinigung zu ziehen* »⁽³²⁾. Z tą chwilą współpraca polsko-duńska, tak jak ją pojmował ostatni z Jagiellonów zgubiła swój tradycyjny kierunek i zatraciła swój historyczny sens. Zwoje korespondencji między Augustem II a dworem duńskim z lat 1697 a 1724 nie mogą nas zmylić. Biję od niej obcość, przez język, język niemiecki i przez sprawy, które były sprawą elektora saskiego, ale nie sprawami Polski. Przecieramy też oczy, gdy w teczce z aktami Augusta II natrafiamy na list konfederacji generalnej w Sandomierzu, z 2.VI.1704, w którym po przypomnieniu starych, zapomnianych zdawałoby się przymierzy z lat 1419, 1510, 1563 i 1658 stany odwoływały się do króla duńskiego o pomoc przeciw Szwedom dla ratowania ginącej Polski: « *Non enim cadente Polonia stare poterit Dania, non in Ore Zuntico freto tam opima percipiet vectigalia, verius nulla, si Sueci sua carbasa explicabunt, et depopolatae regiones nostrae nullas commerciorum subministrabunt facultates* »⁽³³⁾. Historia nie związała losów Danii i Polski we wspólnym upadku, tak jak to przewidywali twórcy manifestu sandomierskiego. Ale jest on też czymś tak zbłąkany na tle dziejów polsko-duńskich w początkach XVIII wieku jak słowa o Polsce na scenie z Hamleta.

Zaczęły się te stosunki od związków krwi między Piastami i Folkungami, gdzieś koło roku 986 i gdy synowie Piastówny Świętosławy zasiedli równocześnie na tronach skandynawskich i angielskim, imię Polski głośno dźwięczało w *Ultima Thule*. Kończyły się one cicho 20 marca 1795, gdy ostatniemu posłowi w Polsce, hr. F. Lucknerowi notyfikowano upadek państwa polskiego i zawieszenie poselstwa duńskiego w Warszawie⁽³⁴⁾. Przeszło wiek czekała stolica Polski na jego powrót - gdy wrócił, stosunki nad Bałtykiem się zmieniały nie do poznania. Nie poznajemy tu wszak dawnych historycznych gospodarzy: Szwedzi-zdobywcy stali się narodem chyba najbardziej osiadłym w Europie; Duńczycy zatracili ducha Wikin-gów, choć wielkości dorobili się w pracy pokojowej i na oceanach. « Klucze do Bałtyku » nie leżą już w Kopenhadze, leżą raczej na Kremlu. Moskwa bowiem doszła w pochodzie na zachód tam, dokąd nie sięgały marzenia najśmielszych panslawistów i trzyma pod władzą cały południowy brzeg

Bałtyku. Historyczny rachunek zapłacili Niemcy. W ciągu jednej zimy postradali oni dorobek całego tysiąclecia na Bałtyku i przeżyli *Drang nach Osten* jakby *à rebours*. Na Hanzę patrzymy z współczuciem: Historycy żałować muszą zatrąty jej archiwów, przyjaciele ruin jej miast. Któż jeszcze został? Polska. Ta Polska, która chciała, aby Bałtyk był w równej mierze dla wszystkich, a jeśli wyciągała rękę po *dominium maris Baltici*, to tylko, aby powstrzymać pochód Rosji na zachód. Postradała ona wszystko prócz jednej rzeczy: wspomnienia dobrego sąsiedztwa z Danią.

Duńczycy i Polacy mogą sobie znów podać ręce przez Bałtyk i dawne pozdrowienie ich królów - «*bonus amicus et vicinus*» nabrało znów historycznego dźwięku. Trzeba go podtrzymać, ale jak? Przez ożywienie starych dziejów, przez wskrzeszenie martwej spuścizny, która wstydu nie przynosi i nie drażni serc, bo Polacy i Duńczycy są tymi narodami tu w zlewisku bałtyckim, które w ciągu tysiąca lat obcowania nie prowadziły ani razu między sobą wojny. Czy może być lepsze sąsiedztwo, czy może być wdzięczniejsza historia? Trzeba ją pisać a można ją pisać, bo źródła jest pod dostatkiem. Są one w całości, złożone w Kopenhadze. Trzeba je ruszyć, ruszyć nareszcie, bo aż do roku 1930 nikt ich nie ruszył, mimo że nie były one niedostępne, skoro dostał się do nich hr. Atanazy Raczyński jeszcze w r. 1830⁽³⁵⁾ a nie były tajne, skoro repertoria archiwalne pozwalały nawet poznać ich treść.

Wychodząc z założenia, że po wielkich dziejach zostają wielkie źródła i że źródeł tych szukać należy tam, gdzie był podmiot dziejów, niepodobna nie trafić do stolicy Danii, do tamtejszego Rigsarkivet, czyli Archiwum Królestwa Duńskiego. Tu się znajdują źródła do wielkich dziejów Bałtyku, w wieku XVI i XVII, na których dwu królów duńskich wycisnęło swe piętno. Jeżeli bowiem *dominium maris Baltici* należało do kogokolwiek, to do Danii, jeżeli jacykolwiek władcy wiązali z tą koncepcją pewną rację stanu, to byli to królowie Fryderyk II i Chrystian IV i król Zygmunt August. Toteż ktokolwiek chce pisać rzetelnie historię Bałtyku w tych dwu stuleciach, ten musi się udać do Kopenhagi i tu się zagrzebać w Archiwum Królestwa Duńskiego.

Kilka słów o tym Archiwum, w chwili kiedy Polski Instytut Historyczny w Rzymie przystąpił do wydania znajdujących się tam źródeł polskich.

III. Archiwum Państwowe w Kopenhadze.

Ci wszyscy co mają obycie z archiwami wiedzą, jak dalece poszukiwania archiwalne zależne są od stanu zbiorów, ich opisu i warunków pracy. Pod tym względem kopenhaskie Rigsarkivet przedstawia raj dla historyków. Źródła, które tu winny były trafić i są tu historycznie przynależne, trafiły tu już dawno a są tak opisane, że historyk nie powinien w nich zbłądzić. Jest to zasługą kilku pokoleń archiwistów, z których pierwsze zaczęło je układać wedle zasady proveniencji, ostatnie opisało w sposób wszechstronny i wyczerpujący.

Jak w wielu krajach na kontynencie tak i w Danii powstanie archiwum wiązało się z istnieniem kancelarii królewskiej, ta znowu z istnieniem kaplicy. Dopiero od r. 1340 mówić możemy o archiwum królewskim jako instytucji przechowującej dokumenty wagi państwowej, z początku XVI

wieku mamy nawet instrukcję dla kancelarii, w której znalazło się i miejsce na opis pracy archiwum ⁽³⁶⁾.

Osobliwością stosunków duńskich, na którą, obcy uczeni muszą zwrócić uwagę, było istnienie dwu kancelarii, a to Kancelarii Duńskiej (Danske Kancelli), która załatwiała wewnętrzne sprawy królestwa, z zagranicznych obsługiwała stosunki ze Szwecją i Moskwą, oraz Kancelarii Niemieckiej (Tyske Kancelli), której przypadły - wewnątrz obsługa księstw Szleswigu i Holsztynu, nazewnątrz sprawy z wszystkimi państwami, za wyjątkiem Szwecji i Moskwy. Podział na te dwie kancelarie nie był rygorystyczny nawet jeszcze w wieku XVI. Coprawda z Krzysztofem Bawarskim (1440-1448) zjawili się na dworze duńskim « niemieccy ludzie » i « niemieckie obyczaje », ale dopiero ze wstąpieniem na tron Fryderyka I (1523-33) wyłonił się osobny urząd kanclerza dla tzw. Kancelarii Niemieckiej i odtąd członkowie tej Kancelarii, poza kanclerzem samym, powoływani byli z Rzeszy.

Nie znaczy to, żeby Kancelaria Niemiecka już w XVI wieku była niezależnym organem administracji państwowej - to miało nastąpić dopiero po wprowadzeniu reformacji, ale i wtedy jeszcze nie było stanowczego przedziału między Kancelarią Duńską a Niemiecką. Zato związek między archiwum a kancelarią był ścisły aż do r. 1670, w którym zbiory oddane zostały pod pieczę archiwariusza i na stałe pomieszczone w Kopenhadze.

Korespondencję prowadził dwór duński w trzech językach: po niemiecku z cesarstwem, po duńsku ze Szwecją i Moskwą, po łacinie z wszystkimi innymi krajami. Co się tyczy Polski, to Jagiellonowie prowadzili sprawy z królami duńskimi po łacinie, Zygmunt III w sprawach szwedzkich po szwedzku, poza tym Władysław IV znowu przeważnie po łacinie a jego następcy wyłącznie po łacinie. Z Sasami przyszedł język niemiecki, « Rzeczpospolita » zato pisała po łacinie; tak też pisał król Stanisław August.

Przyjrzyjmy się teraz ustrojowi Kancelarii Niemieckiej, bo ona nas głównie obchodzi ze względu na istniejący w niej dział « Polen ». O jej urządzeniach przed rokiem 1670 wiemy mało co. To pewne, że wszystkie sprawy przychodzące do tej Kancelarii składano w dwu działach, a to:

1. Dział *wewnętrzny* - « Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling », któremu podlegał zarząd księstw Szleswigu i Holsztynu.

2. Dział *zagraniczny* - « Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling » /T.K.U.A./, w którym wyodrębniono:

a/ Część ogólniejszą - « T.K.U.A. Almindelige Del », oraz

b/ Część szczegółową - « T.K.U.A. Special Del ».

/a/ W części ogólniejszej pomieszczono wszelkie archiwalia, które nie stanowią dokumentu zagranicznego oryginalnego i powstały w Kancelarii Niemieckiej. Są tu więc:

1. Wszelkiego rodzaju repertoria archiwalne, mianowicie akt obcych,

2. Kopiariusze, to jest zbiory odpisów akt wychodzących i to oddzielnie dla korespondencji łacińskiej, oddzielnie dla niemieckiej,

3. Koncepty akt wychodzących, wpisanych lub niewpisanych do kopiariuszy, łacińskich i niemieckich.

/b/ W części szczegółowej pomieszczono wszelkie oryginalne akta obce, swoje tylko w odpisach i to jako załączniki.

Nie trudno dostrzec, że Kancelaria Niemiecka uporządkowana została ściśle wedle zasady *proweniencji*, to znaczy, że akta łączono według krajów pochodzenia, w obrębie każdego kraju w porządku chronologicznym.

Dla lepszego porządku wydzielono akta każdego kraju w trzy grupy - A, B, C.

W grupie A zespolono:

I. Korespondencję między panującymi /A I/,

II. Akta dotyczące stosunków politycznych między państwami, /A II/,

III. Akta odnośnie handlu i spraw morskich oraz « różne akta ».

Do grupy B - wcielono relacje posłów i rezydentów duńskich,

W grupie C - zespolono ich archiwalia z czasów sprawowania poselstwa.

Jeżeli możemy wogóle mówić o ideałach w archiwistyce, to Rigsarkivet w Kopenhadze zbliża się do tego ideału, tak ze względu na rozkład zasobów jak ich opisy. Jest ich w tej chwili 12 tomów drukowanych, objętych niekończącą się serią « Vejledende Arkivregistraturer ». Mało które archiwum może się poszczycić takimi opisami zbiorów, jak je ma w dwu tomach najbardziej nas obchodząca « Kancelaria Niemiecka »⁽³⁷⁾. Ułatwiają one rozejrzenie się w zasobach przed odwiedzeniem Rigsarkivet, na miejscu oszczędzają czasu na przeglądanie nie zawsze przejrzystych repertoriów. Dodajmy do tego, że po drugiej stronie ogrodu mamy dobrze wyposażoną Bibliotekę Królewską a bez przesady mówić będziemy o Kopenhadze jak o *El Dorado* dla historyków, których pociągają dzieje tak zacisznego dziś a tak burzliwego ongiś morza Bałtyckiego⁽³⁸⁾.

Pozostaje jeszcze sprawa wartości zbiorów kopenhaskich.

Historyczna wartość zbiorów Rigsarkivet wynika ze znaczenia Danii w północnej Europie i na Bałtyku conajmniej w wieku XVI i XVII. To nie podlega żadnej wątpliwości. Poza tym wartość ich polega na użyteczności w tym sensie, że ze względu na pełnię zasobów i dokładność ich opisu pozwalają one odtworzyć sprawy zagraniczne Danii tak, jak one się wyłaniały przed dworem duńskim a załatwiane były przez kancelarię królewską, żeby tak rzec z dnia na dzień. Rigsarkivet posiada bowiem:

1. Korespondencję obcą, jak przypuszczać można, w pełni i w oryginałach.

2. Odpowiedzi dworu duńskiego w odpisach i to w formie załatwiania sprawy w conceptach, w gotowej postaci w kopiariuszach. Już jest domiarem szczęścia, że *Latina* mają indeksy, co tymbardziej umożliwia ich wykonywanie.

Przy takim stanie rzeczy, po wielkich sprawach między Danią a obcymi państwami musiały zostać akta. Nie mogły one ani zaginać, gdyż były od wieków przechowywane, ani nie mogły się ukryć, bo mają swój archiwalny przydział.

To stanowi samo przez się bardzo korzystnie o wartości zbiorów kopenhaskich.

Czyż mamy przez to rozumieć, że « Polonica » i « Latina » i inne źródła w Rigsarkivet samo przez się wystarczą, aby przedstawić dzieje stosunków duńsko-polskich, i odwrotnie, czy stan zbiorów w Polsce jest taki, że zwalnia w tym przedmiocie z korzystania ze zbiorów duńskich? Bynajmniej. W związku z tym, pragnę zwrócić uwagę na następujące rzeczy:

1. Stan. Bodniak opracował źródłowo monografię o kongresie szcze-

cińskim bez akt z Rigsarkivet, korzystał zato ze zbiorów Muzeum XX. Czarторыskich w Krakowie, z Biblioteki Jagiellońskiej, w Warszawie z Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Uniwersyteckiej, dalej ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej i Archiwum Miasta Gdańska. Należałoby ustalić, jaki jest stosunek jego polskich źródeł archiwalnych do duńskich źródeł archiwalnych. On sam, gdy się z tymi ostatnimi zapoznał, uważał, że one tylko potwierdzają jego wywody o udziale Zygmunta Augusta w « realizacji kongresu » w Szczecinie. Wynika z tego, że przynajmniej w jego mniemaniu są one zbędne, dla opracowania dziejów tego ważnego wydarzenia, gdyby je nawet ująć tylko z polskiego stanowiska. Na to się zgodzić niepodobna. Inna rzecz, że autor rozporządzał źródłami własnymi, których w tej mierze też pominąć nie można, dziwne tylko, że szwedzki historyk, opracowujący historię upadku Zakonu w Inflantach 1558-1562, przynajmniej z źródeł krakowskich nie miał większego pożytku ⁽³⁹⁾.

To odnosi się do lat 1562-1570.

2/. Wł. Czaplński ogłosił już « Acta Poloniae Maritima » do dziejów floty polskiej, 1632-1641 /część I/ i do sporu Gdańska z królem polskim o cła morskie, 1632-1641 /część II/ ⁽⁴⁰⁾. Jak dotąd autor się na Rigsarkivet nie obłowił. Dało mu ono zaledwie 24 dokumenty, na ogólną ich liczbę 403, gdy Gdańsk ich dał 255, Kraków 59. Ważniejsze jest to, że wykorzystał on *oryginalne* listy Władysława IV do Chrystiana IV /T.K.U.A. Polen. A I 3/ - razem 17, przyczym podaję istnienie kopij w zbiorach polskich. Gdyby urzędzenia kancelarii polskiej odpowiadały urządzeniom kancelarii duńskiej, to moglibyśmy się spodziewać znalezienia kopij oryginalnych listów Władysława IV w zbiorach polskich. Tak nie jest. Kopij takich znalazł autor w Bibliotece Jagiellońskiej 5 /część I: nr. 22, 56, 59, 89, 101/, w Archiwum Głównym Akt Dawnych 2 /część I: nr. 7, 26/, dla reszty listów kopij brak. Wynika z tego, że archiwa polskie nie dają pełnego obrazu korespondencji między Władysławem IV a Chrystianem IV w latach 1632-1641 ⁽⁴¹⁾.

3. W jednym wypadku przytacza Wł. Czaplński « Odpowiedź Chrystiana IV posłowi polskiemu Gerardowi Denhoffowi », daną mu 20 stycznia 1633 we Frederiksborgu. Odpowiedź ta znalazła się w *kopii* tam, gdzie w myśl urzędzeń archiwum kopenhaskiego winna była się znaleźć. To jest w T.K.U.A. Almindelige Del, Latina, natomiast *oryginal* pisemnej odpowiedzi, jaką w takich wypadkach wręczał dwór posłowi, z przeznaczeniem dla króla, winien się być znaleźć w zbiorach polskich. Tu go nie ma i autor przytoczył dokument z kopii w archiwum kopenhaskim.

Jest to dowód, że Rigsarkivet jest bogatsze w « Polonica », niż zbiory polskie w « Danica ». Wniosek ogólny jest z tego taki, że dziejów stosunków polsko-duńskich tak jak one się kształtowały w zależności od Bałtyku, nie można pisać ani wyłącznie w Polsce, ani w Kopenhadze. Pozostaje pytanie, co przedstawiają jedne i drugie dla historii zlewiska bałtyckiego wogóle, dla sąsiedztwa polsko-duńskiego w szczególności.

To uświadomią nam dopiero przyszłe badania, ale już dziś można założyć bez obawy o przesadę lub pomyłkę, że bez zbiorów Rigsarkivet nie można pisać dziejów Europy północnej, i wschodniej nawet, w okresie lat 1525-1660. Nie wystarczą one na następny okres, gdzieś po rok 1720, gdyż podmiot dziejów bałtyckich przesunie się na Wazów i w Sztokholmie historyk będzie musiał szukać głównych źródeł do dziejów Europy północnej w tym czasie ⁽⁴²⁾. Dla nas w tym miejscu istnieje pytanie: Czego może się

po zbiorach kopenhaskich spodziewać polski historyk i jak się winien do nich zabrać?

Ogłaszając w r. 1931 artykuł p.t. Akta polskie w Archiwum Państwowym w Kopenhadze, mogłem u czytelnika wzbudzić przekonanie, że podaję całość źródeł do dziejów stosunków polsko-duńskich, znajdujących się w Rigsarkivet. Tak nie jest. Wykaz sam pozostaje w mocy, bo podaje istotnie wszystkie «Polonica» w tymże archiwum, ale nie obejmuje wszystkich źródeł do dziejów sąsiedztwa polsko-duńskiego. Z tego stanowiska artykuł wymaga uzupełnień a źródła same omówień. Celem niniejszych uwag jest też: 1. Zwrócenie uwagi na te działy Rigsarkivet, które leżą poza Kancelarią Niemiecką i działem «Polen», a winny zająć polskiego historyka, są to: a/. Księgi cła w Öresundzie i b/. Pergaminy, oraz 2. Omówienie działu T.K.U.A. Polen, który znany jest z artykułu, wymaga niemniej oceny ze względu na różną wartość poszczególnych jego części.

IV. Księgi cła öresundzkiego.

Prawie w tym samym czasie, kiedy pobita flota Lubeczian schodziła z Bałtyku, bawił w Hamburgu sekretarz cesarski Maksymilian Transylvanus i przesłał stamtąd regentce Niderlandów, Marii Austriaczce, relację, o stosunkach gospodarczych nad Bałtykiem⁽⁴³⁾. Podnosi bogactwa Polski, potęgę Gdańska i wypchnięcie Hanzy z handlu bałtyckiego przez Holendrów. Radca cesarski nie dotrzegł jednak jednej rzeczy, mianowicie, że na całym tym wspaniale rozwijającym się negocjum bałtyckim położyli już rękę Duńczycy. Jak się to stało?

Handel na Bałtyku gdzieś do połowy XV wieku to był, mimo fortun hanzeatów, handel mały. Ograniczał się do wymiany płodów leśnych za śledzie, sól i rękodziela, nie sięgał głęboko w zaplecze zlewiska i skupiał się w Lubece. Natomiast cieśniny duńskie, mianowicie Sund, nie miały dla żeglugi większego znaczenia. Nie tu były aż do tego czasu «klucze» do Bałtyku. Ale już w drugiej połowie XV wieku zaczęli się tym właśnie Sundem wkradać na Bałtyk Holendrzy i usiłovali nawiązać bezpośrednie stosunki z tubylcami. Lubeka od razu się spostrzegła, komu to grozi i do czego to prowadzi. To też zwróciła się przeciw intruzom i cała jej heroiczna walka z Danią w latach 1534-1537 to była walka o Sund z Duńczykami a o handel bałtycki z Holendrami.

A było o co walczyć, bo handel na Bałtyku rozwinął się od początków XVI wieku do rozmiarów niewymarzonych w Lubece w dobie jej rozkwitu. Królowie duńscy dawno sobie uświadomili korzyści z posiadania Sundu, który umożliwiał otwieranie i zamykanie Bałtyku, czyli oddawał cały handel bałtycki na ich łaskę i niełaskę. Nie dziw, że już przed rokiem 1430 zaczęli tu wybierać cło, ściągali je w następnych wiekach i utrzymali prawnie aż do r. 1857⁽⁴⁴⁾. Od początku XVI wieku uświadamiano też sobie w całej Europie, że posiadanie Sundu jest równoznaczne z *dominium maris Baltici* a uzyskane dochody są podstawą gospodarczą Danii.

Inna rzecz, że aż do r. 1906 nie mieliśmy dość jasnego pojęcia ani o rodzaju, ani o rozmiarach handlu na Bałtyku. Mieliśmy źródła drugorzędne po rozmaitych archiwach bałtyckich, ale nie mieliśmy źródeł statystycznych, któreby pozwoliły przedstawić handel bałtycki w całej pełni

i przez długie okresy. Ze danych takich mogą dostarczyć księgi cła öresundzkiego, wiadano, ale sam ich ogrom odstręczał historyków od ich wykorzystania a zakłady naukowe od ich wydania⁽⁴⁵⁾. Tak więc czekały one na wydawcę. Znalazł on się w osobie duńskiej uczonej Niny Ellinger Bang, która pozyskała nakładcę w znanej instytucji duńskiej *Carlsberg Fondet*. Kiedy w r. 1906 ukazał się I tom *Tabeller over Skibs fart*⁽⁴⁶⁾ *gennem Öresund*, odrazu wszyscy się spostrzegli, że mamy tu kopalnię wiedzy nie tylko do dziejów duńskich, czy bałtyckich, ale do dziejów powszechnych wogóle. D. Schäfer pierwszy uznał wydanie Ksiąg öresundzkich za potrzebę nauki międzynarodowej a gdy zostało ono zagrożone, autorytetem swoim wymógł dalsze ich wydawanie.

Przerwane w r. 1939, ukończone w r. 1953⁽⁴⁷⁾, dzieło Niny Ellinger Bang musi wzbudzić admirację u tych wszystkich, którzy mają świadomość ogromu źródeł i trudności metody statystycznej. Od samego początku bowiem jasne było, że Ksiąg nie można ogłaszać w oryginalnym stanie, lecz trzeba je ująć w statystyki. Tak czy owak Księgi öresundzkie są źródłem, które nie powinno leżeć niewykorzystane, pod warunkiem, że sobie uświadomimy ich wartość naukowo-historyczną. A tu się właśnie drogi historyków rozchodzą. Krytyka, której nie brakło od chwili pojawienia się pierwszego tomu, szła w dwu kierunkach, a to: 1. Ustalenia wiarygodności Ksiąg celnych i 2. Stosunku Tablic do Ksiąg samych⁽⁴⁸⁾. Z tego stanowiska dokonał wszechstronnej krytyki Ksiąg i Tablic duński historyk Aksel E. Christensen, przy pomocy archiwów holenderskich⁽⁴⁹⁾.

Nie jest mi dane przedstawić ani wyników żmudnych dociekań duńskiego uczonego, ani jego metody, opartej po części na metodzie statystycznej Eli F. Heckschera. Zresztą, aby jego wywody zrozumieć, należałoby uwzględnić olbrzymią, ciągle narastającą literaturę naokoło Tablic, które, po ukończeniu ostatecznym wydawnictwa, umożliwiają pełną krytykę⁽⁵⁰⁾. Żmudne to zadanie zostawiam polskim historykom, którzy mają obecnie w swym posiadaniu, jakże strasznie spustoszone, dawne zbiory miasta Gdańska i spotkają się napewno z dobrym przyjęciem w Kopenhadze. Oczekiwać można od nich dwu rzeczy:

1. Zbadania, czy archiwalia gdańskie pozwolą na taką korektę Ksiąg öresundzkich, co archiwalia holenderskie⁽⁵¹⁾. Twierdzenie Aksel E. Christensena, że « *Dutch customs accounts from this period have not been handed down, and customs accounts from Baltic ports are of so sporadic an occurrence that they must a priori be left out of consideration* » nie powinno zrażać polskich historyków, bo autor duński korzystał z archiwum gdańskiego pośrednio, zresztą należałoby próbować zadania przy pomocy innych źródeł. Te są. Wystarczy wskazać na krytykę Cz. Biernata z pracy D. Krannhalsa o Gdańsku i handlu wiślanym, krytyce możliwej tylko dzięki takim archiwaliom jak « zestawienie eksportu i importu zboża gdańskiego za lata 1649 do 1745 » /!/, albo statystyki zboża przywożonego z całej Polski do Gdańska od r. 1674 i wielu innych⁽⁵²⁾.

2. Ogłoszenia repertorium źródeł gdańskich do ogólnych spraw bałtyckich, co nie wyklucza równoległego ogłaszania Akt do dziejów Polski na morzu. Wiemy, że kryją się tu rzeczy nowe⁽⁵³⁾, niedostrzeżone przez historyków polskich, w tym i Stanisława Bodniaka, który ze zbiorów gdańskich korzystał jeszcze przed wojną.

Trud jest wielki, ale historycy polscy muszą go podjąć, jeżeli nie mamy przyjąć obrazu handlu i polityki handlowej Polski tak jak nam

go przedstawili Roman Rybarski i Stanisław Kutrzeba. Prawda, że musimy tu być przygotowani na najgorsze. I źródła przygodne i Tablice cła öresundzkiego, nawet gdybyśmy w nich dokonali zasadniczych poprawek, pozostaną dowodem, że Polska była w XVI wieku śpichlerzem Europy a Gdańsk metropolią handlu bałtyckiego. Niestety, handel Gdańska to nie był handel Polski, jego sprawy morskie, to nie były sprawy morskie Rzeczypospolitej. Tak też wyglądał stosunek do Rygi. Tragedią było, że i królowie i szlachta zdawała sobie z tego sprawę, choć dopiero ujawnienie źródeł mogło wszystkim uświadomić, że Polska była w XVI i XVII wieku taką ofiarą wyzysku tych dwu miast, jaką nie była może nawet Dania i Norwegia w okresie samowoli Hanzy na Bałtyku w wieku XIV i XV⁽⁵⁴⁾.

Krótko mówiąc, *dominium maris Baltici* czeka na nowe opracowanie, które będzie usprawiedliwione pod warunkiem, że je wyprzedzi ocena Ksiąg celnych i Tablic öresundzkich przy pomocy archiwaliów gdańskich.

V. Dział pergaminów.

Drugim działem Rigsarkivet, nieobjętym Kancelarią Niemiecką, to zbiór pergaminów: Pergamentssamlingens Udenrigske Afdeling. Obejmuje on:

A. Listy i traktaty do r. 1700,

B. Traktaty z lat 1700-1770.

Zespół A opisany został w repertorium p.t. Det kongel. Geh. Arch. Registrature, nr. 14, w którym na str. 361-6 jest wykaz polskich pergaminów. Ułatwiają poznanie tego działu drukowane regesta, repertoria i wydawnictwa źródeł, umożliwiające wyłowienie rzeczy polskich w zbiorach duńskich. Są to:

1. Regesta Diplomatica Historiae Danicae, 822-1660.

2. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis, 1085-1513.

Różnica między Regestami a Repertorium jest ta, że gdy pierwsze podają wszystkie źródła dyplomatyczne bez względu na ich pochodzenie byle tylko dotyczyły historii Danii, to Repertorium podaje tylko dokumenty duńskiej proveniencji a to w wyciągach z dokumentów nieogłoszonych i z objaśnieniami odnośnie wszystkich dokumentów z okresu średniowiecza.

3. Diplomatarium Christierni Primi.

Jest to zbiór dokumentów z archiwum kopenhaskiego z okresu długiego panowania króla Chrystiana I z lat 1448-1481.

4. Diplomatarium Danicum. Diplomatariusz ten kończy się w tej chwili na tomie VIII i roku 1352, toteż poza dokumentami przymierzy polsko-duńskich z lat 1315, 1350 inne pergaminy polskie doczekają się tu wydania.

5. Zbiór traktatów duńsko-norweskich z lat 1523-1770. Ma on za podstawę znajdujące się w Rigsarkivet traktaty między Danią a obcymi państwami. Ostatni tom kończy się na r. 1700, a więc na tym samym roku co pergaminy, nadaje się zatem do porównania z polskimi pergaminami i działem Polen A I 1 - o czym jeszcze będzie mowa.

Wydaje się rzeczą wykluczoną, aby jakiś polski dokument średniowieczny w zbiorach duńskich mógł się ukryć przed wydawcami Regestów

i Repertorium, raczej możemy tu znaleźć rzeczy o Polsce z obcych wydawnictw, które się mogły ukryć przed polskim historykiem. Inaczej ma się rzecz z dyplomami duńskimi w obcych zbiorach, w tym i zbiorach polskich. Wbrew wszelkim oczekiwaniom, w r. 1956 odkrył Allan Mohlin list króla duńskiego Eryka Menveda dla metropolii ryskiej, który to list wydawcy Dyplomatariusza duńskiego ogłosił krótko przed tym z wadliwych odpisów u A. Hvidfeldta i M. Dogiela. Tymczasem oryginał leży w Krakowie, w zbiorach Muzeum Narodowego i stamtąd go A. Mohlin wydał⁽⁵⁵⁾.

Powstaje też pytanie, czy wszystkie listy polskie dotarły do działu Pergaminów. Dla przykładu: « *Aussländisch Registrant de Anno 1540* » /T.K.U.A. Alm. Del. 19, ff. 120-122 a/ podaje: « *Schreibenn an Ko: W: zw Polenn belanngennende die vnneynigkeyt zwishenn K. Mat. zu Dennemargken vnnd pfalz graff Friderichenn* » z 19.VI.1540, w którym król Chrystian odpowiada Zygmuntovi I na jego list, « *datirt zu Cracaw denn 10 Aprilis disses jars* » /1510/. Listu tego niema, ani w dziale Pergaminów, gdzieby mógł być, ani w dziale A I 1, gdzie być powinien. Więc albo zaginął, albo został przełożony do innego działu.

Dział pergaminów w Rigsarkivet jest niewątpliwie ubogi i w zbiorze traktatów Danii i Norwegii z obcymi państwami znalazły się tylko cztery traktaty - z lat 1563, 1570, 1585 i 1657. Traktaty z lat 1694-1698 zaliczyli natomiast wydawcy, nie bez słuszności, w poczet traktatów pod « *Sachsen* ». Można się pytać, czy to ubóstwo pergaminów odpowiada ubóstwu stosunków politycznych między Danią a Polską. Oceniając je ogólnie, chciałoby się rzec, że jest ich zbyt mało, aby mogły świadczyć o zażyłości stosunków między obu państwami a są zbyt odległe od siebie, aby były dowodem ich ciągłości. Mamy je z lat 1350, 1363, 1419, 1458, 1459, 1462, 1516, 1557/2/, 1563/2/, 1570, 1573, 1585/2/, 1657/2/, 1658, 1698/11, 1699/3/. W całości dział A pergaminów obejmuje tylko 32 dokumenty, przyczym co cenniejsze zostały wydane, niektóre po kilkakroć. Jest to ujma dla ich wartości zażytkowej, choć prawdą jest, że niektóre zostały wydane dawno, inne mieszczą się w niedostępnych czy trudno dostępnych wydawnictwach.

B. Drugi zbiór w Pergamentsamlingens Udenrigske Afdeling stanowią traktaty z lat 1700-1770: Traktater 1700-1770.

Zbiór posiada staranny wykaz p.t. Traktat-Repertorium fra Aar 1700 at regne anlagt af Tyske Kancelli fört videre af Departementet for de udenlandske Affaerer og af Udenrigsministeriet, w którym na str. 131-4 jest wykaz polskich traktatów.

Zbiór polski obejmuje w całości stosunkowo dużo, bo 18 dokumentów z krótkiego okresu lat 1709-1713. Jeżeli dodamy do tego 14 dokumentów z działu pergaminów z lat 1698-1699, wyjdzie nam, że za okres lat 1698-1713 mamy 32 dokumenty, podczas gdy z okresu 1350-1658 mamy ich tylko 18. To nas nie powinno mylić. Traktaty z lat 1698-1713 są wyrazem osobistej polityki Augusta II. Nie zawierała ich « Rzeczpospolita », na sejmie albo przez swych posłów, przeciwnie zawierane one były na obcej ziemi - w Kopenhadze, Dreźnie, Poczdamie, w obozie pod Stralsundem, w Szleswigu i Hamburgu, i przez tajnych doradców Sasa-elektora. Toteż oba zbiory, pergaminów i traktatów nie dają nam nawet w przybliżeniu obrazu historycznych stosunków między Danią a Polską w latach 1350-1770. Źródeł do ich dziejów szukać musimy w Kancelarii Niemieckiej, mianowicie w Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling.

VI. Kancelaria Niemiecka.

Dział « Polen » w Kancelarii Niemieckiej ułożony jest na tych samych zasadach, co inne « kraje ». Musimy więc i tu odróżnić « Polonica » /Grupa A/, od rzeczy obcych, obejmujących relacje i archiwa posłów duńskich w Warszawie /Grupy B i C/. Jest zrozumiałe, że podstawową wartość źródłową ma dział A I z listami polskich królów. Gdybyśmy przyjęli zasadę, że liczba listów daje obraz natężenia stosunków politycznych między monarchami, rzecz przedstawiałaby się następująco:

Zygmunt I /lata 1526, 1527, 1539, 1542, 1547/	5 listów,
Zygmunt August /1552 - 1572/	75 »
Stefan Batory /1577-1583/	9 »
Zygmunt III /1587-1632/	72 »
Królewicz Władysław /lata 1623-1630/	5 »
Król Władysław IV /1632-1648/	84 »
Królewicz Jan Kazimierz /1636/	2 »
Król Jan Kazimierz /1648-1668/	37 »
Królowa Cecylia Renata /1637/	1 »
Królowa Luiza Maria /1657-1662/	3 »
Michał Wiśniowiecki /1669-1672/	4 »
Królowa Eleonora /1673, 1674/	2 »
Jan III Sobieski /1674-1685, 1696/	18 listów.

Z Augustem II obliczenia zawiodą, król ten nie ograniczał się do pisania listów uroczystych, monarszych, tak jak wszyscy poprzednicy jego, lecz pisał nawet « liściki » o charakterze prywatnym, jeśli nie wręcz poufnym. Niemniej, korespondencja pierwszego Sasa z dworem duńskim przyniata. Jedynie z lat 1699-1724, mamy jego listów 157, z jednego roku 1712 aż 28.

August III nie przemęczał się korespondencją z dworem duńskim, jego listów mamy w dziale A I 1 - 47, Stanisława Augusta z lat 1764-1770 tylko 5.

W całości dział A I Polen obejmuje ok. 450 listów dworu polskiego z królami Danii z lat 1526-1770. Jest tego więc nie dużo, jak na dwa państwa, które morze skazało na sąsiedztwo, wrogowie na współpracę.

Dział A II ma stosunkowo mniejsze znaczenie od działu A I. Ogólnie biorąc, są tu ułożone w siedmiu tekach, w porządku chronologicznym « allegata » do korespondencji królewskiej, obok tego źródła do spraw politycznych między Danią a Polską, z lat 1419-1770.

Z działem A III schodzimy już do tak typowych dla wszystkich archiwów a tak pociągających historyka działów « Diversa » i « Miscellanea ». Zrąb tego działu stanowią niemniej oryginalne źródła do dziejów żeglugi i handlu, są już jednak odpisy akt i nawet druki.

Wolno nam założyć, że grupa A, mianowicie działy A I i A II obejmują wszystkie « Polonica » kopenhaskie, gdyż po 1. dział « Polen » został ułożony jak inne wedle zasady proveniencji, po 2. wszystkie archiwalia historyczne w Danii są dziś skupione w Rigsarkivet, wreszcie 3. Archiwum to nie poniosło strat w zbiorach. Jednym słowem, mamy tu pełną, uporządkowaną i dobrze opisaną podstawę do badań historycznych, tak jak je może dać archiwalna instytucja państwowa.

VII. « Polonica » kopenhaskie a historiografia bałtycka.

Byłoby jednak grubym nieporozumieniem, gdybyśmy przyjęli, że dział A daje pełną podstawę do poznania historycznych stosunków polsko-duńskich przed r. 1770. Daleko do tego. Nie mówiąc już o bogatym dziale relacyj posłów duńskich w Warszawie /29 tek/ i jeszcze bogatszym dziale ich archiwów /Polen - B, C/ źródła do dziejów polskich są poza « Polen », poza Kancelarią Niemiecką « działem szczegółowym » i nawet poza samą Kancelarią Niemiecką. Na źródła te zwracam po kolei uwagę.

1. Poza działem Polen.

a/. Tu wymienić należy T.K.U.A. Special Del: Danzig. Mamy tu:

— 3 teki listów rady Gdańska od 1524 do 1770; jedynie z lat 1524 do 1570 jest ich 99. /A I/.

— Akta do politycznych stosunków Gdańska 1533-1700, 3 teki /A II/.

— 3 teki « diversa » /A III/.

W takiej teczce A III 7 jest dużo nieużytków, niemniej w całości zawiera ona dużo rzeczy do kaprów z lat 1567-1569. Uwagę zwraca « Register » towarów, jakie « de Dantzker Fribyttther » zabrali kupcom kopenhaskim, wartości 40.071 i pół talara. Szczególne znaczenie ma teczka A II 5 oraz A III 8 z źródłami do krytycznego roku 1577.

b/. Ponieważ Prusy Książęce należały formalnie do Polski w latach 1525-1657 a wiadomo jak żywe były stosunki między Albrechtem II i jego następcami a królami polskimi, żaden historyk nie może sobie pozwolić na opis spraw bałtyckich Polski bez zapoznania się z działem T.K.U.A. Preussen.

Jest tu teczka do lat 1525-1643 wprost odnosząca się do stosunków między Prusami a Polską /A III 11/, ale i w teczce A II 9 mamy sprawy polskie, mianowicie z okresu dojrzewania traktatu duńsko-polskiego z roku 1563.

2. Poza T.K.U.A. Speciel Del.

T.K.U.A. Almindelige Del:

— nr. 2-37. Są tu akta do kaprów i cła öresundzkiego.

— 3 nr. 77. 1419-1583 « Bundtnusse etc... ». Tu są « pacta de anno domini 1505 », i akta « amicitia et foedus » między Zygmuntem I a królem duńskim Janem /W Rep. Dipl. Regni Dan. II, 5, nr. 10501-2 oba źródła są pod T.K.U.A. Almind. Afd. nr. 486 a/.

— 1, nr. 134. Teka « 1658-1660 Danica, Allemannica, Gallica, Polonica... ».

— 3, nr. 97. 1657-1713 « Copeyen einiger zwischen denn Königen zu Dännemarck, Norwegen etc. und denen Königen in Pohlen geschlossenen Tractaten ».

3. Poza Kancelarią Niemiecką.

Danske Kanc. Udenrigske Afdeling:

— 2, nr. 7. 1673-74 « Polniske Acta ».

— 2, nr. 13. 1670-76 III « Polniske Acta ».

Wszystkie te fascykuly akt należy przebadac, bez wzgledu na to, czy one przyniosą, czy nie przyniosą plonu w postaci rzeczy nowych i oryginalnych.

Ale i to nie wystarczy. Musimy stać na stanowisku, że zbiory kopenhaskie pozwalają nam w pierwszym rzędzie poznać sprawy bałtyckie tak jak je załatwiał dwór duński. W zgodzie z tym możemy przyjąć zalecenie duńskich archiwistów, aby wszędzie tam, gdzie istnieją kopiarusze, od nich zacząć badania, a gdzie ich nie ma, od działu conceptów. Nie dają opisu jednych i drugich, gdyż znajdziemy je opisane w Tyske Kancelli II. Dla historyków polskich mają głównie znaczenie *Latina* /T.K.U.A. Almind. Del, nr. 6-14/, gdyż obejmują lata 1563-1661, czyli okres przełomowy w dziejach Bałtyku a wyjątkowy w stosunkach polsko-duńskich. Ułożone w 7 tomach, pisane nadzwyczaj starannie i opatrzone indeksami są łatwe do wykorzystania. Wartość kopiaruszy łacińskich polega też i na tym, że *oddają wiernie oryginał*, czego najlepszym dowodem są takie uwagi, jak: «*Perscribat Eucharius Schein Misnensis 14 Aug. 1571. Collationata*» /Lat. 6 f. 230 v./ albo «*Collata omnia cum scriptorum autographis à Casparo Paselico et collegis et absolutus labor iste, die XX^a Xbris A^o 1573*» /f. 261/. Jeżeli tedy oryginałów pism do Polski nie ma dziś w zbiorach polskich, *Latina* dają je, jak mniemam w pełni i w uwierzytelnionych odpisach.

Jak dział Polen A I 1 liczbą listów polskich królów, tak też «*Latina*» liczbą listów duńskich królów dają pewien obraz natężenia stosunków politycznych między Danią a Polską; podają kilka cyfr:

I tak w latach 1563-71 wyszło z dworu duńskiego: 46 listów do Anglii, 32 do Francji, 22 do Szkocji, do Polski: 55 do Zygmunta Augusta, 6 do innych. Zato w latach 1586-1599 będzie ich tylko 15, poczyni w latach 1616-1631 stosunek zupełnie się odwraca. Takim będzie ten stosunek, choć nie tak rażący w latach 1632-1651, kiedy listów do Anglii będzie 127, do Francji 88, do Polski 78. Ta dysproporcja listów między Anglią a Polską potwierdza z jednej strony spadek znaczenia Polski na Bałtyku, przynajmniej tak jak go oceniano w Kopenhadze a wzrost znaczenia Bałtyku dla Anglii w XVII wieku tak jak go ocenił ze względu na potrzebę polskiego drzewa współczesny historyk: «*It was therefore an object of the first importance to our statesmen to keep open the entrance to the Baltic for English trade, and to prevent that inland sea from falling into the hands of any power, whether Denmark, Sweden or Russia. We sought the balance of power in the Baltic hardly less assiduously than we sought the balance of power in Western Europe*». Dodaje angielski autor, że chociaż zaczął się dopływ drzewa z Ameryki - «*the Baltic remained the main source of our foreign supply*»⁽⁵⁶⁾.

Latina, mimo że zawierają tylko odpisy, przedstawiają dużą wartość dla rozeznania stanu źródeł archiwalnych duńskich i polskich i ich rozpracowanie winno być uznane za jedno z pierwszych zadań nauki polskiej. Co tu należy zrobić?

Jak była mowa, kopiarusze łacińskie zawierają pełnię uwierzytelnionej korespondencji dworu duńskiego do królów polskich, stanów polskich i dygnitarzy kościelnych i świeckich. Pytanie - czy ta korespondencja zachowała się w Polsce. W jednym przynajmniej wypadku mamy dowód, że nie. Oto Wł. Czaplński ogłosił jeden a wskazał na drugi dokument z działu «*Latina*», przyczym oba winne były być pomieszczone w polskiej kancelarii królewskiej. Należałoby tedy wyłowić korespondencję królów duńskich w zbiorach polskich i zestawzić ją z kopiaruszami, ujawniając zaginione oryginały duńskie przy pomocy odpisów w «*Latina*». Razem z

korespondencją królów polskich do dworu duńskiego winno nam to dać pełnię korespondencji między dworem polskim i duńskim z najważniejszego okresu stosunków polsko-duńskich i czynnego udziału Rzeczypospolitej w sprawach bałtyckich w latach 1563 - 1661.

* * *

Niniejsze uwagi pisałem z myślą o historykach polskich, z chęcią wskazania potrzeb, możliwości i pożytku wykorzystania zbiorów kopenhaskich. Dotąd do historyków polskich nie miały one szczęścia. Jak to wythumaczyć, skoro polska historiografia bałtycka liczy dobre półwieku a ciągała nie byle jakich historyków?

Pierwsza generacja, do której należeli A. Czołowski, A. Szełągowski, L. Kubala i Wł. Konopczyński Kopenhagi unikała; druga, do której zaliczali się S. Bodniak, K. Lepszy, K. Piwarski i Wł. Czapliński też stroniła od Rigsarkivet i oglądała się raczej na Sztokholm; trzecia, oprócz, że zabrała się do spraw hanzeatyckich, podjęta pomysł S. Bodniaka wydania źródeł do dziejów morskich Polski i pomysł ten rozbudowała do XII tomów⁽⁵⁷⁾. Możemy plan tego wydawnictwa podziwiać, ale jego wykonanie oglądać będzie chyba drugie pokolenie po nas. Jak dotąd, ukazały się tylko, i to w odstępie dziewięciu lat, dwie części « Acta Poloniae Maritima », odnoszące się do polityki jednego Władysława IV. W obu tomach Wł. Czapliński wykorzystał zbiory Rigsarkivet w Kopenhadze.

Poza tym korzystali z nich przed wojną K. Małeczyński, J. Jasnowski i St. Bodniak, po nich A. Kersten. W Rigsarkivet nie był z nich żaden prócz Stanisława Bodniaka. Jest zaiste dziwne, że i L. Kubala i A. Szełągowski, pomimo troski o jak najszerszą podstawę źródłową dla swych prac o sprawach bałtyckich i duńskich obywali się bez zbiorów duńskich i jakby o nich nie wiedzieli. Wyjątek stanowi tu Wł. Czapliński. « Studium — pisze on — oparte na dokumentach, które odnoszą się do stosunków polsko-duńskich, natrafiło na duże trudności. Burzliwa przeszłość Polski sprawiła, że można znaleźć bardzo niewiele materiałów w polskich archiwach, dotyczących stosunków między tymi dwoma krajami w owym okresie. Z dyplomatycznej korespondencji tylko fragmenty zachowały się w *Libri Legationum* w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, oraz w nieocenionych Tekach Naruszewicza w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie. Tak więc zasadniczego materiału trzeba było szukać w kopenhaskim Rigsarkivet, gdzie korespondencja z Polski (w oryginale) została dość dobrze przechowana i gdzie również znajdują się kopie listów wysyłanych do Polski wraz z instrukcjami i propozycjami, oraz diariusze posłów... »⁽⁵⁸⁾.

Tak więc zbiory duńskie trzeba wyzyskać, ale jeżeli mamy to uczynić, unikajmy pewnych błędów.

1. Co innego jest wskazywanie problemów naukowych i układanie hierarchii potrzeb badawczych, a co innego strzeliste syntezy i olśniewające, ale oderwane od źródeł, koncepcje. Tych należałoby zaniechać aż do czasu zdobycia nowych źródeł. Czego nam potrzeba, to opracowywania problemów, niekoniecznie podporządkowanych « walce o Bałtyk ». Pewną drogę wskazują tu odbywające się pod patronatem *Centre National de la Recherche Scientifique* międzynarodowe kollokwia w sprawie historii spraw morskich.

2. Warunkiem jest tu wykorzystanie nowych źródeł i to z wszystkich

archiwów Europy Północnej i poza nią i rozpatrywanie wydarzeń w ich ramach powszechno-dziejowych.

3. Dla okresu lat 1525-1660 źródeł tych należy szukać w pierwszym rzędzie w Archiwum Państwowym w Kopenhadze, od roku 1625 też i w archiwach szwedzkich, od roku 1660 raczej w Archiwum Państwowym w Sztokholmie ⁽⁵⁹⁾.

Obcy uczeni zabrali się do wykorzystania archiwów europejskich, w Sztokholmie, Kopenhadze, Londynie i w Gdańsku nawet i skupiają się w badaniach nad wybranymi zagadnieniami. Długi ich poczet. Początek zrobił tu najpewniej Szwed Sture Arnell ⁽⁶⁰⁾, któremu zawdzięczamy ogłoszenie niektórych dokumentów z działu T.K.U.A. Polen A II 7. Obok niego oryginalne studia przeprowadzili P. Colding ⁽⁶¹⁾, Per Nyström ⁽⁶²⁾, A. Attman ⁽⁶³⁾, dalej Ursula Vosges ⁽⁶⁴⁾, J. Schreiner ⁽⁶⁵⁾, M. S. Anderson ⁽⁶⁶⁾, W. Kirchner ⁽⁶⁷⁾, Klaus Zernack ⁽⁶⁸⁾, P. E. Hansen ⁽⁶⁹⁾ i K. Forstreuter ⁽⁷⁰⁾.

Przeglądając tę ciągle narastającą literaturę dostrzegamy trzy rzeczy: 1. Nawrót ku badaniom upadku Zakonu w Inflantach - 1558-1561. Ostatnio epokowość tego okresu uwypuklił raz jeszcze W. Kirchner, choć trudno się z nim zgodzić, że « kwestia bałtycka » powstała dopiero w tym czasie. 2. Druga rzecz to podkreślenie pojawienia się i znaczenia czynnika angielskiego w dziejach bałtyckich w XVI wieku. 3. Trzecią wreszcie sprawą jest wprowadzenie Moskwy w dzieje Bałtyku i rzucenie całej rewolucji lat 1558-1561 na tło przeobrażeń w Moskwie za Iwana Groźnego.

Bez Moskwy nie byłoby prawdopodobnie tej rewolucji wogóle, przy najmniej nie w tym czasie. Bo cóż kogo obchodził los Zakonu, przegniłego zabytku średniowiecza, gdzieś na krańcach Europy, skoro pobratymcze zakony albo zniknęły, albo się krwawiły w walkach z Turkami. Przeszedł wszak bez echa pogrom Krzyżaków pod Grunwaldem, rozbiór ich państwa w r. 1466 i upadek Zakonu N. M. Panny w Prusiech. Nikt się tym na zachodzie nie przejmował i nikt się nie gorszył, gdy ostatni w. mistrz Zakonu Albrecht zdejmował suknię zakonną i przechodził na luteranizm. Dziwne też było wyobrażenie o Moskwie w całym chrześcijaństwie. Na dworze cesarskim patrzano na nią tak, jak ją określił wysłannik Heidelberg: « *den Moskowiter weder als Freund zu schätzen, noch als Feind zu fürchten* » ⁽⁷¹⁾, Rzesza widziała w niej sprzymierzeńca w wojnie z Turkami, Rzym marzył o jej zjednaniu dla zachodniego Kościoła. Innych władców obchodziła ona mało. Dopiero lata 1558-1559 odsoniły zachodowi prawdziwe oblicze Moskwy. W Niemczech zapanowała po raz pierwszy trwoga, gdy w ślad za wieściami rozszedł się malowniczy druk, unaozniający okrucieństwa, jakich dopuściły się wojska Iwana w Inflantach ⁽⁷²⁾. Byli tacy, co od razu dostrzegli, czym grozi wtargnięcie Moskwy na Bałtyk, byli tacy, co widzieli złowieszczy jej wzrost w Europie ⁽⁷³⁾. Do nich należał król Zygmunt II August.

Jego postać zarysowuje się na tle pierwszej wojny północnej wprost tragicznie. Inflant nikomu nie wydzierał, same do niego przyszły, o spadek po Zakonie nie były zabiegał, gdyby nie obawa przed Moskwą. Jeszcze przed załamem w Inflantach pisał do Chrystiana III, że niczego tak nie pragnie jak pokoju i uniknięcia rozlewu krwi, a jeżeli gromadzi siły wojskowe, to « *adversus communem nominis Christiani hostem* » ⁽⁷⁴⁾. Tragedią było to, że nie wszyscy widzieli w Iwanie wroga, Dania była jego pierwszym i stałym sprzymierzeńcem.

Tymczasem « wychowanie, okoliczności i sytuacja » Iwana Groźnego zmuszały go do sprawowania rządów w oparciu o zasady religijne, podczas

gdy jego konkretne zadania wymagały uwolnienia się od tych zasad. Widać po nim bez żadnej wątpliwości, że w każdym razie tam, gdzie chodziło o akcję, stawiał on praktyczne, polityczne względy ponad względami religii i sumienia, gdy tylko zachodził konflikt i zmuszał go do wyboru. A zasady, jakie głosił, wskazują jasno, jak daleko posunął się w kierunku świeckiego sposobu myślenia.

Z takim pomieszaniem idealizmu i realizmu Groźny i Rosja (Moskwa) wkroczyli w świat nowoczesny⁽⁷⁵⁾. Doceniając tedy wagę problemów bałtyckich w okresie od połowy XVI do połowy wieku XVII, tak jak je uporządkował w dziedzinie politycznej Wł. Czapliński i przedstawił na ostatnim kongresie historyków, nie mogę podzielać jego zdania, że na dworze Zygmunta już po wybuchu wojny północnej « myślano... o sojuszu z Moskwą przeciwko sąsiadom », bo wróg był tylko jeden, Iwan; oraz, że « spory religijne, które wówczas istniały, nie miały żadnego znaczenia w kombinacjach politycznych tych czasów »⁽⁷⁶⁾. Ogłoszony właśnie tom korespondencji ostatniego z Jagiellonów z Fryderykiem II przeczy jednemu i drugiemu⁽⁷⁷⁾. A przecież nie zawiera on wszystkich źródeł do dziejów stosunków polsko-duńskich za Zygmunta Augusta.

Źródeł tych musimy szukać tam, gdzie był podmiot dziejów. Wielka polityka bałtycka od połowy XVI do połowy XVII wieku obracała się na osi Kopenhaga — Moskwa, potem Kopenhaga — Sztokholm. Wiemy, co kryją w sobie archiwa szwedzkie, nie wiemy co zbiory rosyjskie, skoro jednak uczeni rosyjscy szukali źródeł w archiwach zachodnich⁽⁷⁸⁾ i wydali « Russica »⁽⁷⁹⁾ z archiwum w Kopenhadze, czas aby i nauka polska ujawniła znajdujące się w Rigsarkivet źródła własne i wykorzystała je w pełni.

PRZYPISY.

- (1) A. R. LEWIS, *The Northern Seas. Shipping and Commerce in Northern Europe A. D. 300-1000*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey 1958, pp. 498; - *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1000*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey 1951.
- (2) H. PIRENNE, *Mohammed and Charlemagne*, London 1959 (3rd ed.).
- (3) G. KERNKAMP, *De Sleutels van der Sont*, Haag 1890.
- (4) Por.: H. Arbman, *Svear i Österviking*, Stockholm 1955, pp. 167; T. J. Arne, *Die Warägerfrage und die sowjetrussische Forschung* (Acta Archaeol., XXIII, 1952, 138-147).
- (5) H. SAMSONOWICZ, *Zagadnienia demograficzne rejonu Hanzы w XIV-XV w.* (Zapiski Hist. pośw. Historii Pomorza, XVIII, 1963, 523-555).
- (6) Ten nowy kierunek nadał badaniom już w r. 1950 F. Rörig, prowadzi go obecnie AHASVER v. BRANDT: *Städewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte*. Gedächtnisschrift für Fritz Rörig. Lübeck 1953, - *Geist und Politik in der Lübeckischen Geschichte*. Acht Kapitel von den Grundlagen historischer Grösse, Lübeck 1954, 232 pp.
- (7) H. SPROEMBERG, *Die Hanse in europäischer Sicht*. Dancwerc opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag, J. B. Wolters Groningen 1959, 127-151.
- (8) B. GEREMEK, *Le commerce de Novogrod avec l'Occident au moyen âge* (Annales E.S.C. XIX, 1964, 1157-1170).
- (9) A. E. CHRISTENSEN, *Scandinavia and the Advance of the Hanseatics* (Scand. Hist. Review, V, 1957); *Det nordiske syn paa forbindelse mellem Hansestaederne og Norden. Det nordiske Historikermøde i Aarhus, 7-9 August 1957*. Jysk Selskab for Historie, Sprog- og Litteratur. Erhversarkivet Aarhus 1957.
- (10) PH. DOLLINGER, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*. Collection Historique (P. Lemerle), Paris, Aubier, 1964, pp. 559. - P. Jeannin, *Le commerce de Lubeck aux environs de 1580* (Annales E.S.C. XVI, 1, 1961, 36-65).
- (11) « Memorialie Dni Eliae Arcissevski exhibitum Haderslebiae 27 Nov. 1637 » (T.K.U.A. Polen, A II 10, pk. VII).
- (12) *Diplomatarium Danicum*. Udgivet af Fr. Blatt og K. Olsen, II 7 Bd. Hafniae 1956, nr. 286, 211-2. - INGVOR MARG. ANDERSSON: *Erik Menved och Venden*. Studier i dansk utrikespolitik 1300-1319, Lund 1954, 237-242.
- (13) *Diplomatarium Danicum*. III Bd. 3. Udg. af C. A. CHRISTENSEN og H. NIELSEN, Hafniae 1963, nr. 284, 222-23. - Sven Tägil, *Valdemar Atterdag och Europa*. Bibl. Hist. Lundensis. Edid. S. Bolin et J. Rosén, IX, Lund 1962, 207-9, 246-52.
- (14) W. CZAPLIŃSKI, *Stanowisko państw skandynawskich wobec sprawy inflanckiej w l. 1558-1561* (Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu. Wydział Nauk Hist. Prawn. i Społ., XXVIII, 1963, 379-406).
- (15) O. HALECKI, *Les Jagellons et la Livonie*. Conv. Primus hist. Baltic. Rigae 16-20 VIII 1937. Acta et Relata, Rigae 1938, 347-352.
- (16) L. LAURSEN, *Danmark-Norges Traktater 1523-1750 med dertil hørende Aktstykker*, vol. II, 1912, nr. 6 B.
- (17) Dość tu przytoczyć to, co Iwan Groźny pisał do Fryderyka II przed zawarciem przymierza, 7 sierpnia 1562: « Und wens gesche mir, keyser und grosfursten, feude mit meinem unfrundt, mit Sigemundt August, konick von Polen », wtedy król duński nie będzie popierał króla polskiego (L. LAURSEN, *D. N. Traktater*, II, nr. 4 A).
- (18) L. LAURSEN, *D. N. Traktater*, II, nr. 13, 233-260.
- (19) S. BODNIAK, *Kongres szczeciński na tle bałtyckiej polityki polskiej* (Prace Krak. Oddz. Pol. Tow. Hist., nr. 3, Kraków 1929, p. 74, n. 297).
- (20) W. CZAPLIŃSKI, *Acta Poloniae Maritima*, VII, 1, nr. 22.
- (21) T.K.U.A. Almind. Del, Latina, nr. 11, f. 106. - T. Gihl, *Dominium maris baltici och Östersjön som mare clausum*. Studier i internationell rätt af T. Gihl, Stockholm 1955.
- (22) S. DALGAARD, *Östersö, Vestersö, Norðsö. Dominium maris Baltici & maris Septentrionalis* (D. Hist. Tidskr., XI, Bd. 5, 1956, 305-319).

- (23) « Resolutio Regiae M-tis Poloniae Legato Dno Nicolao Korff exhibita Hafniae » 21 X 1634 (T.K.U.A. Almind. Del, Latina, nr. 11, f. 52).
- (24) T.K.U.A. Almind. Del, Latina, nr. 11, fol. 106.
- (25) W liście z 4 listopada 1659 król duński Fryderyk III oskarża szwedzkiego króla: « ut disjunctis viribus unum post alterum in suam potestatem redigat, et quod hactenus tanto ardore frustra tentavit, nostra hac Regia urbe occupata, universum maris Balthici dominium sibi soli acquirat » (T.K.U.A. Polen, B. nr. 22, 1645-76, fasc. 6, 55).
- (26) L. LAURSEN, *D. N. Traktater*, V, 1920, nr. 10 oraz 18.
- (27) A. LASSEN, *Skaebnesaaret 1659. Hungersnöd og pest over Sydvestdanmark. The fatale year: 1659. Famine and Plague in Southwestern-Denmark during the Swedish-Danish War*. Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 5, Aarhus 1958, 11, 144sq.
- (28) T.K.U.A. Polen. B nr. 22, 1645-1676, fasc. 6, f. 2.
- (29) T.K.U.A. Almind. Del, Latina, nr. 13, 1652-1661, f. 424.
- (30) T.K.U.A., Polen, A II 10 (XXVII); T.K.U.A. Almind. Del. 1 Indtil 1676, nr. 15.
- (31) « Memoriale dn. Joh. Gninsky Ser-mi P. R. ablegati extraordinarii ab ipso die 28/18 Apr. 1667 exhibitum ».
- (32) T.K.U.A., Polen, A II 10 (XXXV), 7.
- (33) T.K.U.A. Polen, A I 4. « Original-Briefe Von der Republicque Pohlen », fasc. 1704-7, p. 1-5.
- (34) E. MARQUARD, *Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914*. Udg. af Rigsarkivet, København 1952, 298 sq.
- (35) Jak to wynika z zapiski archiwalnej na podteczce w A I 3.
- (36) A. D. JÖRGENSEN, *Udsigt over de Danske Rigsarkivers Historie, København 1884*; W. Christensen, *Dansk Staatsforvaltning i det 15 aarhundrede, København 1903*, 91-126, 136-146.
- (37) Tyske Kancelli I og de dermed beslaegtede Institutioner. Ved J. SKOVGAARD. *Vejledende Arkivregistraturer* VII. København 1946. - Tyske Kancelli II. Ved A. G. HASSÖ og E. KROMAN. *Vejled. Arkivreg.* XI, København 1962.
- (38) Piszący te słowa wdzięcznie wspomina ostatnie dwa pobyty w Kopenhadze i serdecznie dziękuje pracownikom archiwum za doznaną pomoc. Szczególne podziękowanie skierowuje do dr. H. Bruuna, którego usługi wykraczały daleko poza udzielane w archiwach pomoce.
- (39) S. ARNELL, *Die Auflösung des Livländischen Ordensstaates*. Das schwedische Eingreifen und die Heirat Herzog Johans von Finnland 1558-1562, Lund 1937, p. VIII, X.
- (40) *Acta Poloniae Maritima*. T. VII, 1632-1648, pars I, ed. L. CZAPLIŃSKI, Gedani 1951, - pars II A, Gedani 1959.
- (41) Jak widać z pracy W. CZAPLIŃSKIEGO: *Polish-Danish Diplomatic Relations 1598-1648* (Poland at the XIth Intern. Congress of the Hist. Sciences in Stockholm, Warszawa 1960, 179-95) - autor wykorzystał 10 tom zbioru Latina i to w 4 wypadkach - pp. 132, 194, 197, 198.
- (42) To wynika jasno ze sprawozdania ekspedycji historyków polskich do Szwecji w r. 1955 (A. MĄCZAK, *Wyniki poszukiwań źródłowych dotyczących wojny polsko-szwedzkiej 1655-1660* dokonanych w Szwecji w r. 1955 - Przegl. Hist. XLVII, 1, 1956, 126-142). Jak pisze K. Lepsiy w przedmowie do I tomu wydawnictwa: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, I-II, Warszawa 1957, - « Interesujące wyniki tej ekspedycji nie mogli już być uwzględnione w niniejszym dziele; w chwili gdy materiały te zaczęły nadchodzić rozprawy były już napisane, a opracowanie mikrofilmów i ich oddanie do użytku historyka potrwa jeszcze jakiś czas ».
- (43) *Niederländische Akten und Urkunden*, hrsg. von R. HÄPKE, I, 1913, nr. 178.
- (44) CH. E. HILL, *The Danish Sound Dues and the Command of the Baltic. A Study of International Relations*. Duke Univ. Press, Durham, N. Carolina 1926.
- (45) Wystarczy powiedzieć, że jedynie za lata 1660-1808 mamy 279 tomów Ksiąg cła Öresundzkiego, za okres 1813-1857 tomów 226 (Öresunds Toldkammerets Arkiv 1624-1857. Rigsarkivet: Toldböger).
- (46) N. ELLINGER BANG, *Taeller over Skibsfart og Varetransport gennem Öresund*. T. I-VII. København-Leipzig 1906-1953.
- (47) Ostatni tom wydawnictwa dopowadzony został przez K. KORSTA do roku 1783 dla Öresundu, dla Beltu do 1748.
- (48) Tak jak to jeszcze w r. 1934 wyłożył A. E. CHRISTENSEN: « 1. Ist das Material der Protokollen an und für sich derart beschaffen, dass es die grossen darauf gesetzten Erwartungen erfüllt?, und 2. haben die Tabellen den vorliegenden Stoff in zufriedenstellender Weise ausgenutzt? » (Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. Ein Beitrag zu seiner Beurteilung. Hans. Gbl., 59, 1934, 29).

- (49) AKSEL E. CHRISTENSEN, *Dutch Trade to the Baltic about 1600*. Studies in the Sound Toll Register and Dutch Shipping Records, Copenhagen-The Hague 1941.
- (50) Stałym krytykiem wydawnictwa Niny Ellinger Bang jest Astrid Friis. Por. jej artykuły w Hist. Tidskr. IX, 4, 1925-6, 109-182, dalej w Scandia, VIII, 1935, 129-146, oraz ostatnio: La valeur documentaire des comptes du péage du Sund (MICHEL MOLLAT, *Les sources de l'histoire maritime en Europe*, 1962, 365-82). Zagadnienie wartości Ksiąg i Tablic było przedmiotem rozpraw na Kongresie w Sztokholmie: por. artykuły P. Jeannin, F.B.M. Tangeldera, tudzież Svenda Ellehója (XI Congrès Intern. des Sciences Historiques, *Resumés des Communications*, 136-141).
- (51) Do tego sposobu uciekali się już odnośnie Elbląga H. Kownatzki (Die Bedeutung der Sundzoll-Listen nach den Elbinger Pfundzoll-Listen. - Hist. Jahrb. Görres Ges., LVII, 1937), dla Rostoku A. HUNNHÄUSER (*Rostocks Seehandel von 1635-1648 nach den Warnemünder Lizenbüchern*. I. Die Schifffahrt. Beitr. z. Gesch. der Stadt Rostock, VIII, 1914), ostatnio odnośnie Lubeki P. Jeannin (Le commerce de Lubeck aux environs de 1580. *Annales E.S.C.* XVI, 1, 1961, 36-65, szczególnie 40 i n.). - Straty Archiwum w Gdańsku znamy z krótkiego sprawozdania M. Małowista. Są one przerażające (Les sources relatives à l'histoire de la navigation et du commerce maritime depuis le XVe siècle jusqu'au XVIIIe dans les archives et les publications polonaises. Les Sources de l'histoire maritime en Europe, du moyen âge au XVIIIe siècle. Actes du Quatrième Colloque Intern. d'Hist. maritime, tenu à Paris du 20 au 23 mai 1959, présentés par M. Mollat. S.E.V.P.E.N. 1962, 403-416). To tymwiecej podnosi wartość dzieła « Hanseatica » w Rigsarkivet w Kopenhadze. Zmikrofilmowanie dzieła « Danzig » przez historyków polskich w Kopenhadze należy też powitać z uznaniem, aczkolwiek nie jest wyjątkiem.
- (52) Cz. BIERNAT w Roczni. Gdański, XIII, 1954, 224-231. - Statystyki dla eksportu zboża odnośnie Elbląga ogłoszone zostały przez S. Gierszewskiego: Statystyka handlu zbożowego Elbląga w latach 1642-1795 (Zapiski Hist., XXIII, 1-3, 1957, Toruń 1958, 157-174), odnośnie Gdańska przez Cz. Biernata: Statystyka obrotu zbożowego Gdańska od połowy XVII w. do 1795, w tychże Zapiskach, XXIII, 4, 97-134.
- (53) Por. J. PERTEK: *Akta i dziariusz komisarzy okrętowych Zygmunta III*. Nieznane źródła rękopiśmienne do dziejów polskiej floty w latach 1627-1628) Roczni. Gdański, XIV, 1955, 375-404. - Także Wł. Czaplinskiemu najwięcej materiałów do dziejów floty polskiej za Władysława IV dostarczyło Archiwum Państwowe w Gdańsku (Akta do dziejów Polski na morzu, VII, 1, przedmowa VII).
- (54) Co się tyczy Polski to por. wypowiedzi S. Hoszowskiego: The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries (Poland at the XIth Intern. Congress of Hist. Sciences in Stockholm, Warszawa 1960, 131-133, 150). - Mimo wszystko jego sąd nie idzie tak daleko jak sąd norweskiego historyka o wpływie Hanzy na losy narodu norweskiego: « Mehrere Jahrhunderte hindurch hatte ein fremdes Handelsvolk die Herrschaft über die Verbindung unseres Landes mit der Aussenwelt. Und das wirtschaftliche Übergewicht der Hanse wirkte sich entscheidend auf Norwegens politische Stellung aus. Das sie den norwegischen Aussenhandel in ihre Hände bekamen, bildet eine der Voraussetzungen für den Niedergang des Landes im Spätmittelalter. Vielleicht liegt hierin der Hauptgrund für den Verlust unserer nationalen Selbständigkeit im 14. Jahrhundert » (JOH. SCHREINER: *Hanseatene og Norge i det 16. Aarhundre*. Det Norske Videnskabs. Akademi i Oslo. Oslo 1941, 360). Co do stosunków w Szwecji por. Kj. Kumlien: Sverige och Hanseaternas. Studier i svenska politik och utrikeshandel. Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 86. Stockholm 1953, 5 i n.
- (55) A. MOHLIN, *Ett okänt danskt originalbrev fraan 1298* i Muzeum Narodowe w Krakowie (Aarb. for Nord. Oldkyndighed og Historie, 1956, 235-240).
- (56) G. M. TREVELYAN, *England under Queen Anne*. Blenheim, Longmans, Green & Co. 1948, 8-10.
- (57) M. PELCZAR, *Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku* (Roczni. Gdański, XIII, 1954, 148-158, tudzież J. PERTEK: *Studia Źródłoznawcze*, VIII, 1962, 188-190).
- (58) W. CZAPLIŃSKI, *Polish-Danish Diplomatic Relations 1598-1648* (Poland at the XIth Intern. Congress, 179).
- (59) Tak dla przykładu W. Czaplinski znalazł w « Polska arkivet » Archiwum Państwowego w Sztokholmie, w rękopisie « Rakenskaper », trzy memoriały zawierające « nie tylko spisy floty polskiej ale dość dokładne informacje, odnoszące się do dziejów poszczególnych statków polskich. Są one właściwie fundamentalnymi dokumentami, pozwalającymi odtworzyć dzieje floty polskiej w tym okresie » - to jest za Władysława IV (Akta do dziejów Polski na morzu, VII, 1, przedmowa VII).

- (60) STURE ARNELL, *Die Auflösung des Livländischen Ordensstaates*. Das schwedische Eingreifen und die Heirat Herzog Johans von Finnland 1558-1562. Lund. 1937. - Dokumenty zostały ogłoszone w wydawnictwie: *Handlingar rörande Sveriges utrikespolitik 1561-1566*. Utg. av Kungl. Samfundet för Utgivande af Handskrift. rör. Skandinaviens Historia genom I. ANDERSSON och S. ARNELL (Hist. Handl. Del 33: 1. Stockholm 1946, 55-66, 71-3, 76-80, 87-100).
- (61) P. COLDING, *Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik II.s Tid*, København 1939.
- (62) PER NYSTRÖM: *Mercatura Ruthenica* (Scandia X, 1937, 239-296).
- (63) A. ATTMAN, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558-1595*, Akad. Afh., Lund 1944.
- (64) U. VOSGES, *Der Kampf um das Dominium Maris Baltici 1629 bis 1645*. Bernhard Sporn Verlag Zeulenroda 1938.
- (65) JOH. SCHREINER, *Hanseatene og Norge i det 16. Aarhundre*. Det Norske Videnskabs Akademi i Oslo, Oslo 1941.
- (66) M. S. ANDERSON, *Britain's Discovery of Russia 1553-1815*, London 1958.
- (67) W. KIRCHNER, *Milestone in European History*. The Danish-Russian Treaty of 1562 (The Slav. and East-Europ. Review, III, 2, 1944, 39-48), and: The Rise of the Baltic Question. University of Delaware Press, Newark Delaware 1954, por. rozdział VII, pp. 197-236.
- (68) K. ZERNACK, *Studien zu den schwedisch-russischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Teil I: Die diplomatischen Beziehungen zwischen Schweden und Moskau von 1675 bis 1689, Giessen 1958 (Osteuropastudien der Hochschule des Landes Hessen. R.I. Giessener Abh. zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, VII. pp. 183).
- (69) P. E. HANSEN, *Kejser Karl V og det skandinaviske Norden 1523-1544*, København 1943, pp. 246.
- (70) K. FORSTREUTER, *Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen*. Göttinger Bausteine z. Geschichtswissenschaft, 25, Göttingen 1955.
- (71) W. LEITSCH, *Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII Jahrhundert*. I Teil 1604-1654 (Wiener Archiv f. Gesch. des Slawentums und Osteuropas, Bd. IV, Köln 1960).
- (72) ARNOLDS SPEKKE, *History of Latvia*. An Outline, Stockholm 1951, 183. - Także w zbiorach kopenhaskich znalazł się: Discours was geferligkheit der Christenheit vnd sonderlich dem Ro. Reich, vnd denn vmbliegenden Konigreichen vnd landen darauff stehe wan der Muscowiter Lieflands vnd der Ostsehe mechtig werden solte... » (T.K.U.A. Polen A III 14 s.d.).
- (73) W. PLATZHOFF, *Das erste Auftauchen Russlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik* (Hist. Ztschr. 115, 1916, 71-93).
- (74) *Elem. ad Fontium Edit.* IX, 1964, p. 15.
- (75) B.J. NÖRRETRANDERS, *The Shaping of Czardom under Ivan Groznyj*, Munksgaard Copenhagen 1964, 181.
- (76) W. CZAPLIŃSKI, *Le problème baltique au XVIIe et XVIIIe siècles* (XIe Congr. Int. Sciences Hist. Stockholm 1960, Rapports IV, 31-2, 35).
- (77) *Elementa ad Fontium Editiones IX Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae I pars* (1526 1572) coll. L. Koczy Institutum Historicum Polonicum Romae 1964. W instrukcji dla swych posłów z r. 1561, J. Tęczyńskiego i H. Dohna, píše Zygmunt August o Iwanie Groźnym: « cumque ut multae res documento sunt, id maximum hostis illius studium existat, ut Christianarum regionum excidiis potentiam suam amplificet... » (C. SCHIRREN, *Neue Quellen zur Gesch. des Untergangs livländ. Selbständigkeit*, III. 251). - « In quo nihil est hominis, praeter corporis figuram » (Akta podkanclerskie i korespondencja Franciszka Krasieńskiego, 1558-1576. Wydał W. H. Krasieński, Kraków 1872, 283, przytoczył W. KIRCHNER, *A Milestone*, 41-2).
- (78) G. V. FORSTEN, *Akty i pis'ma k istorii baltijskago voprosa v XVI i XVII stoletiach*, Petersburg 1889, zebrał w tym tomie spory zasób dokumentów z archiwów w Belgii, Dreźnie, Monachium i Kopenhadze. Adam Szelągowski surowo ocenił jego metodę historyczną, co jednak nie umniejsza wagi, jak sam przyznaje, interesującego materiału, zebranego w obcych archiwach (A. Szelągowski, *Sprawa północna w wiekach XVI i XVII. Część I: Walka o Bałtyk*, Kraków 1904, 6 i n.).
- (79) J. N. Sčerbačev, pierwszy sekretarz Rosyjskiej Misji w Kopenhadze, ogłosił w r. 1897 ze zbiorów Rigsarkivet 188 dokumentów rosyjskich z lat 1514-1687 (*Russkije akty Kopengagenskego gosudarstvennego archiva izvečennyje* Ju. N. SČERBAČEVYM. S. Petersburg 1897, str. 950+183), w r. 1893 ogłosił: *Datskij Archiv*. Materialy po istorii drevnei Rossii chraniasziesja v Kopengagene, 1326-1690 gg. - Moskwa 1893, str. VIII+343.

FINITO DI STAMPARE CON I TIPI DELLA
TIP. EDIGRAF - ROMA TEL. 893554
IL 18 DICEMBRE 1965

INSTITUTUM HISTORICUM POLONICUM ROMAE
VIA DEGLI SCIPIONI 284 - ROMA

ELEMENTA AD FONTIUM EDITIONES

- Vol. I — *Polonica ex Libris Obligationum et Solutionum Camerae Apostolicae*. Collegit J. LISOWSKI pp. XV + 292, 1960.
- Vol. II — « *Liber Disparata Antiqua Continens* » Praes. E. WINKLER, pp. XVIII + 190, 19 tabulae, 1960.
- Vol. III — *Repertorium Rerum Polonicarum ex Archivo Orsini in Archivo Capitolino*, I pars. Coll. W. WYHOWSKA DE ANDREIS, pp. XVIII + 162, 29 tabulae, 1961.
- Vol. IV — *Res Polonicae Elisabethae I Angliae Regnante Conscriptae ex Archivis Publicis Londoniarum*. Ed. C. H. TALBOT, pp. XVI + 311, 9 tabulae, 1961.
- Vol. V — *Repertorium Rerum Polonicarum ex Archivo Dragonetti de Torres in Civitate Aquilana*. Ed. P. COLLURA, pp. XI + 86, 4 tabulae, 1962.
- Vol. VI — *Res Polonicae Iacobo I Angliae Regnante Conscriptae ex Archivis Publicis Londoniarum*. Ed. C. H. TALBOT, pp. XI + 396, 8 tabulae, 1962.
- Vol. VII — *Repertorium Rerum Polonicarum ex Archivo Orsini in Archivo Capitolino*, II pars. Coll. W. WYHOWSKA DE ANDREIS, pp. XIV + 250, 11 tabulae, 1962.
- Vol. VIII — *Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas*, I pars. Ed. V. MEYSZTOWICZ, pp. X + 214, 7 tabulae, 1963.
- Vol. IX — *Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae*. I pars. Coll. L. KOCZY, pp. XII + 184, 8 tabulae, 1964.
- Vol. X — *Repertorium Rerum Polonicarum ex Archivo Orsini in Archivo Capitolino*, III pars. Coll. W. WYHOWSKA DE ANDREIS, pp. XVI + 343, 12 tabulae, 1964.
- Vol. XI — *Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas*, II pars. Ed. V. MEYSZTOWICZ, pp. VIII + 287, 7 tabulae, 1964.
- Vol. XII — *Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas*, III pars. Ed. V. MEYSZTOWICZ, pp. VI + 294, 6 tabulae, 1964.
- Vol. XIII — *Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici*, I pars. Relation of the State of Polonia, 1598. Ed. C.H. TALBOT, pp. XVI + 175, 2 tabulae, 1965.
- Vol. XIV — *Collectanea e rebus Polonicis Archivi Orsini in Archivo Capitolino*, I pars. Ed. W. WYHOWSKA DE ANDREIS, pp. VII + 225, 3 tabulae, 1965.

In praeparatione:

Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas, IV pars. Ed. V. MEYSZTOWICZ.

Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas, V pars. Ed. V. MEYSZTOWICZ.

Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici, II pars. Ed. C.H. TALBOT.

Collectanea e rebus Polonicis Archivi Orsini in Archivo Capitolino, II pars. Ed. W. WYHOWSKA DE ANDREIS.

Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas, VI pars. Ed. V. MEYSZTOWICZ.

DEPOSITARIUS:

« International Book Distributors » LIBRERIA
117-120, piazza Montecitorio - ROMA
Lit. 4.500